

TORREDONJIMENO

TRESOR, MONARQUIA I LITÚRGIA

TORREDONJIMENO

TRESOR, MONARQUIA I LITÚRGIA

EXPOSICIÓ

Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona

Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba

Museo Arqueológico Nacional, Madrid

Museo de Jaén

Novembre 2003 / Febrer 2005

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

MINISTERIO
DE EDUCACIÓN,
CULTURA Y DEPORTE

DIRECCIÓN GENERAL
DE BELLAS ARTES
Y BIENES CULTURALES

SUBDIRECCIÓN GENERAL
DE PROMOCIÓN
DE LAS BELLAS ARTES

JUNTA DE ANDALUCÍA
CONSEJERÍA DE CULTURA

Crèdits

EXPOSICIÓ

Organització

Museu d'Arqueologia de Catalunya
Direcció General de Patrimoni Cultural
Generalitat de Catalunya

Ministerio de Educación, Cultura y Deporte
Dirección General de Bellas Artes y Bienes Culturales
Subdirección General de Promoción de las Bellas Artes

Junta de Andalucía
Consejería de Cultura
Dirección General de Instituciones
del Patrimonio Histórico

Guió i Comissariat

Àngels Casanovas i Romeu

Coordinació a les diverses seus

Barcelona: Àngels Casanovas
Madrid: Elena Cortés
Córdoba i Jaén: Mercedes Mudarra Barrero (SMC-JA),
María Dolores Baena Alcántara (MAECO),
José Luís Chicharro Chamorro (MJ)

Col·laboració científica

Luis Balmaseda
Alberto Canto
Mercè Comes
Miquel S. Gros
Jordi Rovira i Port
Laurentino Saéñz de Buruaga
Armin U. Stylow

Col·laboració tècnica

Isabel Arias Sánchez (MAN)
María Dolores Baena Alcántara (MAECO)
Luis Balmaseda (MAN)
Oriol Clavell (MAC)
Rosa Comes
José Luís Chicharro Chamorro (MJ)
Ángela Franco Mata (MAN)
Juli Gago (MAC)
M. Antònia Grau (MAC)
Teresa Llecha (MAC)
Julià Martínez (MAC)
Jordi Mayas (MAC)
Concepción Papí Rodas (MAN)
Rafael Ruiz Pablos (MJ)

Difusió

Sònia Blasco / Anna Garrido (MAC)
Juan Bautista Carpio Dueñas (MAECO)

Il·lustracions de les Recreacions històriques

Francesc Riart ©

Restauració

Josep Pedro

Disseny

Ignasi Cristià

Equip de Disseny

Javier Cervera
Yago Díaz
Mónica Palacio
David Urgell

Construcció, Realització i Muntatge

Industrial Aranda, S.L.
Heslab Color

Embalatges i Transports

SIT. Transportes Internacionales, S.A.

Assegurances

Aon Gil y Carvajal

Entitat col·laboradora

MAC: Museu d'Arqueologia de Catalunya
MAECO: Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba
MAN: Museo Arqueológico Nacional
MJ: Museo de Jaén
SMC-JA: Servicio de Museos y Conjuntos Arqueológicos y Monumentales. Junta de Andalucía

Crèdits

CATÀLEG

Editors científics

Àngels Casanovas
Jordi Rovira i Port

Estudis monogràfics

Luis J. Balmaseda Muncharaz
Àngels Casanovas i Romeu
Pedro Castillo Maldonado
Pedro Chalmeta
Àngela Franco Mata
Luis A. García Moreno
Miquel S. Gros i Pujol
Vicente Salvatierra Cuenca
Armin U. Stylow
© dels textos, els/les autors/es

Fitxes del Catàleg

Luis J. Balmaseda: 47, 56, 57, 58, 67, 78, 79, 80.
Àngels Casanovas: 1-44, 46, 48-55, 59-77, 86.
Mª Jesús Moreno Garrido, Lurdes Páez Morales: 45, 81, 82, 83, 84, 85.

Traduccions

Jordi Mallol
Margarida Trias
Paul Turner

Revisió i correcció de textos

Jordi Rovira i Port

© Il·lustracions dels Estudis monogràfics

Àngels Casanovas: José Madero; MAC (Oriol Clavell).
Luis A. García Moreno: Salvador Gómez Luquín; MAC (Oriol Clavell); Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial (Patrimonio Nacional).
Vicente Salvatierra: Salvador Gómez Luquín; Museo de Jaén.
Pedro Castillo: Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (Àngels Casanovas); Museu Diocesà de Barcelona- Arquebisbat de Barcelona; Abadía de Santo Domingo de Silos (Santi); MAC (Oriol Clavell).
Miquel S. Gros i Pujol: Biblioteca del Monasterio de El Escorial (Patrimonio Nacional); Museo Catedralicio-Diocesano, Catedral de León (Imagen M.A.S).
Armin U. Stylow: MAC (Oriol Clavell); MAECO.

Pedro Chalmeta: Museo Casa de la Moneda (Alberto Canto).
Luis J. Balmaseda: Archivo de la Real Colegiata de San Isidoro, León (Imagen M.A.S.); Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (Àngels Casanovas); Archivo Fotográfico del Museo Arqueológico Nacional.
Àngela Franco Mata: Molero Ed.; Àngels Casanovas, Jordi Rovira i Port.

Procedència de les il·lustracions del Catàleg

MAC (Oriol Clavell): 11-12;20-31; 34-44; 46; 48; 5055; 61-66; 68-76; 86.
MAN (Antonio Trigo): 47; 56-58;67; 78-80.
MAECO: 13-19; 32-33; 45; 49; 54; 59; 60; 77; 81-85.

Disseny, Fotomecànica i Fotocomposició

AGC edicions

Impressió

B-2/C gràfiques
D.L.: B-34847/2003
ISBN: 84-393-6255-2

Agraïments a Entitats i Institucions

Abadía de Santo Domingo de Silos
Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic
Cabildo Colegial de San Isidoro, León
Imagen M.A.S
Museo de la Casa de la Moneda, Madrid
Museo Catedralicio-Diocesano, Catedral de León
Museo de Jaén
Museu d’Arqueologia de Catalunya-Girona
Museu Diocesà de Barcelona
Museu d’Història de Catalunya, Barcelona
Patrimonio Nacional, Madrid
Real Colegiata de San Isidoro, León

Agraïments individuals

Jusèp Boya, Jordi Casanovas, Maria Clúa,
Vicenç Esmarats, Rafel Ginebra, José Madero,
Aurora Martín, Lorenzo Maté, Alicia Perea,
Ramon Ordeig, Manuel Terrón.

Ministra de Educación, Cultura y Deporte

Pilar del Castillo

Secretario de Estado de Cultura

Luis Alberto de Cuenca

Director General de Bellas Artes y Bienes Culturales

Joaquín Puig de la Bellacasa

Subdirectora General de Promoción de las Bellas Artes

Elena Hernando Gonzalo

Subdirectora General de Museos Estatales

Marina Chinchilla Gómez

Director del Museo Arqueológico Nacional

Miguel Ángel Elvira Barba

Quien contemple esta muestra va a admirar la belleza de la orfebrería visigótica. Las cruces, los colgantes y el oro tachonado de piedras preciosas causarán asombro en el espectador. A la par, a buen seguro, han de atraer su curiosidad sobre una etapa fascinante de la historia de España. Una etapa crucial, cuyo recuerdo revive a través de exposiciones como la presente.

Tres instituciones museográficas españolas han colaborado muy estrechamente para que podamos disfrutar de este tesoro. Es de rigor alabar el trabajo de quienes han reunido estos fragmentos para presentarlos por vez primera como un tesoro unitario, bien restaurado y analizado en todos sus detalles.

El Museo de Arqueología de Cataluña, el Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba y el Museo Arqueológico Nacional de Madrid han puesto toda su ilusión y su conocimiento en la plasmación del hallazgo de Torredonjimeno en un único proyecto expositivo. Para mí constituye una gran satisfacción presentar esta muestra en su itinerancia por Barcelona, Córdoba, Madrid y Jaén con la seguridad de que todo aquel que visite el Tesoro se va a deleitar con sus maravillas.

Pilar del Castillo

Ministra de Educación, Cultura y Deporte

Conseller de Cultura

Hble. Sr. Jordi Vilajoana i Rovira

Secretari General

Sr. Pau Vilòria i Sistach

Director General de Patrimoni Cultural

Sr. Josep Maria Sans i Travé

Una de les actuacions bàsiques que ha de realitzar una institució com la Generalitat de Catalunya és la de conservar, difondre i investigar el testimoni dels nostres avantpassats. En aquesta tasca, primordial dins de les nostres actuacions culturals, s'hi esmercen esforços des de diferents àmbits d'actuació. Com que les exposicions temporals són un dels recursos que la nostra societat valora més positivament, la Generalitat de Catalunya, la Junta de Andalucía i el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte s'han posat d'acord per portar a terme un projecte inèdit. Aquest consisteix en la presentació del conjunt d'un tresor d'un gran valor artístic i arqueològic, trobat als anys 20 en el municipi de Torredonjimeno (Jaén). Aquesta col·laboració institucional fa possible que avui, per primera vegada, es pugui presentar i posar de relleu la globalitat d'un conjunt arqueològic de primer ordre que ens ajudarà a entendre una mica millor la societat hispanovisigoda. Els originals i rics objectes formats per creus, cadenetes, lletres i altres elements metàl·lics, principalment d'or, mostren l'abundant i magnífic patrimoni arqueològic de l'Estat espanyol.

Iniciatives com aquesta exposició itinerant, la qual visitarà les principals ciutats relacionades amb la troballa, posen de manifest que s'aconsegueix l'objectiu fixat, és a dir, posar a l'abast del públic la cultura.

Jordi Vilajoana

*Conseller de Cultura
Generalitat de Catalunya*

Consejera de Cultura

Carmen Calvo Poyato

Viceconsejero de Cultura

Enrique Moratalla Molina

Directora General de Instituciones del Patrimonio Histórico

Maria del Mar Villafranca Jiménez

En 1926, un trabajador encontró en los olivares de las proximidades de Torredonjimeno (Jaén) un conjunto de objetos de metal debajo de unas piedras. Sin las suficientes medidas legales de protección, algún tiempo después este “tesoro” fue vendido en el mercado de antigüedades. El conjunto, en el que destacaban las piezas de oro, quedó finalmente dividido entre el Museo Arqueológico Nacional, el Museo de Arqueología de Cataluña y el Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba. Esta exposición ha conseguido reunir de nuevo las piezas y nos permite recuperar, aunque sólo sea temporalmente, la integridad de este importante elemento del Patrimonio Histórico Andaluz.

Mucho más allá del valor del material utilizado en su fabricación, la riqueza de estas piezas radica en la información que nos ofrecen sobre el trabajo, las creencias, los gustos... de los protagonistas de un periodo determinado de nuestra historia. Este conjunto nos brinda la imagen de una época que, como parte de nuestro pasado, es parte también de nuestra propia identidad.

Cuando termine la muestra, cada museo recuperará sus piezas y probablemente pasarán muchos años hasta que podamos volver a disfrutar de la reunión de las mismas. Por ello es importante que sepamos aprovechar esta ocasión para investigar, conocer, comprender y, por lo tanto, apreciar más aún este tesoro de Torredonjimeno. En la medida que lo consigamos, el conjunto será un poco más nuestro.

Quiero agradecer su esfuerzo y colaboración a todas las instituciones que han convertido esta exposición en una espléndida realidad que nos devuelve la visión íntegra de una joya de nuestro patrimonio. En cierta medida, servirá para paliar lo que sin duda fue en su día un error histórico. Error que, con la legislación actual y el valor que hoy dan los andaluces y andaluzas a su legado histórico-artístico, difícilmente podría volver a repetirse.

Carmen Calvo Poyato

Consejera de Cultura de la Junta de Andalucía

Índex

El Tesor de Torredonjimeno (Jaén). Aspectes tècnics i descriptius	15
Àngels Casanovas i Romeu, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona	
El Tesor de Torredonjimeno. El seu context històric	31
Luis A. García Moreno, Universidad de Alcalá	
L'arqueologia visigoda a Jaén	45
Vicente Salvatierra Cuenca, Universidad de Jaén	
El culte a les màrtirs Justa i Rufina i el Tesor de Torredonjimeno <i>(OFFERET SCE. IVSTE ET RVFINE)</i>	55
Pedro Castillo Maldonado, Universidad de Jaén	
Aspectes litúrgics entorn de les corones votives visigòtiques	69
Miquel S. Gros i Pujol, Arxiu-Biblioteca Episcopal de Vic	
Noms personals al Tesor de Torredonjimeno	77
Armin U. Stylow, Centro CIL II, Universidad de Alcalá	
La fi d'Hispania i l'inici d'al-Andalus	85
Pedro Chalmeta, Universidad Complutense, Madrid	
El Tesor de Guarrazar	95
L. J. Balmaseda Muncharaz, Museo Arqueológico Nacional, Madrid	
Evolució de la creu visigoda en els <i>Beatus</i>	109
Àngela Franco Mata, Museo Arqueológico Nacional, Madrid	
Tesor de Torredonjimeno, Jaén. Catàleg d'objectes	116
Bibliografia	157

TORREDONJIMENO

TRESOR,
MONARQUIA
I LITÚRGIA

ESTUDIS
MONOGRÀFICS

NOTA SOBRE L'EDICIÓ

El disseny del catàleg de l'exposició *Torredonjimeno. Tesor, monarquia i litúrgia* ha estat concebut més com un instrument de treball que no pas com un catàleg estàndard destinat a fer una síntesi més o menys reeixida sobre l'estat de la qüestió o a elaborar una relació, també, més o menys il·lustrada, dels objectes exposats. En efecte, l'objectiu essencial, medul·lar, del projecte de generar aquesta mostra que ens ocupa, ha estat reunir, per primera vegada, la pràctica totalitat dels objectes preciosos votius d'època visigoda que arribaren fins a nosaltres després de localitzar l'any 1926 a "Majanos de Garañón" (Jaén) l'amagatall de l'anomenat *Tesor de Torredonjimeno*, el contingut del qual, com tothom sap, patí una espoliació extraordinària, una consegüent desaparició de nombroses peces i la greu mutilació d'altres. Atès que els objectes recuperats -i com a conseqüència dels lògics avatars de les circumstàncies de la troballa- es dispersaren i actualment es conserven en tres seus museístiques diferents, ha estat essencial en la selecció de continguts la voluntat de presentar en suport paper gairebé la totalitat dels materials exposats per ínfims que fossin, i de tenir en compte més el seu interès documental i científic que no pas la seva entitat o espectacularitat. Així doncs, al llarg de la segona part d'aquest catàleg es mostra mitjançant una primera sistematització, la totalitat del material més significatiu que s'ha conservat d'aquest tresor i això es fa d'una manera clara i concisa i amb el suport gràfic idoni que possibiliti no solament la correcta identificació dels objectes sinó que també en faciliti als especialistes interessats un posterior reestudi. És obvi que algunes restes malmeses o molt fragmentades no han tingut cabuda ni en el disseny dels continguts de l'exposició ni en la catalogació inclosa a la segona part d'aquest volum.

Pel que fa a la primera part del catàleg, i després d'efectuar un repàs i una valoració sumària de l'actual composició del tresor i de les possibilitats que tenim d'aproximar-nos als seus components originals, assistim a un compendi miscel·lani de col·laboracions que des d'òptiques diverses i, en ocasions, diferents i/o divergents, analitzen tant la informació que proporcionen els objectes *per se* com els nombrosos contextos en els quals es pot englobar la història del *Tesor de Torredonjimeno*.

Així, la diversitat d'enfocaments dels diferents especialistes i, d'una manera concreta, la diversitat de criteris o d'apreciacions, enriqueix la valoració final de les aportacions dels estudis de la primera part del catàleg i deixa la porta oberta a futurs debats o matitzacions. D'altra banda, hem cregut convenient en el plantejament d'aquesta edició, el fet de respectar, fins on ha estat possible, el criteri emprat per cada autor en els seus sistemes de citació o de recopilació bibliogràfica. Cal arribar a la bibliografia final del volum per tal de trobar-hi una relació bibliogràfica general que no solament recull d'una manera homogeneïtzada les aportacions bibliogràfiques específiques a les quals fan referència els autors en cadascun dels seus estudis, sinó que, a més, s'hi afegeixen altres títols que hem cregut que poden ser d'utilitat.

En definitiva, el material gràfic i documental que es posa a l'abast tant dels especialistes com, en general, del públic interessat, és suficient per copsar en tota la seva magnitud i matisos el que ens resta de la troballa. Aquestes pàgines no són, doncs, l'estudi integral del *Tesor de Torredonjimeno*, sinó la primera aproximació global al conjunt dispers que encara se'n conserva. Sens dubte, un pas previ i indispensable per a un estudi detallat que es pugui fer en el futur.

Els Editors

El Tresor de Torredonjimeno (Jaén).

Aspectes tècnics i descriptius

Àngels Casanovas i Romeu

Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona

L'anomenat Tresor de Torredonjimeno (Jaén) és una troballa fortuïta realitzada l'any 1926 a la finca Majanos de Garañón del terme de Torredonjimeno (Jaén). Un treballador, de la finca, Francisco Arjona, en cavar en una olivera exhumà un conjunt de peces embolcallades amb guix que localitzà sota unes pedres. Probablement, a causa de l'estat en què va aparèixer el tresor, el propietari de la finca no donà cap importància a la troballa i les joies quedaren arraconades a casa del descobridor tot servint de joguines per als seus fills. Cap al 1933, una part d'aquestes peces arribaren a través del comerç d'antiquitats, primer al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, i més tard al Museo Arqueológico Provincial de Córdoba. Entre els mesos de gener i maig de 1935 el mecenes Damià Mateu ingressà a la secció d'Arqueologia dels Museus d'Art de Barcelona un lot important del mateix tresor, el qual passà a formar part aquell mateix any de les col·leccions del nou Museu d'Arqueologia de Catalunya, inaugurat al Palau d'Arts Gràfiques de Montjuïc. Després de la Guerra Civil el lot es va enriquir amb l'adquisició d'una nova creu votiva a un antiquari anomenat Juan Rodríguez. Finalment, la col·lecció del Museu d'Arqueologia de Catalunya es completà amb l'ingrés, l'any 1949, de la col·lecció de Josep Graells, la qual va servir per a complementar alguna de les peces ja existents al museu i per aclarir la naturalesa d'altres objectes que formen el tresor.

Pel que fa a la col·lecció d'objectes que es troben al Museo Arqueológico Nacional de Madrid,

segons el professor Luis Balmaseda als arxius d'aquest museu es conserven un seguit d'expedients que ajuden a comprendre una mica com varen arribar les peces als museus a través del mercat d'antiquitats¹. Efectivament, el lot que es conserva al MAN va ser el primer a ser adquirit per una institució de l'Estat. Així, l'antiquari cordovès Sr. Rodríguez Mora va aconseguir comprar de mica en mica el romanent del Tresor a través dels quincallaires que negociaven directament a Torredonjimeno amb els Arjona i altres propietaris. A la carta de 21-9-1933 es dirigeix al director del MAN D. Francisco Álvarez-Osorio tot enviant-li la fotografia de "un collar de oro fino de 22 quilates, a mi parecer visigodo, encontrado en el pueblo de Torre Don Jimeno, en Jaén, en una sepultura, con el peso de 40 grm de oro". L'endemà el director li transmet l'interès del museu per la joia i condiona la seva adquisició a l'aprovació del pagament per part del Patronat.

Torna a escriure Rodríguez Mora el 27 d'aquell mateix mes i, en la seva missiva ja parla "del collar o fragmento de oro o piezas visigodas", i en conèixer l'interès del museu pel seu oferiment, comunica a Álvarez-Osorio que "hay gran cantidad de esta clase de objetos que han venido a éste a vender varios Srs. objetos de estos encontrados y de los que yo he adquirido bastante cantidad, pues al parecer se trata de una corona o lámpara visigoda, que tiene más interés del que en principio me creí".

El 17-10-1933 rep el director una nova carta de l'antiquari que acompanyava un article de diari sobre el Tresor, i li explica que “la mayor parte de los objetos de las fotografías que le dejé en ésta (per tant, al·ludeix a un viatge a Madrid i a una possible entrevista amb Àlvarez-Osorio) los tengo adquiridos, pero me quedan varios por adquirir debido a la gran elevación que querían sus poseedores...”. Jutja que entre el que va oferir al MAN, el que ja té adquirit i el que li queda per comprar, es podia completar tot.

És possible que el mes de setembre, el senyor Samuel de los Santos, director del Museo Arqueológico de Córdoba, remetés una carta mecanografiada, confidencial i sense data, a Àlvarez-Osorio en la qual li explicava que l'antiquari li havia mostrat les peces d'or “pertene-cientes a un collar o quizás mejor a una corona votiva por el estilo de las de Guarrazar, formadas por unos trozos de cadenas y una E mayúscula, análoga a las que penden de dichas coronas”, i que havia adquirit a José Padilla Castillo. L'antiquari li havia dit també que pensava anar a Madrid per a vendre-ho, ja que el Museo de Córdoba no tenia diners per a efectuar l'adquisició i que ell necessitava fer la venda de manera urgent. Davant les pressions del senyor Samuel, li va donar la paraula de vendre-ho al MAN.

Darrere d'aquesta carta, amb lletra manuscrita, el senyor Samuel remet Àlvarez-Osorio a la informació completa que li pot donar el sr. Manuel Gómez-Moreno, persona a la qual té al corrent de tot l'afer i li comunica que existeix un altre lot que té el Museo de Córdoba mig pagat amb l'ajut de certs préstecs de personatges de la cultura de la ciutat, i sol·licita que uneixi les seves gestions a les de Gómez-Moreno davant del Ministerio per tal que siguin reembossats els diners avançats. Efectivament, la gestió dels membres de la Comisión de Monumentos davant el President de la Diputación Provincial, D. Rafael Baquerizo García, i l'ajut econòmic dels senyors Enrique Romero i Rafael Castejón y Martínez de Arizala,

*Torredonjimeno (Jaén) a la primera meitat del segle XX.
Imatge retrospectiva cedida per José Madero*

van permetre l'ingrés a Córdoba d'una part del tresor.

El mateix Samuel de los Santos, aleshores director del Museo de Córdoba, fou qui publicà el tresor de manera gairebé immediata a l'adquisició per part d'aquell museu, realitzada l'any 1933. Efectivament, en un article molt encertat, de los Santos fa una primera anàlisi de la col·lecció que allí es conserva i explica les circumstàncies de la troballa i de l'adquisició de la seva part gràcies a la gestió dels membres de la Comisión de Monumentos i a l'ajut econòmic dels senyors Enrique Romero de Torres, i Rafael Castejón y Martínez de Arizala (SANTOS, 1935).

El tresor, molt fragmentat, es presenta reunificat en aquesta exposició i s'analitza de manera global en aquest catàleg per primera vegada des de l'any 1926. Tot i que no es tracta d'un estudi definitiu, la iniciativa té el valor de reunir, setanta set anys després del seu descobriment, totes les

peces repartides entre diversos museus. El tresor està compost per objectes d'orfebreria que formaven part d'un tresor d'alguna església dedicada a les santes màrtirs de Sevilla Justa i Rufina. Efectivament, en aquest període l'Església com a institució rebia freqüentment regals i donacions par part de reis i nobles. Alguns d'aquests regals són ben coneguts, com és el cas de les corones votives destinades a ser penjades damunt dels altars i ofertes a Crist, a la Verge o als sants i màrtirs, els quals actuaven com a protectors dels territoris dels poderosos. L'ofrena anava acompanyada d'un cerimonial ben conegut i descrit al *Liber Ordinum*, col. LVIII: *Ihesu Domine, qui es corona sanctorum, hanc coronam benedicendo sanctifica: ut pro decore domus tue et tui honore ac ornameto altaris, accepta hec munera feras, et de manibus offerentium respectu hilari et pia benignitate suscipias. Amen.* (Senyor Jesús que coroneu els sants, santifiqueu aquesta corona beneint-la amb l'objectiu que sigui una ornamentació de la teva casa i un ornament de l'altar en honor teu. Accepta aquest present i de les mans dels qui fan l'ofrena, vulgueu rebre'l amb un respecte joiós i una pietosa benignitat. Amén.). (FÉROTIN, 1904, pàg. 163). No estem parlant, doncs, d'un fenomen aïllat sinó d'un fet ben documentat que perviu més enllà del regne visigot de Toledo i que podem constatar tant en els textos litúrgics ja comentats com a les fonts àrabs o a la iconografia mossàrab i romànica. Tampoc es tracta d'una originalitat del regne visigot, ja que es té constància de donatius de corones a Santa Sofia de Constantinoble per part dels emperadors bizantins: Justinià (527-566), Maurici (582-602) o Irene al segle VIII. De la mateixa manera, a l'església del Sant Sepulcre de Jerusalem l'ofrena de creus i corones hauria estat prou important com per que quedés reflectida en les representacions iconogràfiques de Jerusalem. Així, ho constatem, per exemple, al mosaic del segle VI de l'església de Sant Llorenç de Roma (NERI, 1971, fig. 18). S'ha discutit molt sobre el possible significat d'aquests tresors, i especialment sobre les seves corones votives. De fet, podríem situar el costum de portar corones durant l'antigui-

tat clàssica (ARCE, 2001) com a un reconeixement als *triumphatores* que les lluirien damunt del cap a la cerimònia del *triumphus*, o també en el món militar –*dona militaria*– com a premi als serveis o als actes heroics duts a terme en combat. Aquestes tradicions clàssiques, ben conegudes, ja van fer que CH. Rohault de Fleury teoritzés en la seva magna obra *La Messe* (1887, pàg. 102) sobre l'origen de penjar corones damunt dels altars, fet que situa en els primers temps del cristianisme com una extrapolació del significat del triomf dels atletes. Així, per exemple, sant Pau (Cor., IX, 24,25) parla de la corona incorruptible que van adquirir legítimament els atletes de Crist. Més tard, després de les grans persecucions, amb la pau de l'Església, quan el cristianisme esdevé la religió oficial de l'Imperi, l'ofrena de corones canviaria sensiblement de significat,

Detall de la mota de la corona restituïda.
Museu d'Arqueologia de Catalunya

i esdevindria el símbol de la submissió dels poderosos al *Rei de Reis*. Segons Rohault de Fleury, aquesta seria la intenció de Constantí, quan oferí a Santa Sofia de Constantinoble la seva diadema, una banda metàl·lica enriquida de perles i pedreria. Els sobirans dedicaven així el seu regne –*Regnum*– a Crist, nom amb què també es coneixen aquestes ofrenes. Aquest seria, doncs, el sentit de les ofrenes dels reis visigots i dels reis governants en altres regnes europeus sorgits de la invasió germànica. Així, Clodoveu (mort l'any 511) envià, a instàncies de Sant Remigi, la seva corona a Roma, i la reina Teodolinda oferí una corona conservada al tresor de Monza i la del seu marit Agilulf (robada l'any 1804) que portava una inscripció mitjançant la qual sabem que estava dedicada a Sant Joan Baptista *in ecla Modica*. És ben coneguda la pervivència d'aquest costum a les esglésies d'influència mossàrab, no només corroborat per les precioses miniatures dels *Beatus* com el de Torí, sinó pels mateixos inventaris de les esglésies. Efectivament, en una part important d'esglésies hi figuren corones votives en nombre variable de dues o tres que podien ser d'or, més freqüentment d'argent, d'argent sobredaurat amb gemmes i també de bronze, coure i vidre. És molt coneguda l'ofrena a sant Isidor de León de la reina Sança l'any 1063: *Coronas tres aureas; una ex his cum sex alfas in gyro et corona de alaules intus in ea pendens, alia est de anemantes cum olovitreo aurea, tertia vero est diadema captis mei aurea* (GÓMEZ-MORENO, 1919, pàg. 328-329).

Descripció del tresor

1. Creus

a) Creus d'estructura laminar amb encasts decoratius. Aquest primer grup és el més ric. Està format per les grans creus guarnides amb caboixons de pedres dures i pasta de vidre que presenten una estructura més reforçada, amb elements de cintes d'or perimètric que ajuden a suportar el pes dels encasts que les ornamenten. D'aquestes

creus se'n conserven entre fragmentades i senceres deu, totes al Museu de Barcelona. Dissortadament, només una de les creus sembla haver arribat intacta fins a nosaltres; precisament la darrera que va ingressar al Museu d'Arqueologia de Catalunya i que sembla ser que va estar en mans del propietari del terreny on es va descobrir el tresor. A causa de la desgraciada història del seu descobriment no podem saber si totes aquestes creus formaven part de corones votives o bé si algunes haurien estat concebudes per a ser penjades isolades, car, com veurem, l'estudi dels elements integradors de les corones només ha permès la identificació de dues, o tal vegada tres.

Des d'un punt de vista formal, les creus, com hem dit, estan decorades amb caboixons que s'apliquen sobre la superfície llisa de la làmina d'or que conforma la creu. La majoria d'aquests caboixons són de tipus "bata", molt simple, que es realitza amb una cinta de làmina soldada a la base. Només dos exemplars (cat. 35 i 39) presenten els caboixons realitzats amb una càpsula amb motllura, semblant a les corones d'estructura calada del tresor de Guarrazar. En aquest cas, amb una fina làmina d'or es confecciona la forma del caboixó –ovalat, circular o quadrangular–, el qual, un cop embotit, permet retallar la làmina a cisell. Finalment, una de les grans creus combina les dues tècniques.

El segon element decoratiu que volem destacar és la part de reforç i de decoració que conserven totes elles en el perímetre. En aquest element també podem apreciar diverses tècniques i criteris. Així, una part de les creus es va fabricar amb un reforç perimètric que servia tant per a donar més consistència a la creu com per deco-

*Creu patent decorada amb caboixons i penjolls.
Museu d'Arqueologia de Catalunya*

Pàgina anterior

*Evocació de la cerimònia d'ofrena de les corones votives.
Recreació: A. Casanovas, M. S. Gros, F. Riart, J. Rovira. Dibuix: F. Riart*

Braç de creu. Museu d'Arqueologia de Catalunya

rar-la, realitzat probablement com els de les creus del tresor de Guarrazar a base d'una cinta de secció circular aplanada a martell sobre una enclusa d'estries fins aconseguir una cinta amb una petita motllura que s'aplicava més tard sobre la creu. A gairebé totes les creus aquesta cinta s'aplicà sobre una de les cares. Només a l'exemplar que es va realitzar amb caboixons per tots dos costats (cat. 35) el reforç també és a banda i banda. L'orfebre o els orfèvres que van realitzar un altre grup de creus optaren per un acabat a base d'un fil o cordó d'or de secció quadrangular retorçat sobre si mateix i soldat sobre l'anvers de les creus (cat. 33, 38, 40 i 43). Finalment, un petit nombre de creus no presenten cap element aplicat i com a solució formal de l'acabat, és la mateixa làmina de base que es troba repussada en el seu espai perimètric (cat. 39, 42 i 44).

b) Creus d'estructura laminar amb decoració repussada. Aquest grup està format per un únic element que es conserva al Museo Arqueológico de Córdoba (cat. 45). En aquest cas la làmina de la creu està decorada per un repussat combinat amb retocs de cisell que omple tot el camper de la creu, de manera que la decoració pseudofloral realitzada a manera de fris continuat recorda la que figura a les sivelles de cinturó lliriformes, amb la peculiaritat que introdueix el tema de la palmeta, més freqüent en l'escultura decorativa. Aquesta creu també té el reforç perimètric aplicat.

c) Creus d'estructura laminar amb inscripció. Les creus amb inscripció, acompanyades o no per caboixons decoratius, representen un conjunt força important dins del tresor de Torredonjimeno. La majoria presenten aliatges molt baixos d'or. Des del punt de vista formal de l'aca-

bat, els recursos emprats poden ser en ocasions similars als de les creus del grup anterior. És a dir, s'utilitza el reforç perimètric format per una làmina aplicada i soldada a la base, sobretot en els casos on les dimensions de les creus així ho feien aconsellable (cat. 5 i 7). Es tracta de creus votives que es troben molt fragmentades i que estan repartides entre els museus de Barcelona i de Córdoba. El fet més destacable és que conserven burinades inscripcions de tipus votiu dedicades a les santes màrtirs de Sevilla, Justa i Rufina. Efectivament, malgrat l'estat fragmentari en què es troben aquestes creus, els noms de les santes figuren en diverses peces acompanyats sovint de la paraula *offeret*. Algunes fórmules epigràfiques, a més, incorporen l'onomàstica dels donants. Així, noms com *Trutila*, *labasta* o *Constantinus* figuren com a oferents de determinades creus d'or, tema tractat en un altre article del catàleg. En general, aquestes creus podien anar també guarnides amb caboixons aplicats, alguns tan notables com els de la creu oferta per *Ebantius* i *Constantinus* (cat. 6). Un cas extraordinari és el de la creu conservada al Museo de Córdoba en la qual es combina una dedicatòria amb el nom de l'oferent amb la decoració repussada als extrems dels braços de la creu. (cat. 16).

El segon grup de creus amb inscripcions el podríem catalogar d'inspiració penitencial. En conservem dos o tal vegada tres exemplars, tots ells incomplets –un a Barcelona (cat. 8) i els altres dos a Córdoba (cat. 13, 14 i 15). Totes elles estan realitzades sobre una làmina molt prima retallada de manera poc polida. Les fórmules epigràfiques tenen la peculiaritat d'ocupar tota la superfície de la creu amb frases molt atapeïdes de manera que el seu aspecte és molt més bigarrat que el que tenen les creus amb el nom dels oferents. Les fórmules estan inspirades en dos textos molt similars emprats en l'antiga litúrgia hispana. Així, l'exemplar de Barcelona copia el verset 7 del salm 24 que diu: *“Delicta iuventutis, et ignorantiae meae ne memineris secundum magnam misericordiam tuam memor esto mei”* –No et recordis dels pecats que he comès de jove, compadeix-te

de mi, tu que estimes tant (MIGNE, 1862, col. 753)– mentre que en les peces que es conserven a Córdoba la fórmula s'inspira en l'oració del rei Manassès, de la qual procedeix el càntic 22 de l'esmentada litúrgia, que diu: *“Peccabi Domine peccabi et iniquitatem meam ego cognosco”* –He pecat, senyor, he pecat, i jo reconec la meva iniquitat (MIGNE, 1862, col. 853). Segons l'Antifonari hispànic de León, aquest càntic era utilitzat a les laudes del dijous de després de Carnestoltes, en el temps quaresmal (BROU-VIVES, 1959, pàg.162). En tots els casos el mòbil de la donació fou estrictament personal.

Lletra E amb restes d'esmalt de color vermell.
Museu d'Arqueologia de Catalunya

*Detall del motiu floral repussat en forma de creu flordelisada plena.
Museu d'Arqueologia de Catalunya*

d) Creus simples retallades sobre làmina. També es troben repartides entre Barcelona i Córdoba. Així, hem pogut identificar 8 creus senceres, 8 creus incompletes en algun dels seus braços, vuit braços horitzontals i set braços superiors o inferiors i tres fragments indeterminats amb caboixó; la resta són bocins molt fragmentats, motiu pel qual es fa difícil valorar el nombre d'exemplars. Gairebé tots els exemplars estan executats sobre una làmina llisa; només tenim dues excepcions: una creu es troba executada sobre una làmina amb decoració repussada i una altra

presenta decoracions realitzades amb punxó. La composició del metall no sempre és la mateixa, ja que tenim molt pocs exemplars, dos en concret, dels quals podem dir que l'or és de llei (cat. 24 i 25), ja que la majoria de vegades o bé el contingut d'or és molt baix o senzillament gairebé podem dir que es tracta d'objectes realitzats en làmina de plata. L'afaiçonament de les creus és molt senzill. Generalment estan executades sobre làmines per retallar i com a màxim sobre aquestes làmines hom pot soldar-hi anelles, fet que ens indica que algunes creus portaven penjolls als braços o bé estaven decorades amb caboixons la majoria dels quals han desaparegut. Les dimensions oscil·len entre uns 4 cm les més grans fins a 1,5 cm les més petites. Aquestes creus sobre làmina constitueixen un element diferenciador entre el tresor de Torredonjimeno i el de Guarrazar, en el qual no n'hi ha d'aquest tipus.

2. Elements de corona

El segon grup inclou diversos elements de corona: un únic floró, lletres de la mateixa naturalesa que les que pengen de la corona de Recesvint del tresor del Guarrazar, alguns penjolls i diverses cadenes.

a) Cadenes en forma de fulla. Les que devien formar part de les cadenes de la corona tenen forma de fulla i se'n conserven de tres tipus. Així, unes són llises amb una petita nervadura central, nou de les quals es conserven al Museu de Barcelona (cat. 46 i 47). Quatre més són al Museo Arqueológico Nacional i una última al Museo Arqueológico de Córdoba. Les altres fulles estan decorades per nervadures radials repussades i són de dimensions més reduïdes que les anteriors. D'aquest segon tipus de fulles se'n conserva un exemplar a Madrid i un altre a Córdoba (cat. 47

i 49). Aquest darrer és d'afaiçonament més acurat. Totes són una versió més senzilla de les fines fulles de filigrana que formen les cadenes de la corona de Recesvint del tresor de Guarrazar. Les fulles presenten soldades en el seu revers sengles anelles a la part superior i inferior per tal de poder enganxar una fulla amb l'altra.

b) Cadenes amb baules del tipus *loop-in-loop*. Tenen el seu paral·lel en models bizantins i en les mateixes corones de Guarrazar com a elements de suspensió de les creus centrals. Pel gruix i les dimensions de les baules, tot i que són molt similars entre si, podem dir que es conserven tres fragments pertanyents a tres sèries de cadenes diferents. (cat. 50 i 51).

c) Cadena amb baules del tipus que imita una estilització de fruit. Es conserven a Barcelona i a Córdoba. Es tracta d'una cadena més fina formada per tiges de secció circular doblades mitjançant ondulacions que donen lloc a una forma d'estilització vegetal. No hem trobat paral·lels en el tresor de Guarrazar. Nogensmenys, sí que algunes peces d'orfebreria bizantina presenten cadenes de collaret semblants que es poden situar a Síria o Constantinoble a mitjan segle VII (ROSS, 1965 pàg. 10). (cat. 48).

d) Lletres. Per la seva banda, les lletres que originàriament devien penjar del cos de la corona tenen caire epigràfic. Tenint en compte les dimensions podem distingir dues sèries distintes que conformen dues inscripcions diferents. Així, la primera sèrie de lletres fan 5,2 cm d'alçària, una amplada mitjana de 0,6 cm i un gruix de 0,55. Són les més grans, les quals, gairebé amb tota seguretat, formen les paraules IVSTE i RUFINE (cat. 63). D'aquestes lletres n'hi ha sis al Museu d'Arqueologia de Catalunya. La segona sèrie de lletres la formen una "E" (cat. 64), una "X" (cat. 66), una "V" (cat. 65) i un fragment d'una altra lletra que podria ser una "I" o una "T", que es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya. Aquestes lletres són més petites –4,1 cm d'alçària–, i el gruix és molt

menor –0,25 cm– i es poden complementar amb la lletra "E" (cat. 67), que està dipositada al Museo Arqueológico Nacional de Madrid. Tot i que no tenim prou elements per a saber amb certesa quina inscripció devien formar aquestes lletres, la presència de la lletra "X" pot induir a suposar que podríem trobar-nos davant els vestigis isolats d'una composició àulica d'una altra corona oferta per algun monarca visigot, car la "X" unida a la "E" podria formar la paraula "REX". No oblidem que tant a la corona oferta pel rei Recesvint (672-680), com a la que oferí el rei Suíntila (621-631) (aques-

Restitució hipotètica de la totalitat d'una corona del Tresor de Torredonjimeno (Jaén), a partir dels elements originals que es troben al Museu d'Arqueologia de Catalunya

ta darrera dissortadament robada l'any 1921) del tresor del Guarrazar, la "X" forma part de la paraula "REX". Aquesta lectura ens permetria llançar la hipòtesi que una part del tresor de Torredonjimeno també devia formar part d'un tresor àulic i que almenys una de les corones podria haver estat pagada per algun rei visigot. La resta de lletres d'aquesta sèrie no ens permet atribuir la inscripció a un monarca determinat, però sí que podem dir que per l'estil i l'afaiçonament, cronològicament no s'allunyaria gaire de les dues corones reials anteriorment esmentades.

e) Elements ornamentals. Els penjolls. El desmembrament del tresor ha provocat que es conservin molts penjolls i caboixons solts i d'altres que, tot i formar part de l'ornamentació d'alguna lletra o creu, no podem assegurar que es conservin en el seu estat original. Molts dels penjolls que conservem són simples fils d'or lleugerament enroscats que enfilen una o dues perles de pasta de vidre de morfologia molt diversa. D'altres adopten forma de con realitzat amb una fina làmina d'or soldada. D'altra banda, els caboixons que es conserven solts tenen generalment una o dues anelles de suspensió superior i inferior, adopten forma circular o quadrangular i estan plens de pasta de vidre. En alguns casos, el revers del caboixó està decorat per un relleu realitzat sobre la làmina d'or repussada en forma d'estilització vegetal (cat. 78). Les formes que tenen aquests caboixons es divideixen entre els que són quadrangulars, amb dues anelles de suspensió en els vèrtexs, cosa que els dóna forma romboïdal, aquells en què les anelles de suspensió es troben en dues cares del quadrat, i, finalment, els que són circulars, sempre amb dos elements de suspensió.

f) Mota. Es conserva una única peça d'aquest tipus que és un element ornamental on es reuneixen tots els extrems de les cadenes de la corona. Té forma de doble calze i presenta la peculiaritat de tenir als extrems dels pètals petites anelles per a penjolls, molt semblants als que ornamenten la corona de Recesvint. Molt probablement es pugui

associar a aquest floró una esfera de pedra dura perforada per una gruixuda tija d'or que devia estar col·locada a l'interior del calze. (cat. 52 i 53).

g) Creus de làmina amb estructura de caixa oberta de secció en U. No presenten les estructures cloendades en ziga-zaga de les creus que acompanyen la corona de Recesvint sinó que l'interior és llis, a excepció d'un petit encast central (cat. 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61 i 62).

3. Creus Processionals

Una única peça del tresor de Torredonjimeno podria considerar-se que forma part d'una creu processional. Es tracta d'una lletra *alfa* la qual probablement podria haver estat suspesa d'un dels braços de la creu (cat. 68).

4. Altres elements

El tresor conserva sis elements decoratius formats per una gran bola de vidre embolcallada per quatre tires d'or les qual duen diversos penjolls en forma de con, del mateix metall. Tot plegat es troba encastat en una estructura quadrangular unida a una gruixuda tija d'or (cat. 71). Altres elements interessants que han estat interpretats com a fragments de creus processionals (CIL. II²/5, 5, 187, 5, 188) (cat. 69 i 70), podrien pertànyer als cossos que formaven l'anella de la corona. Es tracta de caboixons soldats entre si i amb làmines decoratives que, a manera de petits cors i botons, omplen els espais lliures entre caboixó i caboixó. Una meticulosa observació dels fragments que conservem ens fa apreciar dos sistemes fonamentals de fabricació. Els que es troben realitzats a manera de doble caboixó (cat. 69 i 70) i els de caboixó simple (cat. 71 i 72). Algunes d'aquestes

Restitució hipotètica d'una corona del Tresor de Torredonjimeno (Jaén), a partir dels elements originals que es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya. Detall

*Anell d'or amb monograma. Possible transcripció: FANIA. La seva atribució al Tresor de Torredonjimeno és incerta.
Museu d'Arqueologia de Catalunya*

peces conserven anelles posteriors soldades a la làmina base a manera de xarnera, molt diferents de les anelles simples de les creus.

Fins aquí una descripció analítica de les principals peces que formen el Tresor de Torredonjimeno. No obstant, el tresor està compost d'altres fragments de menor entitat que no s'han inclòs en aquest catàleg, mentre esperem fer-ne un estudi més exhaustiu. Tampoc no hi hem incorporat dos objectes, que tot i haver estat publicats l'any 1935, no ha estat possible localitzar-los (SANTOS, 1935).

A Torredonjimeno, les inscripcions permeten lligar el tresor a una advocació concreta –les santes màrtirs de Sevilla Justa i Rufina– tot constituint el tresor d'una església, basílica, capella o santuari possiblement dedicat a aquestes santes. Quin temple?³ Aquest és un dels punts més conflictius i que ha donat lloc a dues hipòtesis diferents. En un primer moment es pensà que forma-

ven part del tresor de la catedral de Sevilla o més aviat de la basílica de la mateixa ciutat dedicada a les dues santes, amagat durant la invasió àrab. Una altra hipòtesi estaria en la línia d'atribuir a la mateixa localitat de Torredonjimeno, pertanyent al *Conventus Cordubensis*, l'existència en època visigoda d'un santuari dedicat a les màrtirs Justa i Rufina. Efectivament, la *passio* de les santes sevillanes se situa a la darrerïa del segle III i la difusió del seu culte hom l'atribueix a Isidor, bisbe de Sevilla entre el 600 i el 636 (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, pàg. 234). El cert és que al segle VII el seu culte estava ben estès, com ho demostra el fet que a les localitats de Salpensa i Alcalá de los Gazules en el *Conventus Hispalensis* posseïssin algunes relíquies d'aquestes santes –notícies dels anys 648 i 674 respectivament–. També consten relíquies d'aquestes màrtirs a la basílica d'Utrera, consagrada el 680, mentre que a Guadix, a la Cartaginense, les relíquies foren dipositades l'any 652 (FÁBREGA GRAU, 1953, pàg.131) . Ens

movem, doncs, al llarg d'unes dates que abastarien trenta-dos anys, possiblement entre mitjan segle VII i el darrer quart d'aquest mateix segle. En conseqüència, aquest ventall cronològic de poc més de tres dècades podria centrar la datació del tresor que ens ocupa. En aquest sentit, cal no oblidar que les corones de Guarrazar tenen atribuïda una datació aproximada que es pot situar entre els anys 621 i 680, límits extrems dels regnats de Suíntila i Recesvint. Aquest és el període que assistiria a una notable eclosió de la difusió del culte i la veneració de les relíquies de les màrtirs Justa i Rufina, i és molt probable que aquest sigui el context en el qual puguem centrar l'inici de la vida útil de l'anomenat *Tresor de Torredonjimeno*. També s'ha demostrat que la gran creu processional de Guarrazar té una datació més antiga que podem situar al segle VI (PEREA, 2001, pàg. 166).

D'altra banda, i tenint en compte la composició general del tresor, convindria preguntar-nos per quantes corones devia estar format. Ja hem esmentat que existeixen dues sèries de lletres que gairebé segur, i per la diferència de mides entre unes i altres, es podrien tractar de dues sèries distintes i, per tant, de dues corones distintes. Una de les sèries conserva dues lletres "E", una lletra "X" i una "V"; a aquesta sèrie també podem afegir-hi un petit fragment d'una altra lletra molt difícil de determinar, ja que es podria tractar de l'extrem inferior d'una "I", d'una "F" o d'una "T", que es conserva al Museu de Barcelona; ja hem esmentat la possibilitat que podrien pertànyer a una corona oferta per un rei (CASANOVAS, 1998). Nogensmenys, de l'altra sèrie de lletres sempre s'ha pensat que es podria considerar una combinació dels noms de les dues santes Justa i Rufina,

però no podem excloure la possibilitat que es tracti, en realitat, d'una altra corona àulica, ja que la combinació de les lletres existents també podria correspondre a un nom de rei (VELÁZQUEZ, 2000, pàg. 340). D'altra banda, convé també que ens fixem en un altre tema interessant, el de les cadenes. Així, si realitzem un exercici comparatiu amb les corones de Guarrazar, observarem que justament les corones amb lletres com a penjolls són les que presenten les cadenes en forma de fulla, mentre que les cadenes de les altres corones són de tipus *loop-in-loop*. En conseqüència, i ja que hem observat tres tipus diferent de fulla, podríem deduir que ens queda constància de tres corones diferents, la qual cosa s'avindria més amb la presència de grans creus. Les altres cadenes tipus *loop-in-loop* tant podrien correspondre a elements de suspensió de les mateixes corones assimilables a la corona de xapa simple que es conserva al Museu de Cluny, procedent del tresor de Guarrazar, com a elements de suspensió de les mateixes creus d'estructura laminar amb caboi-xons.

En definitiva, Torredonjimeno juntament amb Guarrazar representen els dos exemples més emblemàtics conservats dels *ornamenta* dels altars de les esglésies visigodes. Els testimonis dels cronistes àrabs ens parlen de centenars de corones arrabassades pels invasors i probablement foses algunes en els tallers d'encunyació de moneda que devien acompanyar els exèrcits de la conquesta. Només l'atzar, molt més evident en el cas de Torredonjimeno, ha permès recuperar aquests tresors, possiblement ocults de manera precipitada davant l'avançament implacable de les tropes àrabs i berbers.

¹ L'anàlisi de la documentació del MAN ha estat elaborada pel seu conservador, professor Luis Balmaseda Muncharaz, a qui agraïm la seva col.laboració. Expedients 1933/119; 1933/141; 1933/187; 1934/93 de l'esmentada institució.

² Aquest aspecte es troba àmpliament tractat al treball del professor Pedro Castillo Maldonado d'aquest mateix catàleg. La interpretació que allí es dóna la trobem molt encertada.

³ Aspecte debatut pels professors Stylow i García Moreno en dos treballs d'aquest mateix catàleg.

El Tesor de Torredonjimeno. El seu context històric

Luis A. García Moreno

Universidad de Alcalá

El tresor que casualment es va trobar el 1926 a Los Majanos de Garañón, a la localitat de Jaén anomenada Torredonjimeno, no es pot comparar, ni en la mida ni en el valor, amb el que es va trobar, gairebé un segle abans, al poble toledà de Guarrazar. Les condicions concretes de la troballa no van afavorir un complet i correcte rescat del conjunt metàl·lic. En excavar al peu d'un oliver es va trobar un nombre de peces àuries molt barrejades amb guix, sense una cobertura pètria en bon estat. El grau de deteriorament del que es va trobar va fer que durant un temps ni tan sols el descobridor tingués consciència del valor que tenia, i deixés que els seus fills juguessin amb bastants peces, cosa que necessàriament va conduir a una fragmentació més gran del conjunt i que se'n perdessin algunes. Uns anys més tard, el 1933, el tresor es va donar a conèixer perquè diverses peces van sortir al mercat d'antiguitats. Indubtablement això va afavorir una més gran desmembrament i dispersió i molt probablement en la venda es devia perdre la noció de la procedència d'alguns components. Encara que les persones properes al descobriment i la primera custòdia del tresor ho van negar no es pot descartar que una sèrie de peces es fonguessin i es venguessin pel seu mer valor auri. Tot plegat ho prova l'estat enormement fragmentari en què es troben actualment les peces que originalment devien ser les més importants del dipòsit: les dues corones votives d'on penjaven una sèrie de lletres en part conservades, i que poden indicar que almenys una hauria estat una

ofrena realitzada per un rei got, ja que s'hi conserva una "X", una lletra prou rara que en aquest context fa pensar que formava part de la paraula *rex*.

Per això, fins i tot en aquest estat fragmentari, fóra molt difícil negar l'excepcionalitat del tresor de Torredonjimeno. La veritat és que comparar-lo amb el de Guarrazar és essencialment incorrecte. Segons totes les dades que tenim resulta indubtable que el tresor toledà estava format essencialment per corones votives ofertes per reis gots successius del segle VII. La presència d'aquest tipus d'ofrena règia en un temple del regne got no es pot considerar en absolut com un fet normal. La prova que és rar és la coneguda notícia que va transmetre Julià de Toledo que la joia principal del tresor pres al rebel Pau a Nimes el setembre del 673 era una famosa corona que en altre temps havia ofert Recared a l'església de Sant Fèlix de Girona (Iul., *Hist. Wamb.*, 26). Una ofrena tan excepcional fins al punt que Pau no degué trobar una altra peça en cap altra església de les províncies *Tarraconensis* i *Narbonensis*, on la seva rebel·lió contra Vamba va arribar a triomfar, per utilitzar en la necessària cerimònia de la seva coronació com a rei got. Una ofrena reial excepcional que s'explicaria tant pel prestigi del màrtir gironí i de la basílica on descansaven les seves suposades relíquies (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p. 304-312; PUERTAS TRICAS, 1975, 18) com pels importantíssims triomfs militars aconseguits pel

L'indret de Los Majanos de Garañón. Un paisatge ondulat on amagar un tresor...

mateix Recared a la veïna *Narbonensis* contra els francs el 585, quan encara era corregent amb el seu pare Leovigild i el 589 per mitjà del duc lusità Claudi (GARCÍA MORENO, 1991a: p. 192 i 199). El prestigi del sant de Girona en aquestes terres nord-orientals del regne got, amb la mateixa existència de relíquies seves importants a Narbona, degué provocar sens dubte que Recared atribuís en bona mesura els seus èxits militars a la intersecció de sant Fèlix i procedís a dipositar una ofrena tan singularíssima a la basílica martirial gironina¹.

Afortunadament, sabem amb seguretat que a la basílica catedralícia de Toledo, amb seu règia, s'hi guardaven una sèrie de corones votives que es col·locaven penjades damunt de l'altar al final de la cerimònia de la benedicció del ciri a la vigília pasqual del dissabte². Tot sembla indicar que

degueren treure una part important d'aquestes corones votives dipositades a la catedral toledana poc abans de l'entrada de les tropes de Tariq i les degueren amagar en un lloc no llunyà com és Guarrazar³. Per tant, la valoració i l'explicació històrica del tresor de Torredonjimeno s'ha de fer prescindint de la comparació amb el de Guarrazar, exclusiu i excepcional pel seu origen.

La veritat és que, si deixem a banda el tresor de Guarrazar, el que se'ns ha conservat del de Torredonjimeno resulta per si mateix realment excepcional. Tenir una idea clara del valor adqiusitiu de l'or a l'economia de l'Espanya goda pot ser una manera molt instructiva d'apreciar la importància del tresor. Alguns testimonis legals des de la segona meitat del segle V possibiliten conèixer la capacitat adqiusitiva de la moneda d'or. I encara que aquests testimonis siguin pocs

i dispersos en un llarg espai de temps, la seva significació general no es pot considerar menyspreable en absolut si tenim en compte dues coses: (a) l'estabilitat fonamental d'una economia de base agrària i de subsistència, amb una creixent marginalitat del mercat i ús de la moneda per a les petites transaccions que, en tot cas, podria mostrar una tendència de tipus deflacionista a partir de la segona meitat del segle VII; i (b) la relativa estabilitat del pes i de la llei de les encunyacions de trients auris visigots des dels temps del rei Leovigild, tret dels del primer decenni del segle VIII, amb variacions que degueren dependre més de la seca de procedència dels espècimens monetaris que del regnat de l'encunyació (MILES, 1952: p. 154-164; GRIERSON, 1953: p. 74-87). De manera que per a la majoria de les emissions de les seques centrals, especialment la de Toledo, les variacions màximes no degueren passar del 10% i amb unes oscil·lacions constants i sense tendència al llarg del segle VII. Doncs bé, en temps d'Euric (466-484) un *solidus* auri, és a dir, un pes ideal de 4,54 g d'or fi, era una quantitat suficient per alimentar durant tot un any un nen de deu anys, i no gaire més del doble devia ser la despesa efectuada per un adult per aquest mateix concepte. Una llei *antiqua*, recollida al *Liber Iudicum* de mitjan segle VII, fixa en tres *solidi* (13,62 g d'or fi) el salari anual d'un adult que treballés per a un comerciant d'ultramar, indubtablement un negociant especialitzat i amb un gran poder econòmic, cosa que permet suposar que la majoria de la resta de treballadors urbans, per no dir els rurals, devien rebre unes compensacions salarials encara més minses (*Lib.Iud.*, 4,4,3 i 11,3,4; ORLANDIS, 1972-1973: p. 21 i s.). Unes dades que permeten comprendre l'enorme alegria que cap al 583 es va apoderar d'una pobra dona quan el bisbe de Mérida, Massona, va respondre a la seva petició d'almoïna amb ni més ni menys que un *solidus*. De manera que amb raó els assistents del bisbe li van pregar que reduís la seva almoïna a un terç, i l'anècdota va merèixer la ressenya pel posterior biògraf del prelat com una prova de la seva generosíssima caritat (*Vit.Pat.Em.*, 5,7,6).

Malgrat tot, per tenir una idea exacta del valor a la seva època del que es va trobar a Los Majanos de Garañón s'han de comparar aquestes xifres referides al salari d'un treballador manual i al cost del mínim vital de subsistència amb el d'alguns productes manufacturats d'ús no quotidià o amb el de béns d'inversió productiva. Així, se sap que la segona meitat del segle VII el preu fixat per un exemplar manuscrit del *Liber Iudicum*, certament un codi gruixut en pergamí, oscil·lava entre els sis i els dotze *solidi*, un preu d'intervenció possiblement a la baixa. Una alzina gran es valorava a la mateixa època en dos *solidi* i un oliver en plena producció en cinc, mentre que un porc ja madur podia valer una mica menys que un *solidus*. El preu d'un esclau de mitjana eren uns vint *solidi*, encara que alguns especialistes rars, com ara els orfèvres, podien arribar a costar cent *solidi* (ORLANDIS, 1972-1973: p. 21-23). I molt considerables eren també les quantitats a què ascendien les multes fixades al segle VII, que difícilment baixaven d'un *solidus* (KING, 1972: p. 191). I també els tributs podien constituir una càrrega molt

Trient d'or del rei Ègica (687 al 702). Seca d'Íspali (Hispalis, Sevilla). Procedeix de l'església de Sant Vicenç d'Obiols (Avià, Berguedà, Catalunya).
Museu d'Arqueologia de Catalunya

pesada per a la immensa majoria de les persones, sobretot mentre es mantingué vigent el sistema d'aderació, conversió obligada en moneda de l'impost en espècie, les tarifes del qual conegudes a la darrereria del segle VI se sap que podien arribar a quadruplicar el preu de mercat de les espècies annonàries, com ara el blat o l'ordi (GARCIA MORENO, 1970: p. 244 i s.). Tenint en compte la baixa productivitat de l'època (GARCIA MORENO, 1986: p. 173) i l'abisme econòmic que separava rics i pobres, es pot comprendre també que una fortuna valorada en mil *solidi*, la part més important de la qual la constituïen propietats que es podien fondre, només era una hisenda de tipus mitjà, i hi estaven molt per damunt els membres de l'alta aristocràcia laica i eclesiàstica. Però aquí les variacions podien ser enormes. Ja que si sobre la base de la legislació de la segona meitat del segle VII, la quantitat del dot es pot considerar una fortuna de deu mil *solidi* com a pròpia ja d'un membre d'aquesta aristocràcia, no es pot perdre de vista que cap al 743 les noves autoritats islàmiques van obligar el fill del famós Teodomir, un gran noble got de la regió de Murcia i el sud d'Alacant a l'inici del segle VIII, a pagar una multa de vint-i-set mil *solidi* equivalents a 123 quilos d'or fi, una enorme suma que, malgrat tot, degué pagar sense arruïnar-se (*Cron.Moz.*, 87,1). Encara que en aquest cas s'hauria de tenir en compte que el personatge potser descendia del llinatge dels reis Ervig i Ègica i que per al pagament d'aquesta suma monstruosa degueren comptar amb les rendes derivades de la senyoria jurisdiccional d'un ampli antic districte comtal got. Encara que és cert que aquesta confusió entre rendes a obtenir del patrimoni privat i les derivades de la senyoria jurisdiccional podia en bona mesura estar generalitzada a l'inici del segle VIII entre els membres de l'alta noblesa palatina. Malgrat tot, el caràcter excepcional d'aquesta xifra fa convenient comparar-la amb la constituïda pel famós tresoret de La Capilla. Es tracta de la troballa singular més important de monedes godes, que va tenir lloc el 1891 en aquesta la finca, situada uns vuit quilòmetres a l'est de Carmona. El dipòsit es degué dur

a terme cap al 633, possiblement protagonitzat per un noble meridional seguidor del derrotat rebel Judilà. Encara que el tresor en la seva forma actual només consta de 883 trients, originalment hem de suposar que deuria ultrapassar les mil peces d'or (BARRAL I ALTET, 1976: p. 96-115). Això suposaria que un total de més de 1,52 quilos d'or fi podia constituir una quantitat de metall noble amonedada disponible com a reserva per casos excepcionals per un membre de la noblesa hispana del segle VII. Aquestes darreres xifres, sens dubte, són les que permeten una més correcta valoració social i econòmica del Tresor de Torredonjimeno.

Encara que en les primeres investigacions es va apuntar que el tresor devia pertànyer a una església principal del migdia hispà i, més concretament, a la basílica martirial de les santes Justa i Rufina que hi havia a Sevilla (ALMAGRO, 1946: p. 64-75), darrerament s'ha sostingut la possibilitat que fóra de la propietat d'una església rural situada a les proximitats de la troballa i sota l'advocació d'aquestes màrtirs (CASANOVAS, 1998: p. 24). Però, és possible que una esglesiola rural que, a més, hauria deixat una traça escassíssima, pogués ser dipositària d'un tresor així?

No podem oblidar quant a això que el cànon 5 del Concili XVI de Toledo (a. 693) recorda que la majoria de les basíliques rurals que hi havia llavors al regne got es caracteritzaven per un patrimoni escàs, fins al punt que moltes no arribaven a generar rendes suficients per mantenir un mínim de personal destinat al culte. Tenint en compte que aquelles que no comptessin amb almenys deu esclaus s'havien d'agregar a una altra església. Naturalment aquesta xifra d'esclaus és un índex de la superfície mínima de terres de cultiu amb què devia estar dotada aquesta església, proporcional a la capacitat de treball d'uns dos nuclis familiars d'esclaus, possiblement menys de 20 hectàrees de terres de conreu. Però és que el mateix valor venal dels esclaus, que sobre la base de les estimacions recordades abans no devien

arribar en el millor dels casos a un quilo d'or fi, era bastant inferior al capital en moneda que el desafortunat propietari del tresoret de La Capilla va ser capaç de reunir amb rapidesa en unes circumstàncies dramàtiques i gens favorables per fer-ho. Era aquesta la condició de la suposada església rural propera al lloc de la troballa del tresor de Torredonjimeno? Certament no ho sabem, però en el millor dels casos no devia estar gaire allunyada d'aquests paràmetres⁴.

seu exili, es va topa pel camí amb la comitiva del bisbe usurpador Nepopis, que de pressa i corrents havia abandonat Mérida no sense carregar tots els objectes de valor acumulats a la catedral (*Vit.Pat.Emert.*, 5,8,9). La seu metropolitana de Mérida era, sens dubte, en aquella època, sinó la que més, una de les més riques de tota Espanya, resultat de la importància de la ciutat, capital de la diòcesi de les Espanyes al Baix Imperi, de l'antiguitat de la seva comunitat cristiana, i, en darrer

Anvers i revers d'un trient d'or del rei Recared (586 al 601) Bust de cara. Seca d'Elvora (Evora), Lusitania. Procedència dubtosa del Tresor de Torredonjimeno. Museu d'Arqueologia de Catalunya

Però si la riquesa previsible de les múltiples esglésies de fundació privada que existien al paisatge peninsular del segle VII no s'avé en absolut al valor intrínsec del que es conserva del Tresor de Torredonjimeno, i menys a allò que cal suposar per ell mateix, tampoc gaire esglésies urbanes incloses les catedralícies de l'època n'haurien tingut un de similar. Quant a això podia resultar especialment significativa una anècdota transmesa per l'anònim autor de "Les vides dels Pares de Mérida", segons la qual quan al 586 el bisbe de Mérida, Massona, tornava a la seva seu des del

lloc, del llegat que es podia fondre deixat per una parella sense fills riquíssima a mitjan segle VI. Doncs bé, tot i amb això, el tresor saquejat per Nepopis estava format principalment per vasos litúrgics de plata, i hi devia haver pocs objectes d'or entre els *ornamenta*. Per això, no és estrany que el mateix anònim hagiògraf considerés extraordinària la donació que el bisbe Massona va fer a la diaconia que, regentada per Redempt, tenia per funció atorgar préstecs a baix interès per als pobres de l'església de Mérida: dos mil *solidi*, és a dir, uns nou quilos d'or fi (*Vit.Pat.Emert.*, 5,3,9).

Unes dades de Mérida que coincideixen fonamentalment amb les ofertes un segle després per Julià de Toledo pel que fa als tresors de les esglésies catalanes i septimanas saquejades pel rebel Pau, en assenyalar que en la immensa majoria es tractava d'objectes litúrgics de plata, i en destacava com a insòlit la corona d'or que Recared havia ofert a la basílica de Girona de Sant Fèlix (*Iul., Hist.Wamb.*, 26).

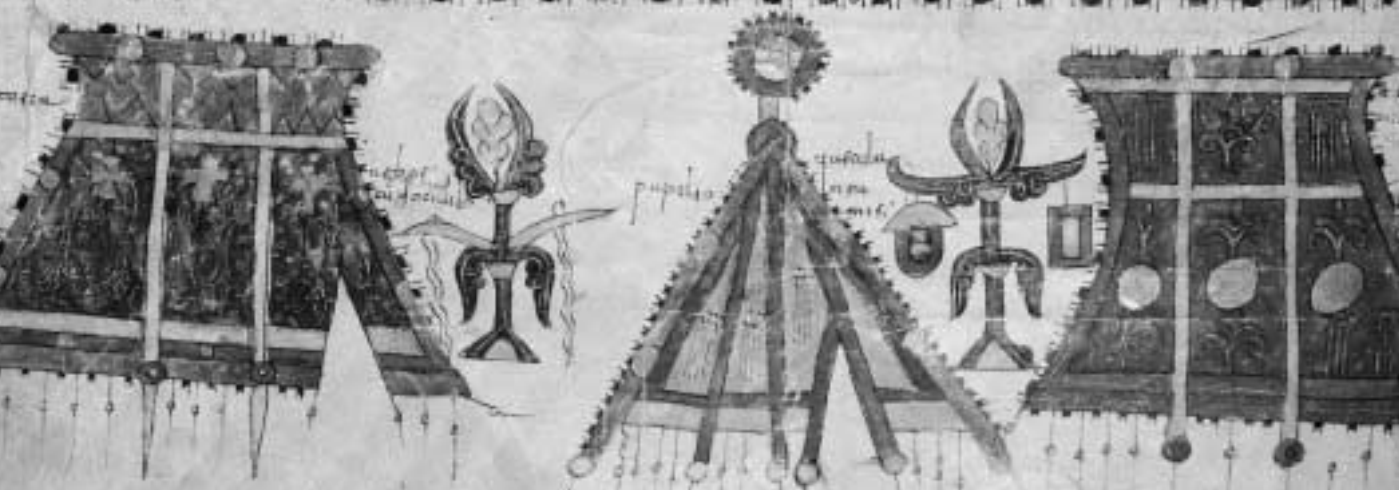
Els cànons conciliars també distingeixen amb claredat dos tipus de riquesa mobiliària de les esglésies episcopals. D'una banda, s'assenyalen els estris del culte, als quals es dóna el nom genèric de *ministeria sacra*, o el més curt de *vasa*, que ve a dir que la majoria devien ser recipients o fonts, com ara calzes i patenes. Mentre que, per altra banda, es trobaven els guarniments de l'altar en sentit estricte, els *ornamenta* (*CBraga II*, 17; *CBraga III*, 2; *CToledo IX*, 9; *CToledo XVII*, 4). Segur que entre aquests darrers hi havia objectes de metall noble⁵, i hi abundaven les làmpades de tot tipus, cosa que feia que d'una manera genèrica també s'hi podia al·ludir com a *luminaria* (*CToledo XIII*, 7). Un apel·latiu al·lusiú tant a la seva funció com a la brillantor del metall amb què els fabricaven.

Amb tot, seria erroni pensar que entre aquests *luminaria* s'hi trobaven principalment corones votives com les del Tresor de Guarrazar o fins i tot de Torredonjimeno. El caràcter excepcional d'aquests ornaments fets d'or i de pedreria i penjats damunt de l'altar a les cerimònies litúrgiques principals, com ara l'encesa del ciri pasqual recordada al *Liber Ordinum* (§ 86), es testimonia plàsticament a l'anècdota contada per les "Vides dels Pares de Mérida", de la visió que hauria tingut el nen August, un postulant al clergat de la basílica de Mérida de Santa Eulàlia cap al 630 (*Vit.Pat.Emert.*, 1,7-19). La visió hauria estat de nit i simula certament una comunió litúrgica que podria molt bé reflectir al·legòricament a la que seguia a la mateixa cerimònia de la benedicció del ciri. Penjant sobre la taula, on se celebrava el banquet

eucarístic de la visió, hi havia corones d'or i pedres precioses mentre que darrere hi havia cortines de seda⁶. Però la visió del nen August, encara que rememorava una litúrgia contemporània concreta, tenia una característica especial: la presidia i l'oficiava Jesucrist. És a dir, la riquesa excepcional d'aquest altar i banquet s'explicava perquè era la dels autèntics que tenien lloc al cel i havien de superar necessàriament qualsevol de les còpies terrestres que els contemporanis d'August i lectors de l'opuscle hagiogràfic podien contemplar a la realitat de Mérida. En tot cas, es podria pensar només en alguna semblança amb el que alguns sabien que es guardava a la catedral de la seu règia de Toledo.

Aquests vasos i ornaments sagrats de valor especial, i que en bona mesura només s'exhibien en comptats actes litúrgics, es guardaven en una habitació situada a prop de l'altar, normalment a l'esquerra, que podia ser clausurada, anomenada *thesaurus* per la funció que tenia⁷. Evidentment, una església catedral rica comptava no tan sols amb ornaments de l'altar entre els seus objectes de valor més o menys fàcilment realitzables. N'és testimoni l'esmentat cànon novè del Concili provincial de la *Cartaginensis* reunit a Toledo el novembre de 655. S'hi va tractar posar un límit al saqueig dels béns mobles d'una seu que solia fer el bisbe coprovincial quan hi feia les exèquies fúnebres d'un col·lega difunt. S'hi va especificar que, en el cas que la seu del difunt fos una església rica, es podria quedar objectes fins a un valor d'una lliura d'or, és a dir, 216 trients, i la meitat d'aquesta quantitat en el cas que fos pobra. Malgrat tot, el cànon prohibeix que aquesta compensació es pugui fer amb els *ornamenta* de la

Codex Aemilianensis. Fol. 129 v, que representa simbòlicament els Concilis de Toledo en quatre registres superposats on figura la ciutat règia emmurallada, les esglésies de Santa Maria i Sant Pere en les que se celebraven les reunions, un conjunt de clergues presidits pel bisbe i, finalment, tres tendes de companya. Segle X. Procedeix de San Millán de la Cogolla. Patrimonio Nacional. Biblioteca del Monasterio de El Escorial. Madrid

catedral. Només es pot cobrar amb la resta de béns de valor que hi hagués a la seu episcopal, església i palau i sempre que els antics donants en donessin la conformitat.

Aquestes darreres afirmacions s'han de tenir molt en compte a l'hora de comprendre la raó i la procedència dels objectes heterogenis de metall noble pertanyents al Tresor de Torredonjimeno. Ja que al costat de clars *ornamenta* de l'altar, com ara corones votives, es trobaven altres joies, com ara creus, que degueren formar part del tresor d'una important església meridional sota l'advocació de les santes Justa i Rufina com a conseqüència de la donació de rics oferents com els testimoniat Trutilla, Iubasta, Ebantius i Constantinus. Segur que entre aquests objectes de metall noble que formaven part del tresor mobiliari d'una seu es degueren trobar també sumes en metàl·lic. El text ja assenyalat de les "Vides dels Pares de Mérida" referit a la fundació de la diaconia creditícia de Redempt és un clar testimoni de com en una gran església catedral del regne got solia existir una determinada quantitat en metàl·lic.

Precisament entre l'inventari segur d'objectes auris que provenien de Torredonjimeno s'enumeren tres trients (SCHLUNK - HAUSCHILD, 1978: p. 198). Cal suposar que al tresor originalment amagat el nombre de peces encunyades hauria pogut ser bastant més gran. En tot cas, l'enorme hiat cronològic cobert per aquestes monedes des de Recared a la darrerria del segle VI fins a Ègica a la darrerria del VII, provaria suficientment l'objectiu que degué tenir el conjunt original d'on procedís: formar un gruix d'estalvi a molt llarg termini per utilitzar només en casos molt excepcionals i no per afrontar despeses més o menys corrents. No es pot oblidar que dels tresorets procedents d'aquesta època goda la durada mitjana del curs de cada emissió monetària no arribava al mig segle (BARRAL I ALTET, 1976: 115). És a dir, les monedes procedents de Torredonjimeno devien tenir la mateixa finalitat econòmica per a l'església principal que en fos originàriament dipositària que

els altres objectes d'or, amb independència que diversos d'aquests objectes formessin part d'aquells més exclusius *ornamenta* de l'altar: constituir un instrument d'estalvi a molt llarg termini.

La funció d'estalvi a molt llarg termini dels objectes de valor procedents del tresor eclesiàstic de Torredonjimeno concorda bé amb les possibles desamortitzacions excepcionals que es podien patir en el transcurs dels anys i de les quals ens informen alguns cànons de concilis de l'època. Des dels temps del Concili II de Braga (cànon 17) de l'any 572 els bisbes de la Península es queixaven que no era infreqüent que alguns procedissin a apoderar-se dels objectes de valor de la seva església, inclosos els sacrosants recipients i els necessaris *ornamenta*, per usar-los com a objectes propis del seu aixovar domèstic o bé per vendre'ls com a tals o fondrel's possiblement per amagar-ne millor la procedència (*CToledo XVII*, 4).

La raó que els bisbes, amb la fosa dels objectes de valor de la seva església, miessin d'amagar-ne la procedència possiblement no estava només en la por a ser considerats impius. És clar que gairebé ningú devia dubtar que quan un misatger del bisbe procedia a introduir al mercat una quantitat important de metall noble en lingot, molt pocs podien tenir dubtes del seu origen pecaminós. No, allò que els bisbes facinerosos volien amagar era la procedència concreta d'aquest metall. És a dir, es volia que cap oferent, o familiar i descendent d'un objecte de valor d'aquella església pogués percebre que el que havia estat el seu exvot a la divinitat o als sants havia acabat així. Ja s'ha assenyalat que en el cas en què les desamortitzacions i apropiacions dels tresors catedralicis es consideraven legítimes, se'n necessitava el consentiment dels oferents (*CToledo IX*, 9). Un assentiment que dóna més llum sobre la funció i la consideració que tenien els donatius i els llegats dels poderosos laics a les esglésies a l'Espanya de l'època. En realitat, doncs, no es podia parlar tant d'una veritable donació com d'una espècie de dipòsit a un termini llarguíssim,

Creu amb el nom de l'ofonent. Museu d'Arqueologia de Catalunya. (cat. 1)

confiant que la institució eclesiàstica oferia una seguretat més gran de protecció contra apetències de tercers, inclòs el rei, donades les seves poderoses defenses físiques i sobretot espirituals o ideològiques. Però, de fet, l'ofonent i els descendents no deixaven de tenir una espècie de protecció eminent sobre les seves ofrenes, i les podien rescatar en el cas que passessin per necessitats urgents i greus. Una situació per al cas d'aquestes donacions de béns mobles que s'assembla molt a la que tenien les de béns arrels donats a institucions eclesiàstiques per a la fundació d'algun monestir o església rural per part de membres de

la noblesa de l'època, en la qual ni els fundadors ni els seus descendents deixaven de tenir uns drets eminents de protecció sobre els seus béns antics que impediè qualsevol alienació a tercers per part dels rectors d'aquestes institucions eclesiàstiques (MARTÍNEZ DÍEZ, 1959: p. 72 i s.).

Evidentment que l'existència d'aquests drets de *propietat* sobre les ofrenes de valor a les esglésies s'expliquen perquè els donants pertanyien a la noblesa del regne got. El que podem intuir dels noms dels oferents d'alguns dels *ornamenta* i objectes de valor del tresor de Torredonjimeno

ens ho confirma. Entre ells, per la raresa en destaquen dos, un d'hel·lènic i un de germànic: *Evantius* i *lubasta*.

Evantius és un nom d'origen grec molt infreqüent a l'onomàstica de l'antiguitat i sobretot en aquests segles i a Occident. Malgrat això, no és l'única vegada que es testimonia a l'Espanya goda. Coneixem un Evantius membre de l'alta noblesa palatina, que va firmar les actes del Concili VIII de Toledo del 653 com a *comes scantiarum*, un càrrec d'*Officium palatinum* amb funcions de caràcter fiscal i ocupat per membres de la més elevada posició. Per dos epigrames conservats a la col·lecció poètica d'un contemporani i amic, Eugeni II, metropolità de Toledo, sabem que aquest Evantius va destacar també per la seva pietat, la qual cosa el portà a realitzar funcions eclesiàstiques, i que el seu pare s'anomenava Nicolau i havia tingut un alt càrrec de funcionari militar, potser de ducat (GARCIA MORENO, 1975: p. 48). Un nom també d'origen grec i infreqüent en l'onomàstica hispana de l'època goda. L'absència d'onomàstica germànica en dos membres de l'alta noblesa del regne toledà de mitjan segle VII podria ser un indicatiu que els seus orígens eren més hispans que gòtics des del punt de vista ètnic. Si estiguéssim així davant d'un important llinatge nobiliari d'origen no germànic, el fet casaria molt bé amb una procedència meridional, andalusa, on sabem que importants cases de l'aristocràcia urbana de la bètica tardoimperial aconseguiren mantenir la seva posició de privilegi en temps dels reis gots, especialment en ciutats com ara Córdoba i Sevilla (GARCIA MORENO, 1999: p. 337 i s.).

Però encara és més curiós el nom *lubasta*⁸. La seva terminació en "a", en cas que es tractés d'un home, seria ja en si mateixa un indicatiu de goticisme. I la veritat és que només d'aquesta manera és possible explicar-ne l'etimologia. La primera part del nom cal relacionar-la amb el formant onomàstic *Jod-*, testimoniada una altra vegada a l'onomàstica goda hispana coneguda, precisament en el d'aquest recordat Judilà, que va arribar a encunyar

moneda com a rei de Granada i Mérida, i del que s'ha suposat amb raó que va intentar rebel·lar-se a l'inici del regnat de Sesnand comptant especialment amb suports al migdia hispà, i molt concretament a la vall del Guadalquivir. La tendència entre la noblesa goda a utilitzar de forma reiterada un reduït nombre d'elements onomàstics en cada llinatge, un costum que es testimonia molt bé al llarg del segle VII encara (GARCIA MORENO, 1996: p. 56-74; 1997: p. 222-227; 1998: p. 171-182), i la relació amb la vall bètica d'aquest Judilà i del nostre *lubasta*, podria ser un indicatiu de pertinença a aquest important llinatge nobiliari got d'aquest darrer. Però és que el següent element onomàstic, *-basta*, resulta encara més estrany. Molt difícil d'explicar a través de l'antroponímia germànica, resulta que es troba ben testimoniada al patrimoni onomàstic d'un importantíssim llinatge noble got de la darrereria del segle VII i l'inici del VIII: el de la família dels reis Ègica i Vítiza. I un dels més famosos fills d'aquest darrer es va dir Artebast, segons una ferma tradició àrab. L'exclusiu d'aquest element onomàstic em sembla un indicatiu a tenir molt en compte a l'hora de relacionar al *lubasta* dedicant d'una creu del tresor de Torredonjimeno amb aquest llinatge reial got, del qual sabem que tenia importantíssims interessos socials i econòmics amb Andalusia, i més concretament a la ciutat de Córdoba (GARCIA MORENO, 2003).

Si les nostres induccions onomàstiques fossin certes es tindria una raó més i definitiva per veure l'origen del tresor de Torredonjimeno en alguna de les principals ciutats de la vall del gran riu bètic. Probablement a Sevilla, on sabem que als afores es trobava la gran basílica martirial dedicada a les santes, que degué convertir en residència 'Abd al-'Aziz, poc després de la conquesta islàmica de la ciutat (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966: p. 231). Que un dels dedicants pertanyi a

Pàgina següent:

*Creu patent en làmina d'or del Tresor de Torredonjimeno.
Museu d'Arqueologia de Catalunya, 25093*

un llinatge nobiliari got, algun dels membres del qual hauria estat pretendent o rei als segles VII i VIII, explicaria encara millor que en aquesta gran església dipositària original del tresor es trobés una corona oferta per un rei.

Una darrera qüestió: per què es degué fer el viatge des d'aquesta gran basílica urbana i bètica dedicada a les santes Justa i Rufina al lloc apartat de la troballa prop de Torredonjimeno? Les restes de calç trobades són un indici que es va mirar d'amagar i preservar convenientment aquest tresor tan apreciat construïnt una mena de cista. La ubicació del lloc degué convenir a la gent que fugia davant d'un poderós i temut enemic. Aquest no és el lloc per tractar el tema de la molt probable ocultació per causa de la invasió islàmica del 711. El

meu bon amic Chalmeta ho fa en un altre capítol d'aquesta obra amb una més gran capacitat que jo. Només em cal recordar que el cànon setè del Concili XIII de Toledo del 683 considerava una única situació legítima perquè un bisbe despullés la seva església dels *luminaria*: la imminència d'una invasió o el setge hostil de la ciutat. Totes dues coses es degueren produir alguns anys després pels successos desgraciats que les societats hispanes cristianes van lamentar durant diversos segles. Previsió, atzar o visió de futur? Deixo a gust del lector la resposta que li sembli més adient. Jo sé molt bé quina és la meva.

A Los Hueros, el dia de Sant Maximí de 2003

¹ Les terres de l'actual Catalunya tenien una significació especial en les destinacions de Recared. Degué ser allà, concretament a Tarragona, on degué tenir lloc l'execució del seu derrotat i rival germà Ermenegild, quan des de València va acompanyar presoner el poderós exèrcit de Recared que marxava a terres septimanas a aturar els atacs de Guntrà de Borgonya. Aquest fou, sens dubte, un fet decisiu per enfortir la posició de Recared amb vistes a la successió única del seu pare comú Leovigild, el protagonisme del qual va mirar per tots els mitjans d'amagar el sobirà posterior catòlic. (GARCÍA MORENO, 1991b: p. 279 i s.). Sabem, a més, que aquestes operacions militars a la zona catalana i setmana es van dur a terme sota el paraigua legitimador de la religió, tal i com testimonia l'encuny fet per Leovigild a la veïna localitat de Roses amb la llegenda *cum Deo* (MILES, 1952: p. 185).

² *Liber Ordinum*, p. 216. Ja M. FÉROTIN (1904: p. xxii) va assenyalar que aquesta cerimònia tenia una estricta referència toledana. Que s'especifiqui que l'ornamentació de l'altar culmini amb diverses corones penjades evidentment no podia resultar vàlid per a totes les basíliques catedralícies del regne got, la majoria de les quals no degueren acollir corones votives. L'existència d'una església a Toledo on s'atresoraven les corones ofertes pels reis successius es troba testimoniada en una tradició aràbiga referida a la "casa dels reis" i remuntable a les primeres narracions sobre la conquesta islàmica (HERNÁNDEZ JUBERÍAS, 1996: p. 198 i s.).

³ La tradició àrab abans esmentada relaciona les corones de la "casa dels reis" amb la famosa "taula de Salomó", i amb l'intent fallit d'impedir la caiguda d'aquest objecte en mans dels invasors per mitjà de la sortida d'amagatots i de pressa de Toledo. Desgraciadament, el magnífic llibre dedicat al tresor de Guarrazar editat per A. PEREA el 2001 no tracta cap d'aquests assumptes, que tampoc no es troben al molt errat, - perquè desconeixia una bona part de les fonts i la bibliografia sobre l'Espanya goda i l'Europa romanogermànica-, del doctor Arce.

⁴ Valeri del Bierzo, cap a la segona meitat del segle VII, recorda que una església rural situada a la gran propietat d'una important família noble, com era la d'Ebreunat, al Bierzo, no donava per a molt més que sostenir un clergue, el propi Valeri, i un ajudant (Val., *Ord. Quer.*, 5), i s'ha d'assenyalar que Valeri no es queixava especialment de l'excepteional pobresa d'aquesta església ni de la gasiveria del seu noble protector a l'hora de dotar-la.

⁵ De *Lib.lud.* (§ 3,1,5; 4,5,3,5,4,13; 5,5,3 y 11,2,1) es dedueix clarament que el significat normal d'*ornamentum* en aquesta època era el d'un objecte de luxe fet de metall noble.

⁶ El fet d'esmentar aquests cortinatges i l'al·lusió als cors angèlics que es troben a ambdós costats de la taula del banquet diví, recorda molt allò que es descriu al *Lib.Ord.*, 86 per a la litúrgia a celebrar a la catedral toledana a la vigília de la Pasqua.

⁷ Iul., *Hist.Wamb.*, 26; Isid., *Etym.*, 15, 5; *CToledo XI*, 9; *Lib.Ord.*, 86 (col. 208). Dissortadament, l'extens anàlisi que C. GODOY (1995: p. 92-103) fa d'aquesta qüestió és, en bona mesura, errònia, en la conclusió de distingir entre *thesaurus* i *sacrarium*, i només un defecte greu de comprensió de la sintaxi llatina la va poder portar a no adonar-se que els dos termes són sinònims.

⁸ Llegim *lubasta* i no *labasta* perquè considerem que el gravador va invertir la "v", que en absolut es pot entendre com una "a", ja que aquesta darrera lletra apareix al mateix epígraf de forma nítidament diferent, sempre amb la barra intermèdia.

Fonts

Concilia (ed. J. Vives, *Concilios Visigóticos e Hispano-romanos*, Barcelona – Madrid, 1963).

Crónica Mozárabe (ed. J.E. López Pereira, *Crónica Mozárabe de 754. Edición crítica y traducción*, Zaragoza, 1980).

Isidorus, Episcopus Hispalensis, *Etymologiaarum sive Origenum libri XX* (ed. W.M. Lindsay, Oxford, 1911).

Iulianus, Episcopus Toletanus, *Historia Wambae regis* (ed. W. Levison, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingiarum*, V, Berlín, 1910).

Liber Iudicum (ed. K. Zeumer, *Monumenta Germaniae Historica. Leges*, I, Berlín, 1902).

Liber Ordinum (ed. M. Férotin, *Le Liber Ordinum en usage dans l'Église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle*, París, 1904).

Valerius Bergidensis, *Ordo querimoniae* (ed. C.M. Aherne, *Valerio of Bierzo, an ascetic of the late Visigothic period*, Washington, 1949).

Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium (ed. A. Maya, *Corpus Christianorum. Series latina*, 116, Turnholt, 1992).

Bibliografia

ALMAGRO, M., (1946), Los fragmentos del tesoro de Torredonjimeno conservados en el Museo Arqueológico de Barcelona, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, p. 64-75.

CASANOVAS, A. (1998), Tesor de Torredonjimeno, a *L'islam i Catalunya*, Barcelona, p. 22-28.

BARRAL I ALTET, X., (1976), *La circulation des monnaies suèves et visigotiques*, Múnic.

GARCÍA MORENO, L. A., (1970), Algunos problemas fiscales de la Península Ibérica en el siglo VI, *Hispania Antiqua*, 1, p. 233-255.

GARCIA MORENO, L. A., (1974), *Prosopografía del Reino visigodo de Toledo*, Salamanca.

GARCIA MORENO, L. A., (1986), El campesino hispano-visigodo entre bajos rendimientos y catástrofes naturales, a *Los Visigodos. Historia y Civilización*, Murcia, p. 171-187.

GARCÍA MORENO, L. A., (1991a), *España Visigoda* (= *Historia de España Menéndez Pidal*, III, 1), Madrid.

GARCIA MORENO, L. A., (1991b), La coyuntura política del III Concilio de Toledo. Una historia larga y tortuosa, a *Concilio III de Toledo. XIV Centenario*, p. 589-1989, Toledo.

GARCIA MORENO, L. A., (1996), Genealogías y Linajes Góticos en los Reinos Visigodos de Tolosa y Toledo, en L. Wikström, ed., *Genealogica and Heraldica. Report of The 20th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Uppsala 9-13 August 1992*, Estocolm, p. 57-74.

GARCIA MORENO, L. A., (1997), Las Españas de los siglos V-X: invasiones, religiones, reinos y estabilidad familiar, a *VII Semana de Estudios Medievales. Nájera, 29 de julio al 2 de agosto de 1996*, Logroño, 1997, p. 217-233.

GARCIA MORENO, L. A., (1998), History through Family Names in the Visigothic Kingdoms of Toulouse and Toledo, *Cassiodorus. Rivista di studi sulla tarda Antichità*, 4, p. 163-184.

GARCIA MORENO, L. A., (1999), En las raíces de Andalucía (ss. V-X): los destinos de una aristocracia urbana, en J. González, ed., *El Mundo Mediterráneo* (siglos III-VII), Madrid, p. 317-349.

GARCIA MORENO, L. A., (2003), El linaje witizano de Arteba(s)do, a *Homenagem ao Prof. Baquero Moreno*, Oporto (en premsa).

GARCÍA RODRÍGUEZ, C. (1966), *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid.

GODOY, C., (1995), *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.

GRIERSON, P., (1953), Visigothic Metrology, *The Numismatic Chronicle*, 13, p. 74-87.

HERNÁNDEZ JUBERÍAS, J., (1996), *La Península imaginaria. Mitos y leyendas sobre al-Andalus*, Madrid.

KING, P.D., (1972), *Law and Society in the Visigothic Kingdom*, Cambridge.

MARTÍNEZ DIEZ, G., (1959), El patrimonio eclesiástico en la España visigoda. Estudio histórico jurídico, *Miscelánea Comillas*, 32, p. 5-200.

MILES, G. C., (1952), *The Coinage of the Visigoths of Spain. Leovigild to Achila II*, Nova York.

ORLANDIS, J., (1972-1973), Sobre el nivel de vida en la España Visigótica, *Anuario de Estudios Medievales*, 8, p. 17-33.

PUERTAS TRICAS, R., (1975), *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid.

SCHLUNK, H. – HAUSCHILD, T., (1978), *Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Magúncia.

L'arqueologia visigoda a Jaén

Vicente Salvatierra Cuenca

Universidad de Jaén

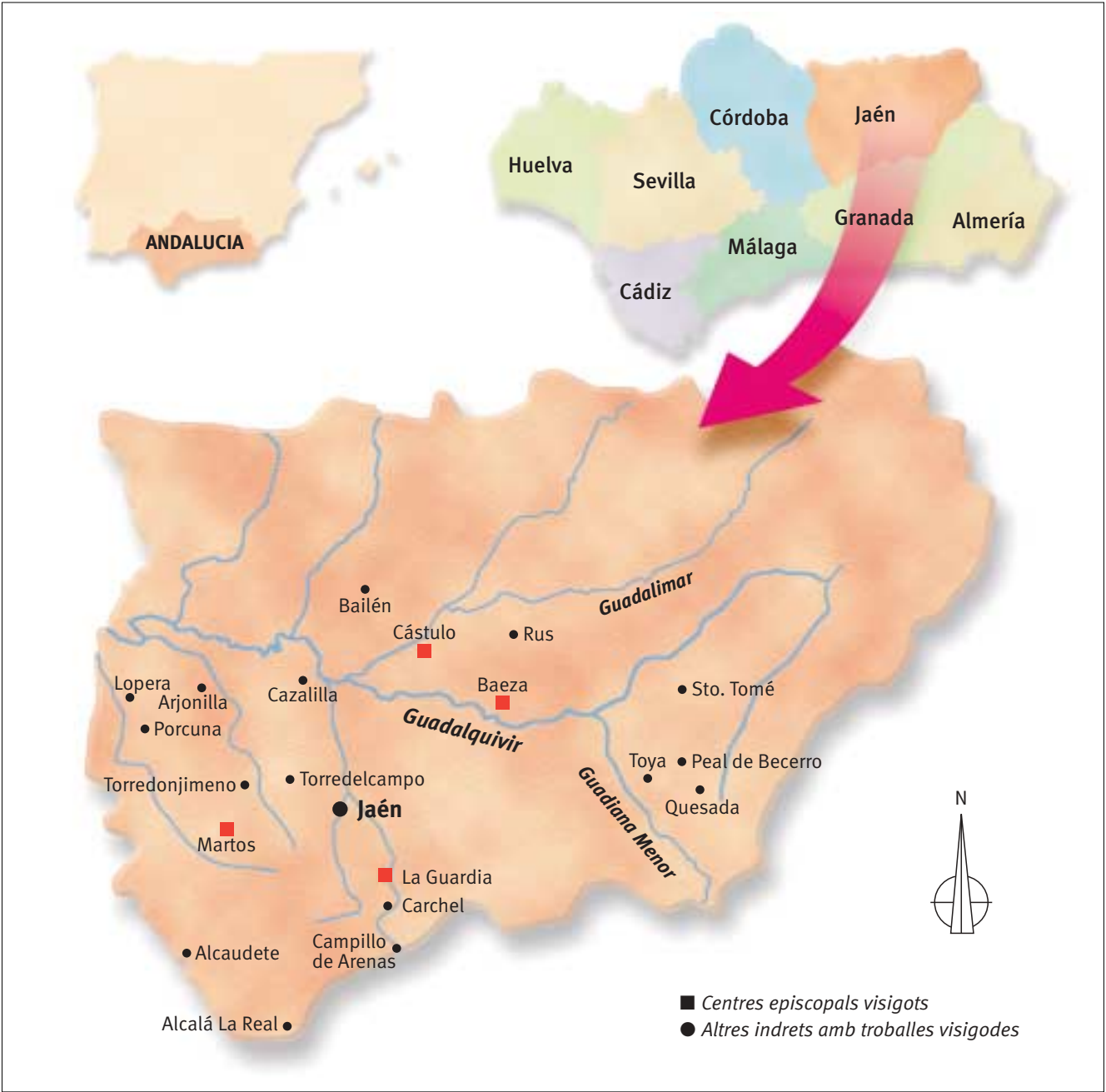
El desenvolupament d'una disciplina com l'arqueologia, en la seva aplicació en una zona específica -com ara la província de Jaén- i en una època concreta -en aquest cas la visigoda- depèn d'una sèrie de factors ideològics i tècnics que es produeixen de manera general, però també és inseparable d'un conjunt de condicions concretes. Una anàlisi de les publicacions dels segles XIX i XX permet distingir una sèrie de períodes en els quals les condicions esmentades van jugar un paper molt important.

El 1990 vam publicar una anàlisi teòrica i bibliogràfica sobre els treballs d'arqueologia medieval –el període visigòtic inclòs- que s'havien efectuat durant els anys 1887-1986 a la província de Jaén (SALVATIERRA, 1990). Era l'estudi de la producció d'un segle. La data d'inici –1887- es va escollir deliberadament per tancar el segle, però també perquè aquells anys del segle XIX incloïen la publicació de les inscripcions llatines de Jaén que va donar a conèixer A. Fernández Guerra (1887) o F. Fita (1896 a i b), l'edició del Corpus d'inscripcions llatines de Hübner (1892-1901), els catàlegs de monedes àrabs de J. Rada y Delgado (1892) d' A. Vives y Escudero (1893), o el treball pioner de M. Gómez Moreno (1897), que en realitat es pot considerar el primer article d'arqueologia de la província. Si retrocedim més en el temps, al llarg del segle XIX, només és possible localitzar algun altre treball com ara els catàlegs o síntesis numismàtiques de J. Gaillard (1854), o de

F. Codera (1879) amb una tendència similar, i poca cosa més.

El punt i final va venir determinat per diversos factors entre els quals destaca l'inici de la política d'arqueologia de la Junta de Andalucía després de l'acabament de les transferències sobre aquesta matèria el 1984, per la posada en funcionament el 1985 d'un projecte d'investigació sobre la cultura material de la societat islàmica assentada al camp de Jaén amb el plantejament de la necessitat d'estudiar l'arqueologia visigoda per diferenciar-la d'allò “nou” que van portar els conqueridors àrabs i berbers (SALVATIERRA, AGUIRRE, 1986), i la “creació” l'any següent del Laboratorio de Arqueologia Medieval en l'aleshores aquell temps Colegio Universitario de Jaén, que va aglutinar un grup de joves investigadors interessats en la matèria, i per tot això, tal i com assenyalàvem en aquell moment, es feia imprescindible “una recopilació bibliogràfica que ens permetés el coneixement més ampli d'allò que s'havia realitzat fins al present, en matèria d'arqueologia medieval a la província de Jaén”.

Per temes, aquell treball distingia entre arqueologia (excavacions, objectes, etc.) numismàtica i epigrafia, i separava els dos darrers grups per la seva especificitat. A més, es va tenir en compte, en la classificació, el lloc de publicació, o més ben dit, si s'havien publicat en l'àmbit local o en l'àmbit nacional. Aquesta divisió tenia l'objectiu

d’analitzar si les troballes i els treballs realitzats havien aconseguit projectar-se fora de l’àmbit local.

En total per a l’època visigoda es van recollir unes 60 entrades que incloïen des d’obres de caràcter general fins a simples referències. Entre les primeres cal citar textos d’Hubner (1892-1901), Camps Cazorla (1940), J. Vives (1942) o Barral i Altet (1976), la presència del qual es justificava perquè les obres incloïen peces procedents

de Jaén, moltes inèdites, i que en general no s’han publicat fora d’aquestes obres. Un bon nombre de les darreres eren només referències sense pretensions científiques l’interès de les quals residia, com en el cas anterior, perquè donaven per primera vegada notícia de la troballa d’alguna peça, i que també de vegades continua sent l’única publicació que se n’ha fet. Prescindint d’aquestes obres generals, es van comptabilitzar 22 treballs d’àmbit local i 29 d’àmbit nacional, és a dir, un total de 51 textos.

	Arqueologia		Numismàtica		Epigrafia		TOTAL		T. FINAL
	Local	No L.	Local	No L.	Local	No L.	Local	No L.	
1887-1890					1		2		2
1891-1900		1			2		3		3
1901-1910									
1911-1920	3	1			1	1	4	2	6
1921-1930	3	1					3	1	4
1931-1940		2					2		2
1941-1950		1	1				2		1
1951-1960	10	10	2		1	1	11	13	24
1961-1970	2	2					2	2	4
1971-1980	1	3			1		2	3	5
1981-1986									0
TOTAL	19	21	3		3	5	22	29	51

Un examen del quadre anterior mostra una primera fase fins passat el canvi de segle, amb molt poques obres, totes publicades fora de la província de Jaén, que són els textos als quals ja hem fet referència. És un moment en el qual l'arqueologia ben just és alguna cosa més que anti-quària, i que les úniques entitats capaces d'una certa investigació són les institucions d'àmbit nacional (Museo Arqueológico Nacional, Real Academia de la Historia, etc.) o les poques universitats existents.

El segon període segueix les pautes de l'anterior, però la diferència a Jaén és l'existència d'una publicació local -Don Lope de Sosa (1919-1930)-, dirigida per A. Cazabán, que va publicar diverses troballes. La desaparició de la revista va provocar dues dècades de buit quasi absolut que els escassos textos d'àmbit nacional, inclosa la primera aproximació al tresor de Torredonjimeno, (SANTOS GENER, 1935) no són prou per omplir.

Es pot afirmar que a Jaén no va existir una arqueologia amb pretensions científiques fins als anys cinquanta. Cal tenir en compte que era una regió sense institucions culturals, ja que, al contrari que altres províncies, a Jaén, no va existir un centre d'estudis locals (l'Instituto de Estudios Giennenses) fins al 1952 i no hi havia museu ni un

centre universitari amb un mínim d'estudis d'arqueologia (una assignatura de prehistòria) fins als anys setanta.

L'impacte de la creació de la primera institució sobre els treballs d'arqueologia visigoda és indubtable. En els pocs més de seixanta anys examinats abans de la creació de l'anomenat IEG i del seu butlletí (BIEG) l'any següent, només es registren 18 treballs dedicats a l'època visigoda, dels quals només 7 apareixen en publicacions locals. Durant la primera època del funcionament de l'Institut es van editar 24 treballs, gairebé la meitat al butlletí de l'entitat i molts d'altres com a conseqüència de l'activitat d'alguns dels seus membres. A més, davant d'aquest nombre de treballs sobre l'època visigòtica, en aquesta mateixa dècada, només en registrem 13 per a la resta de l'època medieval (SALVATIERRA, 1990: quadre III). Aquest impuls hi va ser amb molta mesura per la ideologia nacionalista de l'època, que va convertir els visigots en una fita fonamental d'una imaginada "España Eterna" en base a la "unificació peninsular", alguns aspectes de la qual es poden trobar en les escasses "reflexions" de C. Fernández Chicarro (SALVATIERRA, CASTILLO, 1991). Aquesta autora, deixeble de Juan de Mata Carriazo, va treballar intensament a la província en aquells anys, i va centrar els seus inte-

*Fotografia de l'estat actual de la partida de Los Majanos de Garañón (Torredonjimeno, Jaén),
indret on l'any 1926 va ser localitzat el tresor*

ressos en contextos ibèrics i visigots, les dues èpoques considerades en aquells moments purament hispàniques. Encara que sembla obvi per les seves excavacions que el primer era el camp que l'atreia més, va ser la principal autora que va treballar sobre el tema visigot. L'autora ja esmentada va publicar de manera sistemàtica versions molt similars dels mateixos treballs en alguna revista o congrés nacional i al BIEG (1954 a i b; 1955 a i b; 1957 a i b; 1958 a i b, 1959), preferentment sobre les excavacions a la necròpolis de Toya.

C. Chicarro era l'única persona amb formació arqueològica assentada a la província i és per això que la seva influència sobre els erudits amb més o menys formació que s'interessaven per aquest camp va ser probablement decisiva en la proliferació d'estudis sobre aquesta època. Aquesta

impressió es reforça si tenim en compte que un fort descens de les publicacions sobre l'època visigoda va coincidir amb el fet que Fernández Chicarro se n'anés de Jaén definitivament.

Però aquesta dècada és també l'època que segueix a la publicació de M. Almagro de la part del tresor de Torredonjimeno del Museu Arqueològic de Barcelona (ALMAGRO, 1946 i 1948-49) encara que no es pugui establir si aquest fet va incidir igualment en l'interès que va despertar el tema entre els erudits locals.

La distribució sobre el mapa de la província de les troballes publicades en aquesta època ens mostra dues concentracions principals, una a la Campiña, àrea a la qual pertany la població de Torredonjimeno. Encara que a la zona s'hi excava

alguna necròpolis (PINEDO i MARTÍNEZ ROMERO, 1955a i b; MARTÍNEZ RAMOS, 1956), va ser el tema de l'escultura el que va reunir el nombre més gran de treballs. Aquesta concentració de peces potser deu tenir a veure tant amb l'existència d'un nombre més gran d'edificis religiosos, l'abundor propiciada per la situació de dues seus episcopals (Martos i Mentesa-La Guardia) i la conseqüent més gran població de l'àrea, com amb la proximitat de la capital, la qual cosa va poder permetre que les troballes fossin més fàcilment conegudes pels erudits que hi residien.

El segon conjunt, a l'est, a la zona de Peal de Becerro, va ser l'àrea de treball preferent de Fernández Chicarro –impulsada per Juan de Mata Carriazo, natural de Quesada?– on, a més d'excavar l'assentament ibèric de Castellones de Ceal (Hinojares), excava sectors de la necròpolis visigoda propera a l'assentament de Toya, antic *oppidum* ibèric i ciutat romana de *Tugia* i ciutat islàmica de *Tuya*.

La repercussió de les diverses troballes va ser molt irregular, sense que hi hagi raons clares per justificar-ho. Així, algunes peces de La Guardia van ser citades diverses vegades i reproduïdes en obres generals (ESPANTALEÓN, 1954 a i b; FERNÁNDEZ CHICARRO, 1955 a i b; PALOL, 1956) mentre que les que possiblement eren més interessants de Los Morrones, a Lopera (ESPANTALEÓN, 1955) no van merèixer cap atenció a banda del text que les va donar a conèixer.

Els anys seixanta i setanta van registrar un descens de publicacions locals bastant notable. No tan sols deixa de publicar sobre aquest tema C. Chicarro sinó també R. Espantaleón, un altre dels autors més prolífics de l'etapa anterior. En canvi, s'observa la presència esporàdica d'investigadors especialitzats com ara H. SCHLUNK (1962), T. HAUSCHILD (1970), M. RIU (1972), J. ARCE (1973), A. GARCÍA Y BELLIDO (1973), o M. SOTOMAYOR (1979). La gran troballa de l'època va ser l'oratori

Aspecte actual de la localitat de Torredonjimeno (Jaén)

de Valdecanales, descobert per R. VAÑÓ (1970), que va atreure diversos autors citats anteriorment. Però majoritàriament es tracta, com a les fases anteriors, de la publicació d'objectes procedents de troballes descontextualitzades.

Aquesta tendència va continuar accentuant-se des de mitjan dels anys setanta, que virtualment desapareixen els treballs aïllats. La creació a Jaén del Museo Provincial i del Colegio Universitario van deixar molt poc espai als erudits de l'Instituto d'Estudios Giennenses, ja que les institucions van ser a partir d'aquest moment les receptores de les troballes que es produïen a la província, mentre que l'especialització dels qui hi treballaven i l'absència d'especialistes en època visigoda van fer que no es publiquessin textos sobre aquesta època.

La situació de l'arqueologia canvia radicalment a mitjan dels anys vuitanta. Dins del sistema de projectes a mitjà i llarg termini desenvolupat per la Junta de Andalucía des de 1985, es van plantejar diverses campanyes de prospecció general de les terres de Jaén amb l'objectiu de localitzar el nombre més gran possible d'assentaments de les diverses etapes medievals. Els resultats han desembocat en estudis amplis sobre l'organització de l'espai tant en època islàmica (CASTILLO, 1998) com per a l'època posterior a la con-

Guarniment del fre d'un cavall procedent d'Iglesias Viejas, Santa Elena, Jaén. Segle IV (segona meitat). Museo de Jaén

questa castellana (ALCÁZAR, en premsa). Però per a la fase visigoda a penes s'ha pogut localitzar algun assentament i fins i tot amb molts dubtes, tal i com va plantejar J. C. Castillo, que va intentar establir quina era la situació abans de la invasió musulmana.

Fermall de cinturó procedent de La Guardia (Jaén). Segle VII. Museo de Jaén

Només en els darrers anys la situació ha començat a canviar. En el transcurs d'excavacions a la gran zona de Marroquíes Bajos a Jaén, i a l'entorn de Martos¹ han aparegut els primers nivells i elements situats estratigràficament.

La ciutat romana de Jaén (*Aurgi*) va conservar la muralla fins a l'època islàmica, però hi ha indicis que cap al segle V la ciutat, que estava en decadència o patint una transformació profunda, canviava cap a alguna cosa diferent (SALVATIERRA, SERRANO, PÉREZ, 1998). No s'han identificat fins ara nivells visigots *in situ* dins del recinte, encara que se n'han publicat algunes peces. Les

des extramurs. Algunes troballes, dins de la ciutat actual, són igualment peces soltes, com un cancell visigot encastat en un mur modern (CAZABÁN, 1920, a i b) localitzat al sud de l'antic recinte. Però les peces procedents de les excavacions efectuades a Marroquíes Bajos, al nord, tenen més rellevància històrica.

El conjunt de la zona de Marroquíes sembla que degué estar ocupat a mitjan segle VII o inici del VIII per una sèrie de “*cortijos*” o llogarrets petits per esdevenir progressivament un poblet de certa entitat cap a l'inici del segle X. Fins ara s'han localitzat set necròpolis clarament separades les

Finestra geminada procedent d'Hornos, Peal de Becerro (Jaén). Segles VI-VII. Museo de Jaén

primeres ja foren publicades per A. Cazabán (1919), i entre les que han aparegut més recentment cal destacar un *tremis* de Vamba, encunyat a Toledo (CAMPOS, 2000).

Les troballes més interessants apareixen, no obstant, a l'exterior del recinte romà esmentat i apunten a l'existència d'algunes basíliques situa-

unes de les altres (SERRANO, CASTILLO, 2000). Almenys tres es poden datar entre el final de l'època visigoda i l'inici de la islàmica. A la zona més propera a la ciutat, a la necròpolis Núm. 1 es van excavar mig centenar de tombes construïdes amb una prefossa gran i a l'interior una fossa de forma antropomorfa i la deposició del difunt en decúbit supí. La Núm. 2, situada a unes desenes

de metres a l'est, presenta diverses fases. A la més antiga, al costat de la prefossa i fossa similars a les d'abans, l'inhumat es troba en la posició de decúbit lateral estès típica del ritus islàmic. A les rodalies d'aquesta necròpolis, sota una gran successió d'estrats islàmics, amb materials omeies, va aparèixer un fragment d'una pilastra decorada i alguns altres indicis, la qual cosa suggereix en conjunt que potser hi hagué un establiment religiós o la residència d'un gran propietari rural que degué ser completament arrasada.

A l'extrem nord de la zona es localitza la necròpolis Núm. 5, d'on prové una de les troballes més suggeridores. Els enterraments presenten el ritus visigot/cristià, és a dir, fossa antropomorfa i inhumació en decúbit supí estès, amb les mans creuades sobre el pit. Però en una de les tombes va aparèixer un *felus* de l'època de la conquesta, cosa que suggereix que es tracta d'un grup cristià, però ja en època àrab (SALVATIERRA, SERRANO, CANO,

2001). A les rodalies, a uns 100 metres, s'ha localitzat el possible poblat, amb una seqüència la base de la qual presenta materials que es poden datar entre els segles VII i VIII (SALVATIERRA, CASTILLO, PÉREZ, MONTILLA, en premsa).

Si tenim en compte les diferències entre les diverses necròpolis i els elements descrits a les rodalies, sembla molt probable que tot el conjunt correspongui a una seqüència curta, entre la darrerria del segle VII i, potser, mitjan segle IX, en la qual se succeeixen canvis profunds, que indiquen el procés de conversió de la població indígena cristiana a l'Islam.

Encara més recentment, a la zona de Toya s'ha tornat a excavar a la necròpolis ja investigada per C. Chicarro perquè s'ha instal·lat un centre d'interpretació arqueològica de la zona (DÍAZ, PORTERO, 2003).

¹ Agraïm a V. Barba i F^a. Alcalá que ens hagin mostrat les seves excavacions a les rodalies d'aquesta localitat, on han pogut excavar diverses cases datables entre els segles VI i VIII.

Bibliografia

ALCÁZAR, E. M^a (en premsa): *El Concejo de Jaén en la Baja Edad Media: Introducción al análisis del territorio y del poblamiento*. Jaén.

ALMAGRO, M. (1947): "Inventario de los objetos visigodos procedentes de Torredonjimeno (Jaén) que se conservan en el Museo Arqueológico de Barcelona". *Memorias de los Museos Arqueológico Provinciales*, Vol. VII; Madrid; p. 64-75.

ALMAGRO, M. (1950): "Nuevos fragmentos del tesoro de Torredonjimeno (Jaén)". *Memorias de los Museos Arqueológico Provinciales*, Vol. IX-X, Madrid; p. 200-203.

ARCE, J. (1973): "Fuste de columna visigodo inédito del Museo Arqueológico de Jaén". *XII Congreso Arqueológico Nacional*. (Jaén 1971); Zaragoza; p. 791-796.

BARRAL I ALTET, X. (1976): *La circulation des monnaies suèves e visigotiques*. Munic.

CAMPOS, T. (2000): *La moneda islámica en el Museo Provincial de Jaén*. Jaén.

CAMPS CAZORLA, E. (1940): "El arte hispanovisigodo". *Historia de España dirigida por Menéndez Pidal*, Vol. III; Madrid.

CASTILLO, J.C. (1998): *La Campiña de Jaén en época emiral* (S. VIII-X). Jaén.

CAZABÁN, A. (1919): "En el 'Huerto de Cárdenas' de Jaén. Un capitel visigótico". *Don Lope de Sosa*, N.º 83; Jaén, p. 341-343.

CAZABÁN, A. (1920a): "Fragmentos arqueológicos". *Don Lope de Sosa*, N.º 85; Jaén, p. 2.

CAZABÁN, A. (1920b): "Hallazgo interesante". *Don Lope de Sosa*, N.º 89, V; Jaén, p. 154.

CODERA, F. (1879): *Tratado de numismática árabe-española*. Madrid.

DÍAZ GARCÍA, Mª J.; PORTERO V. (2003): "La necrópolis tardoromana de Toya. Peal de Becerro (Jaén)" *Arqueología y Territorio Medieval*, vol. 10.1, Jaén.

ESPANTALEÓN, R. (1954a): "Importantes hallazgos arqueológicos en del pueblo de La Guardia". *BIEG*, N.º 2; Jaén, gener-juny; p. 125-128.

ESPANTALEÓN, R. (1954b): "Hallazgo en La Guardia". *PAISA-JE*, N.º 88 febrer-abril; p. 769-357.

ESPANTALEÓN, R. (1955): "Un nuevo yacimiento arqueológico: La estación romano-visigótica de 'Los Morrones' (Lopera)". *BIEG*, N.º 5; Jaén, maig-agost; p. 77-85.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1954a): "Viaje de prospección arqueológica por el término de Peal de Becerro". *RABM*, LX 2; p. 548 i següents.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1954b): "Viaje de prospección arqueológica por el término de Peal de Becerro". *BIEG*, N.º 3; Jaén, juliol-desembre; p. 69-85.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1955a): "Noticiario arqueológico de Andalucía". *Archivo Español de Arqueología*, Vol. XXVIII; Madrid; p. 150- 160.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1955b): "Prospección arqueológica en los términos de Hinojares y La Guardia (Jaén)". *BIEG*, N.º 6; Jaén, desembre; p. 89.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1957a): "Hallazgos arqueológicos en la provincia de Jaén". *Congreso Arqueológico Nacional*, IV; (Burgos, 1955). Zaragoza; p. 174 i s.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1957b): "Avances sobre recientes prospecciones arqueológicas en Castellar de Santisteban y Peal de Becerro". *BIEG*, Vol. 13; p. 157-163.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1958a): "Noticiario arqueológico de Andalucía". *Archivo Español de Arqueología*, Vol. XXXI; Madrid, 1958; p. 183- 192.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1958b): "Participación del Museo de Sevilla en las excavaciones de Juliobriga (Santander) y la antigua Tugia (Jaén)". *MMAp* (1954); Madrid; p. 191-197.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1959): "La colección de antigüedades del Padre Alejandro Recio". *BIEG*, N.º 20; Jaén, abril-juny 1959; p. 121-159.

FERNÁNDEZ GUERRA, A. (1887): "Nuevas inscripciones de Córdoba y Porcuna". *BRAH*, Vol. XI; Madrid; p. 170.

FITA, F. (1896a): "Lápidas visigóticas de Pinos Puente y Arjonilla". *BRAH*, Vol. XXVIII; Madrid, 1896; p. 344-348.

FITA, F. (1896b): "Lápidas visigóticas de Guadix, Cabra, Vejer, Bailén y Madrid". *BRAH*, Vol. XXVIII; Madrid, 1896; p. 403-426.

GAILLARD, J. (1854): *Catalogue de monnaies antiques et du Moyen Age recueillies en Espagne dans les Iles Baléares et en Portugal de 1850 à 1854, Vente à Paris les 8, 9, 10, 11, 12 janvier 1855*. París.

GARCIA Y BELLIDO, A. (1973): "Sarcófagos visigodos de Arjonilla". *Congreso Arqueológico Nacional*, XII, (Jaén, 1971); Zaragoza; p. 787.

GÓMEZ MORENO, M. (1897): *Antigüedades cristianas de Martos*. Granada, (Reed. en Misceláneas, Granada, 1949).

HAUSCHILD, T. i SCHLUNK, H. (1970): "Die Hohlenkirche bel». Cortijo de Valdecanales. Retimee und ergänzende Bemerkungen zum Artikel von R Vañó Silvestre". *Madridrer Mitteilungen*, vol. 11, Heidelberg; p. 223-230.

HÜBNER, A. E. (1892, 1896 i 1901): *Corpus Inscriptionum Latinarum. Hispania*. 3 vols. Berlín.

MARTÍNEZ RAMOS, B. (1956): "Necrópolis visigótica descubierta en 'La Atalaya' término de Cazalilla". *BIEG*, Vol. 7; Jaén; p. 121-122.

PALOL, P. De (1956): "Hallazgos hispanovisigodos en la provincia de Jaén". *Ampurias*, Vol. 17-18; Barcelona; p. 286-292.

PINEDO JIMÉNEZ, F.º i Martínez ROMERO, J. (1955a): "Prospección realizada en el Cerrillo Salido, término de La Guardia de Jaén". *BIEG*, Vol. 4; Jaén; p. 171-174 .

PINEDO JIMÉNEZ, F.º i Martínez ROMERO, J. (1955b): *Una necrópolis visigoda en La Guardia (Jaén)*. Jaén.

RADA y DELGADO, J. de la (1892): *Catálogo de monedas árabigas españolas que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional*. Madrid.

RIU RIU, M. (1972): "Cuevas-eremitorios y centros cenobíticos rupestres en Andalucía Oriental". *CIAC VIII* (1969), C. del Vaticà-Barcelona; p. 431-443.

SALVATIERRA, V. (1990): *Cien años de Arqueología Medieval. Perspectivas desde la Periferia*. Jaén. Granada.

SALVATIERRA, V. i AGUIRRE, F.º. J. (1986): "La arqueología medieval en Jaén", en *Arqueología en Jaén (Reflexiones desde un proyecto arqueológico no inocente)*. Jaén; p. 63-67.

SALVATIERRA, V.; CASTILLO, J.C. (1991): "La arqueología visigoda y su reflejo en la arqueología provincial: el caso de Jaén". *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (Siglos XVIII-XX)*. Madrid, p. 197-200.

SALVATIERRA, V.; CASTILLO, J.C.; PÉREZ ALVARADO, S.; MONTILLA, A. (en premsa): "Las primeras cerámicas de Marroquíes Bajos (Jaén) entre la Tardoantigüedad y el Islam.". II Coloquios visigodos y Omeyas (Mérida 2001). Anejos de Archivo Español de Arqueología.

SALVATIERRA, V.; SERRANO, J.L.; PÉREZ MARTÍNEZ, Mª C. (1998): "La formación de la ciudad en Al-Andalus. Elementos para una nueva propuesta". *Genèse de la ville islamique en Al-Andalus et au Maghreb occidental*. Casa de Velázquez / CSIC, Madrid, p. 185-206.

SALVATIERRA, V.; SERRANO, J.L.; CANO, J. (2001): "El Jaén islámico. La moneda en la identificación de las primeras fases de la ciudad". *En IV Jarique de Numismática Andalusí*. Jaén, p. 95-109.

SANTOS GENER, S. de (1935): "Un lote del tesoro de orfebrería visigótica hallado en Torredonjimeno". *ACFABA (Homenaje a Mérida Vol. III)*, Madrid; p. 379-403.

SCHLUNK, H. (1962): "Die Sarkophage von Ecija und Alcaudete". *Madridrer Mitteilungen*. Vol. 3; Heidelberg; p. 119-151.

SERRANO, J. L.; CASTILLO, J.C. (2000): "Las necrópolis medievales de Marroquíes Bajos (Jaén). Avance de las investigaciones arqueológicas". *Arqueología y Territorio Medieval*, vol. 7, Jaén, p. 93-120.

SOTOMAYOR, M. (1979): "Inscripción visigótica en Carchel (Jaén)". *BIEG*, N.º 99; Jaén; p. 97-101.

VAÑÓ, R. (1970): "Oratorio rupestre visigodo del cortijo de Valdecanales. Rus (Jaén)". *Madridrer Mitteilungen*, Vol. II; Heidelberg; p. 213-222.

VIVES Y ESCUDERO, A. (1893): *Monedas de las dinastías árabo-españolas*. Madrid.

El culte a les màrtirs Justa i Rufina i el Tresor de Torredonjimeno

(OFFERET SCE. IVSTE ET RVFINE)

Pedro Castillo Maldonado

Universidad de Jaén

El 1926, a la finca de “Majanos de Garañón” (Torredonjimeno, Jaén), el treballador Francisco Arjona va retirar unes pedres per plantar un oliver. Casualment, a un cop d’aixada, es troba un clot i, embolicades amb guix, unes peces que pensa que són de llauna. A partir d’aquest moment la història de la seva conservació és massa trista i coneguda per reproduir-la. El resultat de tot plegat és el que es coneix com Tresor de Torredonjimeno, que es troba repartit entre el Museu d’Arqueologia de Catalunya, el Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba i el Museo Arqueológico Nacional, i, el que és pitjor, irremissiblement mutilat i en gran part perdut.

Aquestes circumstàncies han determinat que avui persisteixin els mateixos interrogants que fa setanta anys, quan es va advertir que s’estava davant d’una troballa sense comparació. Quina n’era la procedència?, Qui ho reuní?, Amb quin objectiu? Només estem segurs de dos aspectes: que és un tresor visigot només comparable amb el descobert el 1859 a Guarrazar (Toledo) i que segons les inscripcions és fruit de l’ofrena a les màrtirs Justa i Rufina.

Prescindint aquí del seu valor artístic i arqueològic¹, adquireix una significació hagiològica especial, com a testimoni del culte tributat a les màrtirs sevillanes. Encara que no és l’objecte principal d’aquestes pàgines, resulta inevitable preguntar-se qui eren aquestes dones, convertides en “pro-

pietàries” d’aquesta riquesa. Per apropar-nos-hi, cal fer-ho per mitjà del seu dossier cultural. S’inicia amb el relat martirial. En tenim diverses versions, transmeses a través dels segles. Tradicionalment es considerava la més breu com la més fiable, menys contaminada i més propera a la redacció primera. Malgrat tot, fer això ens introduiria en una narració característicament llegendària, com ara l’elaborada per Rodrigo de Cerrato el segle XIII. F. Cumont va advertir aquest error metodològic i solucionarà el problema. Concretament, va centrar l’atenció en la redacció que hi ha al *Breviario de Évora*, certament més extensa, però també més ajustada a l’arquetipus original. Basant-se en aquest relat, va demostrar que contenia un coneixement històric, encara que deformat pel temps, del ritual de les Adoníes (CUMONT, 1927: p. 281-287). El contingut coincidia bàsicament amb les versions dels nostres passionaris altmedievals de Silos i Cardeña. En conseqüència, validades, les informacions procedien d’una recensió visigòtica que, al seu torn, segons A. Fábrega, recollia dades històriques d’una d’hispanoromana propera als esdeveniments (FÁBREGA, 1953: p. 134). A grans trets, la narració és la següent: dues humils terrissaires es neguen a participar a la festivitat de les Adoníes, i enderroquen l’ídol de Salambó. Assabentat el governador Diogenià, ordena conduir-les a la ciutat de Sevilla. Després d’una sèrie d’itineraris, una mor a la presó i l’altra executada. El bisbe Sabí s’encarrega d’enterrar-les².

Rere d'aquesta aparent simplicitat s'amaga un complex mosaic de dades històriques i tòpics hagiogràfics. Si rastregem la personalitat històrica de les nostres protagonistes, destaca l'origen humil atribuït a aquestes dones, que no és usual en les narracions martirials des de la darrerria del segle IV. Descartat el tòpic literari, cal atorgar-li credibilitat històrica. Per altra banda, davant de les monges d'altres passions tardanes aquí es diu que eren verges, com ara les documentades al primer Concili d'Elvira (*Conc. Ilib.*, c. 13); és novament un rastre d'originalitat i en conseqüència susceptible d'historicitat, o almenys de versemblança (SOCII BOLLANDIANI, ed., 1748: p. 585). En relació a l'episodi descrit, és significativa la rivalitat entre dues religions orientals, cristianisme i prosèlits de Salambó (GIL, 2002: p. 9). En aquestes circumstàncies, l'actuació de Justa i Rufina, en creure que alterava la pau dels déus propiciada pels ritus, degué provocar el desordre públic i la conseqüent intervenció del poder.

Els esdeveniments es van desenvolupar a les rodalies de Sevilla, i culminen amb la mort i l'enterrament que va portar a terme Sabí (personatge de qui el Concili d'Elvira testimonia la seva existència històrica). La seva presència i la sensació general de *pogrom*, sense al·lusió a la legislació imperial, proposa per a l'esdeveniment una data anterior a les persecucions dioclecianes, sense que s'ajusti a la realitat la de l'any 287 consignada a l'anomenat *Breviario antiguo hispalense* (SOTOMAYOR, 1979: p. 63). Fins aquí tot el que podem saber de la seva historicitat.

Paradoxalment, no compten amb culte documentat fins a l'època visigòtica (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966: p. 231-235). És eloqüent el silenci de Prudenci que, malgrat tot, esmenta els de la veïna Còrdoba durant el canvi de segle IV al V. Dissortadament, el

Calendario Epigráfico de Carmona, de la darrerria del segle VI o l'inici del VII, només ha conservat la llista final des de 25 de desembre a 24 de juny, és a dir, lluny de la festivitat del 17 de juliol, atribuïda a les màrtirs per la resta del seu expedient hagiogràfic hispànic.

Atesa la seva proximitat geogràfica amb Sevilla, el seu testimoni hagués estat d'importància excepcional. A banda de la narració martirial, en realitat només hi ha un argument favorable a una veneració anterior al segle VII, però de caràcter dubtós i en un document extrapeninsular. Al *Martirologio Hieronimiano* hi ha l'esment "*De Justa en las Hispanias*", amb data 19 de juliol, és a dir, desplaçada en dos dies de la festivitat tradicional atorgada pels calendaris hispànics³. Si s'accepta, significaria que aquesta celebració es coneixia a la Gàl·lia de la darrerria del segle VI.

Encara que això fos d'aquesta manera, la indicació topogràfica no ha d'induir a creure en un culte generalitzat a les terres peninsulars, ja que aquesta expressió geogràfica tan vaga és comuna

Representació romàntica de la llegenda hagiogràfica de les màrtirs Justa i Rufina. Vies des Saints Illustrées. Seizième Série. Imprimerie P. Feron-Vrau, París, circa 1900, p. 1645.
Arxiu-Biblioteca Episcopal de Vic

a la redacció de les notícies hispanes. Pel que fa als textos litúrgics, tenen tots com a font la narració martirial (FÁBREGA, 1953: p. 233). En destaquen els càntics del segle VII. Almenys es va redactar un himne a Sevilla i per això s'ha cregut que era una composició d'Isidor, però l'atribució no té un fonament cert.

A partir d'aquesta centúria, la documentació es multiplica. Aquest fenomen, davant del buit anterior, planteja interrogants. No falten els qui s'han pronunciat per l'absència de veneració fins a l'època visigoda, basant-se en el que disposa el Concili d'Elvira, de començament del segle IV. El sínode en el seu cànon 60 es pronuncia per no donar títol de màrtirs a qui porti a terme actituds violentes contra les deïtats paganes, i mori per això al mateix lloc dels fets⁴. Negava radicalment aquesta categoria a les nostres protagonistes? No ho crec estrictament necessari. És possible que fossin tributàries d'una veneració local reduïda, espontània i d'escassa oficialitat, al llarg dels segles IV a VI (fet que explicaria un arquetipus primerenc de la redacció martirial).

La hipòtesi de veure en el concili una casuística plantejada pels bisbes assistents proposta pel seu editor modern F. Rodríguez, explicaria la normativa. A petició de Sabí, es respondria amb el tan citat cànon. Precisament la descripció d'itineraris, àmpliament reflectits per la narració martirial, aprofitaria els porticons entreoberts per la pròpia disposició “y en el mismo lugar [ibídem] fuere asesinado” (*Conc. Ilib.*, c. 60). Així mateix, l'èmfasi del relat per assenyalar que foren enterrades “con honores” (*Pass. Iust. et Ruf.* 7 i 8) pel bisbe Sabí, n'eliminava qualsevol dubte. Aquests aspectes es poden afegir fruit de la redacció martirial dels segles VI-VII, com ara manifestacions últimes d'un real “aggiornamento” fet en aquests moments, on el florent bisbat sevillà hauria de tenir un paper molt principal⁵. També a l'entorn d'aquestes dates, darrer del segle VI i inici del VII, s'assisteix a l'eclosió de veneracions en ciutats com Toledo i Córdoba, amb els màrtirs vernacles Llocaia i Zoil (aquest darrer reactivat després de l'activitat “arqueològica” del bisbe Agapí).

Sigui com sigui, *orto* o revitalització, el que és cert és que a partir del segon quart de segle VII el culte presenta ja un caràcter regional⁶. Hi ha testimonis epigràfics de la seva expansió a través de la deposició de relíquies portades a terme a *Salpensa* (prop d'Utrera), Alcalá de los Gazules i Vejer de la Frontera, a la diòcesi d'*Asido* (Medina Sidonia, Cádiz), i a *Acci* (Guadix, Granada); sempre al migdia peninsular. Quant a les inscripcions d'*Asido*, estan protagonitzades pels bisbes Pimeni i Teodoraces.

El primer emprèn tota una política de consagració i dedicació de basíliques⁷. Per fer-ho usa una rica col·lecció de relíquies, els orígens de les quals poden ser significatius. L'any 648, en una basílica limítrof a la diòcesi sevillana, diposita relíquies dels hispanoromans Fèlix i Eulàlia, de Joan Baptista i de les sevillanes (*ICERV* 306). Catorze anys més tard, el 662, enriqueix un espai ja consagrat prèviament per mitjà de deposició de relíquies (a més de les del gal Sadurní i de Joan

Expansió del culte a les màrtirs Justa i Rufina al sud d'Hispania

Baptista) de les sevillanes i els màrtirs locals Servand i Germà (ICERV 309), és a dir, recorrent a les que més subratllen la personalitat de la pròpia diòcesi d'Asido, ja que la narració martirial d'aquests darrers pregonava que *“Dios derramó sobre este lugar el don extraordinario de que fuese adornada con el regalo divino de la pasión de estos mártires la diócesis gaditana, que era la única que carecía de gloria tan grande”* (Pass. Seru. et Germ. 9). Ambdues deposicions compten amb una llista reduïda en relació a la que emprà Pimeni en una altra realitzada el 630, només dos anys abans d'arribar a la dignitat episcopal (ICERV 304). Donada la riquesa de les relíquies presents, crec oportú interpretar que usés totes les que tenia en un intent per ostentar la riquesa de què era propietari i que ara oferia

com a donació per a la protecció de la gent d'Asido. Malgrat tot, per aquestes dates no apareixen les sevillanes i, per tant, s'haurien de fixar uns límits en els anys 630 i 648 perquè Pimeni obtingués relíquies de les dues terrissaires⁸. En fi, el seu successor a la càtedra, Teodoraces, farà el mateix *circa* 674 amb les del molt prestigiós màrtir oriental Esteve, Servand i Germà i les nostres dues màrtirs (ICERV 310). El seu culte s'ha assentat a la diòcesi i per extensió a les terres de l'antic convent jurídic de Cádiz, i córrer paral·lel al dels màrtirs locals. No debades, Servand havia estat enterrat al costat de les sevillanes segons el seu relat martirial, narració que per la resta presenta influències de la mateixa de Justa i Rufina. Mentrestant, a l'altre quadrant del sud peninsular, Just, el bisbe de Guadix, consagra el 652 una

basílica i hi aporta una col·lecció de relíquies realment excepcional (ICERV 307b). El santoral allà present inclou totes les procedències possibles: hispanoromans, italians, gals, africans i orientals, a més d'algunes extraordinàries com la sang de Jesucrist i entre elles, les relíquies de les sevillanes.

Aquestes deposicions marquen uns vectors d'expansió del culte cap al sud, l'antic convent jurídic de Càdiz i cap a l'est, al territori limítrof de la província cartaginesa.

Sabem que Medina Sidonia va pertànyer als bizantins fins l'any 571, quan Leovigild la va prendre. Encara que és possible que es perdés momentàniament, l'any 610 la plaça està definitivament sota domini visigot, quan tenim notícia per primera vegada del seu bisbat. Més antiguitat presenta la catedral de Guadix, amb una continuïtat extraordinària des de l'inici del segle IV⁹. La ciutat no va caure en poder dels bizantins, de manera que quan va desaparèixer l'estat romà va quedar governada per la noblesa hispanoromana local, i va continuar així fins que es va integrar a l'estat visigot, que degué ser durant la campanya bastetana de Leovigild (a. 570). En conseqüència, tret que la documentació epigràfica porti quelcom de nou, que no es pot descartar, l'expansió regional de la veneració de Justa i Rufina no es porta a terme fins que el poder visigot no unifica el migdia peninsular i, en concret, fins que aquesta zona no aparegui sota el signe catòlic ja en el segle VII. Precisament en aquests moments Sevilla exerceix una

Retaule de l'església de Lliçà d'Amunt que representa les Santes Justa i Rufina. Rafael Vergós (c. 1492). Museu Diocesà de Barcelona

certa capitalitat político-militar i del tot religiosa i cultural. No és d'estranyar doncs que les primeres beneficiades fossin les seves màrtirs, patrones de la ciutat. Per altra banda, en l'expansió de la veneració hi degueren jugar un paper molt destacat les relíquies. No debades els dos requisits imprescindibles perquè un culte ultrapassés estrictament l'àmbit local era comptar amb un relat martirial que sabés connectar amb les demandes dels seus destinataris, i poder exportar les relíquies a partir d'un lloc central que fes de santuari¹⁰.

Però, sens dubte, el testimoni de culte a Justa i Rufina més espectacular és el Tresor de Torredonjimeno. Tot i mutilat, sabem que es tracta d'un excepcional conjunt de peces d'orfebreria visigòtica consistents en algunes lletres penjants, creus d'or i altres peces menors, dedicades segons les inscripcions a les màrtirs Justa i Rufina: “*Lo ofrece a Justa y Rufina*” (ICERV 385a), “*A Justa y Rufina*” (ICERV 385c), etc.¹¹ Per tant, són objectes votius que formaven part de l'aixovar eclesiàstic, donats o oferts pels fidels, però no objectes litúrgics. Per la seva tipologia ens remetent a paral·lels com Villafáfila (Zamora) i sobretot Guarrazar, amb la cèlebre corona de Recesvint.

Tot i que les peces estan desmembrades i no es conserva cap cèrcol, podem inferir la presència de corones votives a Torredonjimeno, almenys d'un parell, l'existència de les quals es dedueix de les dues sèries de lletres penjants i dels dos tipus de baules que ens han arribat. Estarien suspeses sobre l'altar per cadenes, “coronant” les seves pròpies creus. Atès que les lletres penjant ens remetent a les corones règies de Guarrazar, A. Casanovas, des de la prudència, ha proposat que la “X” present a Torredonjimeno podia formar part de la paraula “REX” (CASANOVAS, 2002: p. 190). Aquesta hipòtesi, al meu entendre plausible, convertiria el tresor en una donació règia, encara que dissortadament no sabem de quin rei. Els presents amb joies eren un acte usual de la monarquia com a activitat diplomàtica. El franc Xildebert va rebre de Recared una preciosa espasa (Greg.

Tur., *Hist. Franc.* X, 21); la filla de Viteric va comptar amb un important dot, que els francs no van tornar, tot i que es va desfer l'acord matrimonial (Freg., *Chron.* IV, 30.31). Aquests béns eren part del molt considerat tresor reial, on residia una part gens menyspreable de l'autoritat del monarca. No obstant, si hi ha uns presents regis especials són les donacions portades a terme en forma d'ofrenes a determinades esglésies. Era una tradició tardoromana destinada a ornar els santuaris¹², de manera que les esglésies van veure incrementar els seus patrimonis amb autèntics tresors ja des d'antic. Segons Idaci, el vàndal Gunderic serà objecte del càstig diví en prendre Sevilla, “*habiendo puesto sus impías manos engreído sobre la iglesia de la ciudad*” (Hid., *Chron.* 89). Amb aquesta expressió al·ludeix a l'espoli del tresor, acumulat a la basílica dedicada a Vicent segons es dedueix del mateix episodi relatat per Isidor (Is., *Hist.* 73). Però comptem amb un altre testimoni literari de valor excepcional, aquest ja d'època plenament visigòtica i referit a un rei catòlic. Segons Julià de Toledo, Recared havia ofert una corona al màrtir Fèlix de Girona. Havent estat robada per l'insurrecte Pau, va ser restituïda per Vamba (Iul. Tolet., *Hist. Wamb.* XXVI). Òbviament es tractava d'una donació feta per Recared per honorar i beneficiar-se de la protecció del màrtir, però no estava exempta de conseqüències polítiques. Quin millor acte propagandístic per al primer monarca visigot que professava la fe catòlica que una ofrena en forma de corona, rèplica de la seva insígnia reial, dipositada al santuari d'un dels seus campions cristians del passat, heroi dels catòlics hispanoromans i amb el qual s'identificava la càtedra gironina? I per al santuari que la rebia, quin més gran reclam que la devoció demostrada pel monarca?¹³

Actes com aquest estimulaven fenòmens imitativius a mig camí entre l'*evergetisme* i la fe. A Guarrazar sabem de corones ofertes per particulars, que es diferenciaven de les règies per les seves formulacions epigràfiques. Sonnica va dipositar una creu penjant d'una corona. També l'abat

Representació de les ànimes dels màrtirs sota l'altar. Fragment del manuscrit de Nájera (s. VIII). Monestir de Santo Domingo de Silos

Teodosi va fer el mateix, a manera de “*munusculum*”, de petit regal. Malgrat tot, a Burguillos (Badajoz), Esteve s’acontentava amb oferir una creu de bronze. A Torredonjimeno comptem amb les ofrenes de creus d’or fetes per Trutila (ICERV 382: “*Trutila lo ofrece a Santa Justa y Rufina*”), Ebantio i Constantina? (ICERV 383: “*Lo ofrecen Ebantio y Constantina?...*”), labasta o lubasta (ICERV 384: “*labasta? lo ofrece a Santa Justa y Rufina*”) i, no sabem si d’un tal Aurilio o d’una donació d’algunes lliures d’or (ICERV 388a), sense que puguem afirmar que totes formaven part de les corones. Ara, tots dos presents votius, creus i corones, comptaven amb les seves cerimònies litúrgiques específiques. La *Benedictio crucis*, de diferent extensió segons si es tractava d’una simple creu o d’una d’ornada, proporcionava una benedicció especial a les creus lliurades pels fidels a l’església (L.O. LVIII). A la *Benedictio coro-*

ne es demanava a Jesucrist, “*corona de los santos*”, que acceptés el regal en el seu honor i per decorar casa seva i l’altar (L.O. LVIII).

S’ha discutit la procedència del Tresor de Torredonjimeno. De les ofrenes destinades a les sevillanes cal inferir que és probable que fossin realitzades en una instal·lació dedicada¹⁴. No obstant, el caràcter casual de la troballa, sense possibilitat de reconstruir el seu context arqueològic, determina interrogants de difícil solució. Tradicionalment, la hipòtesi més admesa era que es tractava d’un tresor procedent del catedralici de Sevilla, intencionadament amagat amb motiu de la presència musulmana a la Península. Malgrat això, pocs arguments l’avalen. És cert que Sevilla va comptar amb una seca molt activa i que una activitat “industrial” com aquesta facilitaria la fàbrica d’orfebreria, però també ho és que les ciutats de l’Alt Guadalquivir

presenten moltes emissions monetàries¹⁵. Així mateix, sabem que Sevilla fa de capital del regne i, en conseqüència, els monarques i dignataris que hi vivien haurien pogut portar a terme ofrenes a les màrtirs locals, però també que la nostra regió va comptar amb un paper molt actiu en l’activitat política i militar dels reis visigots¹⁶. Més sorprenent és la identificació amb el tresor catedralici, ja que la catedral és coneguda com a Santa Jerusalem (*Conc. I Hisp.* i *Conc. II Hisp.*); l’església dedicada a Rufina a Sevilla s’ubicava extramurs, “*la cual dominaba el campo*” segons Ibn al-Qutiyya, i va ser utilitzada posteriorment com a residència per ‘Abd al-‘Aziz i la seva esposa Egilona, la vídua del rei Roderic¹⁷.

Una segona hipòtesi és que el tresor procedís d’una església local, lògic segons el vector est de l’expansió cultural que conduïa a Guadix. El guix i

Mapa de la Bètica (Segle XVIII), extret d'Henrique Florez, España Sagrada. Theatro geographico-historico de la iglesia de España. IX, Madrid, 1752. Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic

les pedres assenyalades pels testimonis de la troballa podien al·ludir a la maçoneria de la instal·lació?¹⁸ Desgraciadament, no en sabem res. Podria ser això, però és més probable que fos un amagatall intencionat portat a terme a certa distància de la primitiva ubicació, propera al lloc de la troballa. Les dificultats s'acumulen, ja que fins i tot no és precisa la localització del nucli habitacional visigòtic de Torredonjimeno (*la Tucci Vetus* de Plini -*Ossaria* a Eulogi i *Tosiria* al *Cronicón de Dextro*). És molt possible que s'adscriuís com una entitat menor a *Tucci* (Martos, Jaén)¹⁹, i segur que pertanyia a la prestigiosa diòcesi d'aquesta ciutat, com s'infereix de l'argument *ex silentio* de les firmes dels assistents als sínodes, dels territoris i ciutats esmentades per Sisebut a l'hora de fer les seves lleis antijudaiques (*Leg. Vis.* XII, 2, 13) i de la llista tardana de les diòcesis sufragànies de Sevilla (*Chron. Naier.* I, 199).

Si fos certa la hipòtesi d'una procedència local del tresor, com sembla el més probable, caldria preguntar-se de quina època data l'ofrena i el fet posterior d'amagar-la. Orfes de dades arqueològiques només podem plantejar hipòtesis, tot i el risc de fer meres conjectures.

Pel que fa al fet d'amagar-la, una possibilitat evident és relacionar-lo amb la presència musulmana i la important comunitat hispanovisigòtica (després mossàrab) de la regió, encara que no van faltar devastacions a la zona que eventualment podien avançar aquesta acció. En relació a l'ofrena, les fórmules epigràfiques penitencials de les creus de Torredonjimeno, inspirades en la *Missa de unius penitentis* (L.O. XXIII), ens remeten a una devoció particular: “*Pequé, señor, y reconozco mi pecado*” (ICERV 386). És una ofrena amb un mòbil personal. Malgrat tot, la possible presència

de corones règies, ja al·ludida, connecta amb la hipòtesi de veure-hi una donació feta amb motiu d'una ocasió especial. En aquest cas, ens hauríem de remetre al darrer terç del segle VI i la primera meitat del VII, quan la zona de l'Alt Guadalquivir va patir unes circumstàncies especialment convulses i va ser el teatre de les operacions dels monarques visigots. Leovigild, després d'emprendre una política agressiva contra els imperials a la *Bastetania*, es va assegurar la contigua *Orospeda*, aquí davant dels propietaris hispanoromans de confessió catòlica (Iohan. Bicl., *Chron.* 577.2). Els anys 579 a 584 la zona va estar en poder de l'in-

surrecte Ermenegild. És obvi que la seva estratègia va ser l'ostentació de catolicisme, i és per això que no es pot descartar que hi fessin un paper important Justa i Rufina, màrtirs de la seva ciutat base, Sevilla.

Amb Recared i els successors immediats la regió passa a ocupar un paper secundari. No obstant, va viure activitats militars, ja que hi ha ofensives bizantines (Is., *Hist.* 54) i fins i tot en temps de Sisebut el bisbe Cecili de *Mentesa* (La Guardia, Jaén) va ser capturat (*Ep. Wisigth.* III). En fi, al anys trenta i quaranta, un tal Judilà va insu-

reccionar-se, es va proclamar rei i va arribar a controlar momentàniament part del sud peninsular, segons es dedueix de les monedes del *Tresor de La Capilla*. En aquestes condicions l'ofrena règia i d'altres principals a Justa i Rufina es podrien posar en relació a la frenètica activitat bèl·lica descrita i conformar el Tresor de Torredonjimeno. O, almenys una part d'aquest, podria ser una acumulació de dons en el temps (*vide infra*). Estem informats de les oracions amb motiu de la tornada del rei d'una campanya, del seu retorn des de províncies, i sobretot de la cerimònia de l'anada d'un exèrcit a la batalla. Encara que el ritual es refereix al comiat de la capital toledana (*L.O.* XLVIII), encara amb menys ostentació no devia canviar gaire la manera de fer en els altres casos. Dos diaques revestits d'albes rebien al rei a les portes de l'església, on li tiraven encens. Precedit pels portadors de la creu, ingressava i es prostrava per pregar. Mentrestant, el clergat congregat en el cor, romania en silenci. Quan s'aixecava el rei s'entonava una antífona i el celebrant, un bisbe, resava una oració demanant per ell i el bon fi de l'empresa. Un diaque agafava una creu processional de l'altar (com la present a Guarrazar) que, un pic havia passat per les mans del bisbe i del rei, era portada a la campanya com a estendard. Ja a les portes de l'església, l'exèrcit era acomiadat amb la benedicció "*En nombre de nuestro señor Jesucristo, id en paz*". A la tornada feliç s'assistia a una posada en escena de la cerimònia triomfal romana, com va fer Recared a Mérida (*V.S.P.E.* XII, 6-7). Per algun d'aquests esdeveniments, i oportunitats a la regió no en van faltar, un rei i els seus acompanyants van poder oferir corones i creus com les que hi havia a Torredonjimeno, de caràcter votiu i dedicades a les màrtirs, ja que aquestes eren sobretot agents protectors i emblemes identificatius, en aquest cas de la monarquia amb base a Sevilla. Recordem que l'epigrafia documenta la presència de relíquies de les sevillanes precisament en zones de l'antiga frontera com si l'assentament del poder visigot i la veneració a les màrtirs hispanoromanes haguessin anat junts.

*Restes conservades de la creu àuria que presenta una inscripció penitencial basada en el verset 7 del Salm 24.
Museu d'Arqueologia de Catalunya*

Això suposa avançar en part la cronologia del propi dossier cultural de les dues màrtirs, l'aportada pels caràcters paleogràfics de les inscripcions i la proposta pel seu paral·lel amb el Tresor de Guarrazar (de faïçó més refinada que el de Jaén). Malgrat tot, no sabem quan es va produir la reactivació de la veneració. Tenim notícies literàries de l'existència de tresors anteriors al segle VII i, finalment, hi ha la hipòtesi que el Tresor de Torredonjimeno sigui un producte diacrònic sobretot si considerem que està compost per diversos grups tipològics i, epigràficament, per fórmules votives i penitencials. Cal recordar una precisió de caràcter metodològic: encara que el fet d'amagar el tresor és un acte únic, l'ofrena, tret d'indicació tipològica en contra, no ho és. És més, si per a Guarrazar tradicionalment es proposava una datació basada en els límits extrems dels regnats de Suíntila i Recesvint (621 a 680), avui dia es considera que algunes de les peces com la gran creu processional i una corona de xapa sense treballar i decorada amb planter són de la darrereria del segle VI²⁰.

Per tant, potser no es tractava únicament d'unes donacions mogudes per la devoció a les màrtirs Justa i Rufina, per molt règia que fos, sinó també, feta d'una manera paral·lela a una empresa político-militar (almenys una part d'allò atresorat). Si fos així, el Tresor de Torredonjimeno no tan sols tindria una indiscutible rellevància artística i

*Capitol del volum IX de l'Espana Sagrada de Florez
dedicat a les santes Justa i Rufina de Sevilla*

hagiològica sinó que adquiriria als nostres ulls la seva plena significació històrica: la plasmació més estètica i refinada possible de l'acord entre monarquia i fe catòlica que va conformar l'estat visigòtic, fruit de la seva expansió pel migdia peninsular.

¹ Entre altres, han tractat aquests aspectes ALMAGRO, M. (1946): Los fragmentos del tesoro de Torredonjimeno en el Museo Arqueológico de Barcelona, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* V, p. 64-75; ALMAGRO, M. (1950): Nuevos fragmentos del tesoro de Torredonjimeno (Jaén) en el Museo Arqueológico de Barcelona, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* IX-X. 1948-1949, p. 200-203; CID, C. (1962): El tesoro visigótico de Torredonjimeno, *San Jorge* 45-48, p. 18-27; CASA-NOVAS, A. (1998): Tesoro de Torredonjimeno, *L'Islam i Catalunya*, Institut Català de la Mediterrània, Barcelona, p. 22-24; FERRANDIS, J. (1976): Artes decorativas visigodas, *Historia de España III. España visigoda (414-711 de J.C.)*, Espasa-Calpe, Madrid, p. 689-692; HÜBENER, W. (1981): Las cruces de lámina de oro de la temprana Edad Media, *Ampurias* 43, p. 253-276; SANTOS GENER, S. de (1935): Un lote del tesoro de Orfebrería visigótica hallado en Torredonjimeno, *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. Homenaje a Mérida III*, Museo Arqueológico Nacional, Madrid, p. 379-401; SCHLUNK, H. (1947): Arte Visigodo, *Ars Hispaniae* II, Editorial Plus-Ultra, Madrid, p. 311-320. Sobre les inscripcions, *vide infra* nota núm. 11.

² Text crític a FÁBREGA, A. (1955): *Pasionario Hispánico (siglos VII-XI)* II, C.S.I.C., Madrid-Barcelona, p. 296-299; acompanyat de traducció a RIESCO, P. (1995): *Pasionario Hispánico (Introducción, Edición crítica y traducción)*, Universidad de Sevilla, Sevilla, p. 142-149. FLÓREZ, H. (1752): *España Sagrada* IX, Antonio Martín, Madrid, p. 339-343, adjunta a la narració martirial una *inlatio* del missal, la notícia del de Cerrato i la indicació cronològica del martiri continguda a l'anomenat *Breviario antiguo hispalense* ("...Circa annum Domini ducentessimum octogesimum septimum"). També reproduceix el cerratense GARCÍA VILLADA, Z. (1929): *Historia Eclesiástica de España* I/1, Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, Madrid, p. 269-270.

³ SOCII BOLLANDIANI ed. (1931): *Acta Sanctorum. Novembris tomus II pars posterior*, Brussel·les, p. 384-385 (text de H. Quentin, comentari de H. Delehaye). En general són comuns els desplaçaments i les multiplicacions de festivitats als martirologis, fruit tant dels errors dels copistes com de les ànsies per omplir el calendari amb festivitats. Fins i tot per errades s'han originat una multitud de màrtirs ficticis, com uns barons sevillans anomenats Just i Rufi: cf. FLÓREZ, H., *op. cit.*, p. 282-283.

⁴ Les màrtirs sevillanes foren relacionades amb aquesta disposició del Concili d'Elvira per: TEJA, J., GONZÁLEZ, F.A. (1850): *Colección de Cánones de la Iglesia española* II, Madrid, p. 87-88.

⁵ No obstant, cal reconèixer que els mateixos arguments serveixen per negar el seu culte fins al segle VII. Malgrat això, si es tracta d'una veneració *ex nihilo*, es fa difícil explicar l'absència d'informació sobre *inuentio*, *eleuatio* o *uindicatio* i sobretot la pervivència d'informacions històriques d'època hispanoromana. D'altra banda, Isidor, en qui s'ha pensat com a impulsor del culte a les màrtirs, no les esmenta al llarg de tota la seva producció literària, encara que el prelat no solia consignar informacions de caràcter personal.

⁶ Va arribar a generalitzar-se el seu culte a la Península a la darreria de l'Antiguitat Tardana, segons s'infereix de l'*Oracional de Tarragona*, compost *circa* 700, de la festivitat consignada en tots els *Calendarios Mozàrabes*, i de la seva presència en la resta de llibres litúrgics hispans i en martirologis històrics com els d'Adó i Usuard. De la Toledo mossàrab comptem amb una església dedicada a Justa, encara visible tot i estar molt reformada. Prop de Córdoba, al monestir *Auliati*, es commemorava la seva festivitat, segons el *Calendario de Recemundo* de 961.

⁷ Cf. CASTILLO, P. (2003): El obispo Pimenio de Asido y su actividad en la dedicación de basílicas, *Actas del 3º Congreso de Historia de Andalucía. Historia Antigua*, Publicaciones Obra social y Cultural Cajasur, Córdoba, p.443-458.

⁸ És un període que es podria concretar més, si considerem que en una altra inscripció protagonitzada pel bisbe Pimeni (*ICERV* 305), de l'any 644, les sevillanes tampoc no hi són.

⁹ Sobre els bisbats meridionals, SOTOMAYOR, M. (2002): Sedes episcopales hispanorromanas, visigodas y mozàrabes en Andalucía, *Estudios sobre las ciudades de la Bética*, Universidad de Granada, Granada, p. 463-496.

¹⁰ De l'existència de relíquies a Sevilla només comptem amb indicacions vagues contingudes a la narració martirial, als himnes i a les oracions. Encara que una basílica només es documenta posteriorment, és molt probable que datés de l'època visigoda.

¹¹ Inscripcions en núm. 381 a 388 de VIVES, J. (1942): *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Balmesiana, Barcelona, p. 133-135; ara, núm. 527 a 537 de GONZÁLEZ ROMÁN, C., MANGAS, J. (1991): *Corpus de Inscripciones Latinas de Andalucía III: Jaén* II, Junta de Andalucía, Sevilla, p. 570-577. Segueixo la numeració de J.Vives (abreujat *ICERV*).

¹² Exemples del Baix imperi i bizantins a PALOL, P. (1991): Arte y arqueología, *Historia de España Menéndez Pidal III. España Visigoda II. La monarquía. La cultura. Las Artes*, Espasa-Calpe, Madrid, p. 413.

¹³ Sobre les implicacions polítiques dels sants i les seves relíquies, cf. VILELLA, J. (1994): Aduocati et patroni: Los santos y la coexistencia de romanos y bárbaros en Hispania (siglos V-VI), *III Reunión d'Arqueología Cristiana Hispánica*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, p. 501-507.

¹⁴ El tresor es completa amb un anell cupulat imitant un reliquiari per al qual s'ha proposat una datació del segle VI.

¹⁵ Cf. MATEU Y LLOPIS, F. (1979): Tucci, en la Baetica, ceca visigoda, *Gaceta Numismática* 52, p. 31-33; SALVADOR, F. (1990): Las

cecas visigodas en Hispania meridional, *Arqueología, Paleontología y Etnografía IV, monográfico: Jornadas Internacionales Los visigodos y su mundo*, Comunidad de Madrid, Madrid, p. 81-91; SALVATIERRA, et al. (1990): Las cecas visigodas del Alto Guadalquivir, *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio e Industria de la Provincia de Jaén* 61, p. 25-31.

¹⁶ Cf. RIPOLL, G. (2000): Sedes regiae en la Hispania de la Antigüedad tardía, *Sedes regiae (ann. 400-800)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, p. 371-401; SALVADOR, F. (2000): Los siglos VI y VII en el Sur de Hispania. De periodo de autonomía ciudadana a pilar del Reino hispano-visigodo, *Hispania meridional durante la Antigüedad*, Universidad de Jaén, Jaén, p. 183-203.

¹⁷ Per a la topografia de Sevilla, cf. TARRADELLAS, C. (2000): Topografía urbana de Sevilla durante la Antigüedad Tardía, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, p. 279-290, amb bibliografia.

¹⁸ Segons indicacions del P. Recio, el tresor va aparèixer a l'entorn de S. Nicasio, a la vora del camí de Martos, on hi havia restes d'una ermita i un poblat romanovisigots: GALERA, P. (1982): Arte Visigodo, *Historia de Jaén*, Diputación Provincial, Jaén, p. 566. Agraeixo la informació al prof. J.C. Castillo Armenteros.

¹⁹ S'infereix de Eul., *Mem. Sanct.* II, 8, que defineix Torredonjimeno com a "uiculum". Per altra banda, comptem amb documentació epigràfica procedent de Martos sobre instal·lacions religioses: de la porta d'un baptisteri (ICERV 338) i d'una església (ICERV 354). Els sarcòfags trobats el 1896 a la finca del Molino del Rey procedeixen d'una necròpolis possiblement associada a un conjunt eclesiàstic, almenys al baptisteri al qual ens hem referit abans. En època mossàrab, el 862, l'abat Samsó es va refugiar a la "càtedra" tuccitana (Sams., *Apologet.* II, *praef.* 10).

²⁰ PEREA, A. (2002): Tesoro de Guarrazar (Guadamur, Toledo), *Isidoro de Sevilla, doctor Hispaniae*, Fundación El Monte, Sevilla, p. 184.

Bibliografia

CASANOVAS, A. (2002): El tesoro de Torredonjimeno (Jaén), *San Isidoro, doctor Hispaniae*, Fundación El Monte, Sevilla, p. 188-193.

CUMONT, F. (1927): Les syriens en Espagne et les Adonies a Séville, *Syria* 8, p. 330-341.

GARCÍA RODRÍGUEZ, C. (1966): *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, CSIC, Madrid, p. 231-234.

FÁBREGA, A. (1953): *Pasionario Hispánico (siglos VII-XI)* I, CSIC, Madrid-Barcelona, p. 131-136.

FLÓREZ, H. (1752): *España Sagrada. Theatro geográfico-histórico de la Iglesia en España* IX, Antonio Marín, Madrid, p. 276-281.

GIL, J. (2002): Los comienzos del cristianismo en Sevilla, *Historia de las Diócesis Españolas 10. Iglesias de Sevilla, Huelva, Jerez y Cádiz y Ceuta*, BAC, Madrid-Córdoba, p. 5-58.

SOCII BOLLANDIANI, ed. (1748): *Acta Sanctorum. Iulii IV*, Venècia, p. 583-586.

SOTOMAYOR, M. (1965): Giusta e Rufina, *Bibliotheca Sanctorum* VI, Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense, Roma, p. 1339-1340.

SOTOMAYOR, M. (1979): La iglesia en la España romana, *Historia de la Iglesia en España I. La Iglesia en la España romana y visigoda*, BAC, Madrid, p. 62-65.

VIVES, J. (1972): Justa y Rufina, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* II, C.S.I.C., Madrid, p. 1261.

Aspectes litúrgics entorn de les corones votives visigòtiques

Miquel S. Gros i Pujol

Arxiu-Biblioteca Episcopal de Vic

La publicació feta l'any 1860 per Ferdinand de Lasteyrie de totes les corones trobades a Guarrazar un parell d'anys abans, amb la reproducció en color de les peces, posà a mans dels investigadors uns preciosos testimonis de l'antiga orfebreria reial visigòtica, els quals, pel lloc on foren trobats, prop de les restes d'una antiga església del segle VII, era evident que estaven en relació amb el culte litúrgic cristià¹. També de seguida es plantejà la qüestió de si, almenys la més gran, que és la del rei Recesvint, havia passat, per donatiu reial, del parament de cort del rei a ser un objecte de culte. La desconexió que llavors encara es tenia de l'antic ritu litúrgic hispànic, també impedí de relacionar-la directament amb el ritu d'unció i de proclamació del nou rei, celebrat en inaugurar solemnement el seu regnat.

Caldrà esperar l'any 1904 perquè l'aspecte litúrgic de les corones sigui tractat directament i amb la màxima competència per l'únic que llavors ho podia fer, Màrius Ferotin, monjo de Solesmes que havia viscut a l'abadia de Silos entre els anys 1884 i 1892. Aquell mateix any, en publicar per primera vegada un exemplar de l'antic pontifical-ritual hispànic, l'anomenat *Liber Ordinum* –el llibre dels Ordes litúrgics–, lliurava als investigadors l'única fórmula coneguda en tota la tradició litúrgica occidental per a beneir corones votives i, davant l'absència en el volum de les antigues oracions de l'*Ordinatio regis*, va creure convenient de publicar, en l'apèndix II de l'obra, una extensa

nota sobre el tema on pràcticament s'hi diu tot el que se'n sap.²

Se sabia, és cert, pel *Liber historiae Wambae*, obra escrita vers l'any 681 per Julià, futur arquebisbe de Toledo³, que el rei Recared, que regnà de l'any 586 al 601, n'havia regalada una a la tomba de Sant Feliu de Girona – “*coronam illam auream quam divae memoriae Reccaredus princeps ad corpus beatissimi Felicis obtulerat*”- la qual fou robada per l'usurpador *Paulus*, que fins i tot s'atreví a usar-la com a distintiu d'haver estat ungit rei: “*idem Paulus insano capiti suo imponere ausus est*”⁴. Com que no consta que en aquesta època les relíquies del màrtir gironí fossin conservades en un sepulcre o bé en un reliquiari, cosa que més tard farà el bisbe-comte Miró, que regí la seu gironina de l'any 971 al 984, cal suposar que la corona era penjada sobre l'altar erigit en l'àrea del cementiri del *martyrium*, on es creia que reposaven les restes del màrtir.⁵

Cal pensar que el fet de lliurar corones votives als altars de les esglésies, especialment a les que gaudien de relíquies insignes de màrtirs, formava part dels usos i costums que els reis i magnats civils i eclesiàstics del regne visigot havien copiat de la cort bizantina. Isidor de Sevilla diu que va ser el rei Leovigild, pare de Recared, qui per primera vegada utilitzà vestits reials i s'assegué en un tron : “*Primus que etiam inter suos regali veste opertus in solio resedit*”⁶. Alguns investigadors

CINDASQUINUS REX

RECE DUNSTON REX

EGICA REX

UTRACA REGINA

SANCIO REX

LA NIMICUS REX

TELASCO SCRIBA

SISEBUTUS EPS

SISEBUTUS NOTARIUS

In nomine
abundantia
libri huius

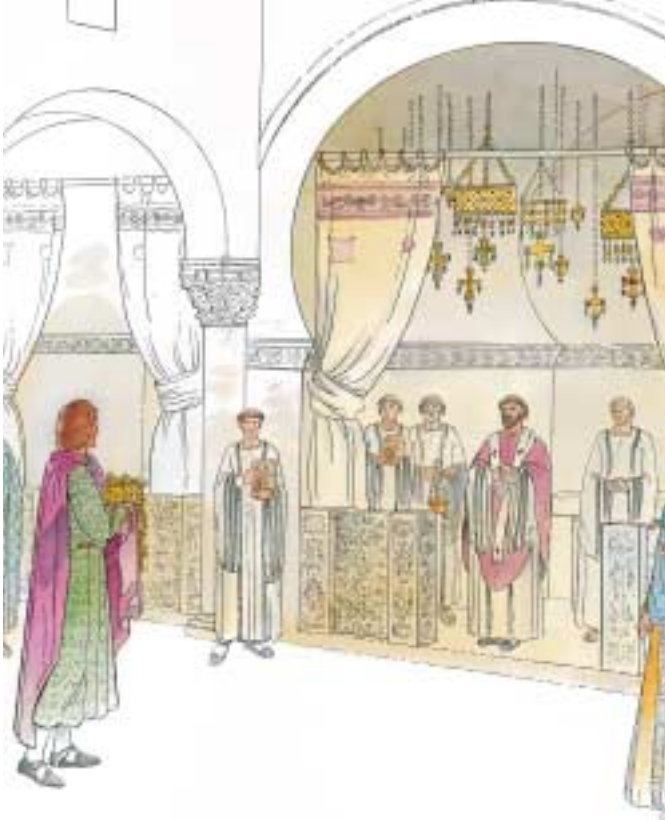
In nomine
etiam in
pater noster
libri huius
Deus agitur

Sed et
fieri huius
pater noster
deus agitur
libri huius
Deus agitur

han dubtat de la veracitat d'aquesta afirmació tan categòrica, perquè, segons sembla, ja en el primitiu estadi del regne visigot de Tolosa del Llenguadoc, la família reial i el seu seguici s'havia adaptat a les tradicions imperials tardoromanes i al seu ceremonial a fi d'adquirir prestigi davant els seus nous súbdits romans. És evident, no obstant això, que Isidor, en aquest punt, sabia el què deia. Per això, com molt bé s'ha fet observar, l'“*inter suos*” de la frase vol dir que els reis, entre els nobles gots, fins a Leovigild, continuaren seguint els costums originaris del seu poble germànic en qüestions de vestuari i de ceremonial de cort.⁷ I hauria format part del programa del rei Leovigild de fusionar els dos pobles d'Hispania, l'hispanoromà i el visigot, sota una única confessió de fe semiarriana, haver suprimit les tradicions pròpies germàniques i haver-se adaptat davant d'uns i altres a les dels emperadors romans d'Orient. No queda clar, però, si entre el vestuari reial ja hi figurava la corona de cercle d'uns 10-15 cm. d'alçària, feta d'or o argent i adornada amb pedres precioses i perles, encara que això és molt possible perquè els reis apareixien representats amb aquest distintiu reial en les monedes d'or encunyades a imitació de les peces bizantines coetànies.⁸ A més, pel testimoni de l'historiador àrab Ibn Al-Kardabus, sabem que els reis visigots, en morir, lliuraven llurs corones a una església de Toledo, després de fer-hi posar els seus noms i els anys que regnaren⁹.

De fet, el costum de lliurar corones d'or a les esglésies i de penjar-les sobre els altars, al segle VI, ja era completament normal entre els emperadors bizantins. Consta, pel testimoni d'Antoni de Plasencia, en el seu *Itinerarium*, escrit vers l'any 570, que en l'edicle de l'Anàstasi del Sant Sepulcre de Jerusalem hi havien corones d'empe-

“Senyor Jesús, que sou la corona dels sants, en beneir aquesta corona santifiqueu-la, a fi que serveixi per adornar la vostra casa i sigui a honor vostre un ornament de l'altar”.
Evocació de la cerimònia d'ofrena de les corones votives. Detall

radors i joies d'emperadrius: *coronas imperatorum ex auro vel gemmis et ornamenta de imperatricis*¹⁰. Les corones i joells amb què el mosaïcista representà Justinià i Teodora en els cèlebres mosaics de l'absis de Sant Vidal de Ravenna ens mostren com devien ser aquestes corones i joies ofertes a la tomba de Jesucrist, i les que ells i altres emperadors, sens dubte, haurien també ofert a la gran basílica palatina de Santa Sofia de Constantinoble.

Com ja hem dit, l'única oració litúrgica occidental per a beneir corones votives en lliurar-les a les esglésies la trobem en l'antic *Liber Ordinum* hispànic. Els testimonis manuscrits d'aquest llibre litúrgic que s'han conservat són força tardans, de la primera meitat del segle XI, però han conservat molts ritus i textos antics com els *ordines* per a la reconciliació d'arrians i de donatistes que necessàriament han de ser, almenys en els seus textos essencials, dels segles V-VI. Quelcom de semblant es pot dir de l'esmentada oració de benedicció de les corones votives, que sembla ser del segle VII. Es troba en la secció del benedictional del volum, col·locada entre la benedicció

Codex Aemilianensis. Fol. 453. Galeria commemorativa de retrats. Al registre superior: reis Khindasvint, Recesvint i Ègica. Al registre intermedi: els monarques navarresos Sanç II, Urraca de Pamplona i Ramir de Viguera. Segle X. Procedeix de San Millán de la Cogolla. Patrimonio Nacional. Biblioteca del Monasterio de El Escorial. Madrid

Antifonari de l'abat Ikila, obra de Totmund. Miniatura que il·lustra el “officium in ordinatione sive in natalicio regis”. Segona meitat del segle X. Monestir de San Cipriano (León). Museo Catedralicio-Diocesano. Catedral de León

d'una nova creu i la de les sements abans de ser sembrades.¹¹ Forma part, doncs, del grup de benediccions dels objectes i dels espais sagrats necessaris per al culte, com són la patena, el calze, les campanes i les fonts baptismals. El fons primitiu d'aquest benediccional no és pròpiament hispànic sinó gal·licà, perquè alguns dels seus textos ja es troben al Missal de Bobbio, de vers l'any 700, i més tard apareixeran en els sacramentaris gelasians anomenats del “segle VIII”, que són certament llibres litúrgics creats a les Gàl·lies vers l'any 750 en introduir-s'hi els ritus romans sota la protecció de la família reial carolíngia. Però, com que la nostra oració no apareix en cap d'aquestes recopilacions litúrgiques, hi ha la possibilitat que sigui un text hispànic inserit en l'antic benediccional gal·licà. El text és força senzill i diu:

Senyor Jesús, que sou la corona dels sants, en beneir aquesta corona santifiqueu-la, a fi que serveixi per adornar la vostra casa i sigui a honor vostre un ornament de l'altar; accepteu amb rostre joiós i piadosa benignitat aquesta ofrena de les mans dels oferents. Amén.¹²

Amb aquest text queda clar que la corona ha de servir per ornamentar la casa de Déu, i especialment el seu altar. També s'hi especifica que es tracta d'una ofrena votiva feta directament a Jesucrist, el qual, en rebre-la, se sentirà joiós i mostrarà la seva benignitat i la seva bonesa envers el donant. És molt possible, encara que indemostrable, que aquest text servís per a beneir les corones de Guarrazar i de Torredonjimeno quan foren ofertes a llurs respectives esglésies, perquè, com hem dit, no en coneixem cap altre.

Sobre el moment de la celebració litúrgica en què les corones eren ofertes, cal pensar que era abans d'iniciar la celebració eucarística per a poder-la penjar tot seguit, o bé després de les lectures, en el moment de l'ofertori del pa i del vi. És difícil de definir-se en aquesta qüestió, perquè el tema de com i quan es feia l'ofertori en l'antiga litúrgia hispànica encara no ha estat prou ben estudiat, i és possible que al llarg dels segles V-VIII se seguissin diferents costums.

S'ha discutit molt sobre si la imposició de la corona formava part del ritu de la consagració reial, encara que actualment hi ha tendència a negar-ho. La desconexió de les oracions, amb les corresponents rúbriques que necessàriament devien acompanyar-les, impedeix de saber-ho amb seguretat. Del ritu només conservem els cants de l'ofici diví i de la missa i les tres lectures d'aquesta diada. Els cants es troben en l'Antifonari hispànic de la catedral de León, on porten el títol d'*Officium in ordinatione sive in natalicio regis*.¹³ Es troben col·locats entre l'*Officium in ordinatione episcopi*, i les antífones per a rebre solemnement el rei quan retornava, s'ha d'entendre a la seva residència toledana.

Evocació de la unció reial. Recreació: A. Casanovas, M. S. Gros, F. Riart i J. Rovira. Dibuix: F. Riart

Curiosament, en el títol s'utilitza el mot *ordinatio* com en la consagració episcopal, com si es volgués igualar-les, encara que aquest ritu d'inici –*natalicio*– del regnat és col·locat després del ritu similar del bisbe, segurament per a indicar que el bisbe, almenys dins l'ordre sacramental, és superior al rei, tot i que aquest antifonari, segons sembla, és un regal dels reis d'Astúries-León a la catedral lleonesa.

Els textos bíblics escollits per a l'ofici diví de la diada, formats per les primeres vespres i l'ofici matinal, i per la missa, procedeixen dels llibres profètics de l'Antic Testament i del Salteri. Pràcticament tots tenen sentit messiànic i tendeixen a equiparar el rei amb la figura de Jesucrist, com si fos un doble enmig del seu poble. Aquesta és la ideologia propagada pel bisbe Eusebi de Cesarea en temps de l'emperador Constantí, el qual, en legalitzar l'e-

xistència i la difusió del cristianisme a l'Imperi Romà, implícitament acceptà deixar de ser considerat un déu i rebre'n els honors per a esdevenir-ne només un representant molt qualificat en mig del poble. On això es veu més clar és en les tres lectures escollides per a la celebració eucarística de la diada.¹⁴ La primera, extreta del *Llibre de la Saviesa* 9, 1-

12, recorda l'oració del rei Salomó on demana a Déu el do de la saviesa a fi de sempre fer tot el que és agradable davant dels seus ulls: "*emitte illam de sedem magnitudinis tuae ut mecum sit et mecum laboret, ut sciam quid acceptum sit apud te*". La segona lectura procedeix de la carta de sant Pau als Romans 13, 1-8. És el passatge on l'apòstol, amb molt de realisme, els diu que sempre han d'obeir els poders civils constituïts perquè tot poder ve de Déu: "*omnibus potestatibus sublimioribus subditi estote; non est enim potestas nisi a Deo*". Però on la identificació entre el rei i Jesucrist arriba a ser màxima és en el passatge evangèlic. És el text de l'Evangeli de Sant Lluc 4, 14-22, on Jesucrist, a la sinagoga de Natzaret, davant els seus, en aplicar-se a si mateix la profecia d'Isaïes "L'esperit del Senyor reposa sobre meu, perquè ell m'ha ungit!" – "*Spiritus Domini super me, propter quod unxit me*" –, de fet, declarà públicament que era el Messies. El rei en rebre l'Esperit Sant en el ritu de la unció reial esdevenia un altre ungit i, com Jesucrist, venia a ser una nova presència de la divinitat entre els homes. Aquesta és la ideologia immanent a tot el ritual i la causa de la seva creació. Tractant-se d'una monarquia electiva, calia sacralitzar la figura del nou rei, protegir la seva persona dels altres possibles pretendents al càrrec reial i convertir-lo en un representant de Déu, i fer que qualsevol acció contra ell esdevingués un sacrilegi, un atemptat directe contra Déu mateix.

L'única descripció una mica detallada del ritu d'unció reial ens és donada pel mateix Julià de Toledo en l'esmentat *Liber historiae Wambae*.¹⁵ El cronista explica que l'any 672, en morir el rei Recesvint, el general Vamba es trobava amb les seves tropes a Gerticos, prop de Salamanca. Immediatament Vamba es dirigí a Toledo a fi de ser-hi ungit rei. La cerimònia tingué lloc a l'església palatina de la residència reial: "*in praetorisiensi ecclesia sanctorum scilicet Petri et Pauli*." Davant l'altar, Vamba proclamà solemnement la seva fe catòlica – "*ante altare divinum consistens, ex more fidem populis reddidit*" –, segurament recitant el símbol de fe nicenoconstantinopolità, tal com Recared havia fet en el III Concili de Toledo, l'any 589, en abjurar de l'arrianisme. Després, agenollat, fou ungit en la testa amb el crisma per l'arquebisbe Quirze de Toledo, el qual, a més, pronuncià una oració de benedicció explicativa del sentit de la unció i de tota la cerimònia. Julià no parla ni diu res de la imposició de la capa amb la gran fíbula posada a l'espatlla dreta, ni de la corona reial posada solemnement sobre la seva testa, com era costum en el cerimonial dels emperadors bizantins. Tampoc esmenta el lliurament del ceptre reial. És lògic, però, pensar que després de la unció i de la benedicció episcopal, el rei, ja constituït veritablement rei, es posés aquests distintius i es preparés d'aquesta manera per a la celebració eucarística amb què conclouia la cerimònia. No s'ha d'excloure, però, que en ser elegit ja assumís aquests distintius reials, fins i tot abans de la unció. Com que el ritu estava centrat en la unció que el convertia en veritable rei, perquè sacralitzava la seva persona i la feia intangible, la vestició dels emblemes reials no comptava ni amb fórmules litúrgiques ni amb la intervenció episcopal. El rei se'ls devia posar només ajudat pels seus acompanyants, cosa que explicaria que Julià no en parli ni hi hagi cap testimoni literari que ho expliqui. Serà més tard, a mitjan segle VIII, a la cort carolíngia, quan el lliurament de les insígnies reials passà a formar part del ritu litúrgic, en lliurar-les-hi els bisbes presents a la cerimònia.

L'Antifonari de León també ens ha conservat l'única representació gràfica de la cerimònia. Es troba a la caplletra inicial del mateix ritu de la consagració reial, al foli 271v. El rei hi és representat descalç, agenollat sobre un coixí de color groc i vermell, i vestit amb una túnica groga i un ample mantell de color vermell amb una mena d'estola de color verd a sobre, mentre un bisbe amb un corn li posa l'oli sagrat sobre la testa descoberta. L'escena, però, segurament representa més la unció dels antics reis asturleoncos que no la dels reis visigots de Toledo.¹⁶

No és molt el que els antics llibres litúrgics hispànics ens han conservat sobre l'ús de les corones votives ofertes a les esglésies de la península; és, però, suficient per a entendre el sentit d'aquest costum dels segles VI-VII procedent de l'orient bizantí, quan Constantinoble encara era la veritable capital cultural de la Mediterrània.

¹ F. DE LASTEYRIE, *Description du Trésor de Guarrazar*, París, 1860.

² M. FÉROTIN, Le “*Liber Ordinum*” en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne, París, 1904, col. 498-505.

³ Sobre aquesta obra de Julià, vegeu A. DI BERARDINO, *Patrología* 4, BAC 605, Madrid, 2000, p. 139-140.

⁴ PL 96, col. 792.

⁵ J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, XIII, Madrid, 1850, p. 75-76.

⁶ PL 83, col. 1071.

⁷ J. ARCE, “Leovigildus rex y el ceremonial de la corte visigótica”, dins *Visigoti e Longobardi. Atti del Seminario (Roma 28-29 aprile 1997)*, Roma, 2002, p. 77-92, i “El conjunto votivo de Guarrazar: función y significado”, dins *El tesoro visigodo de Guarrazar*, Madrid, 2001, p. 349-354.

⁸ ARCE, “Leovigildus rex ...”, p. 87. La professora Mª R. Valverde Castro, en el seu interessantíssim estudi sobre el tema, creu que més que de corones cal parlar de diademes. Mª R. VALVERDE CASTRO, *Ideología, simbolismo y ejercicio del poder real en la monarquía visigoda: Un proceso de cambio*, Universidad de Salamanca, 2000.

⁹ IBN AL-KARDABUS, *Historia de Al-Andalus*, Madrid 1986, p. 64.

¹⁰ F. GEYER, *Itinera Hierosolymitana saeculi IIII-VIII*, CSEL 39, Viena, 1898, p. 171. Agraïxo a la professora Lily Arad, de la Universitat Hebrea de Jerusalem, aquesta referència.

¹¹ FEROTIN, Le “*Liber Ordinum*” ..., col. 165-166.

¹² El text llatí és aquest: “*BENEDICTIO CORONE. Ihesu domine, qui es corona sanctorum, hanc coronam benedicendo sanctifica: ut pro decore domus tue et tui honore ac ornamento altaris, accepta hec munera feras, et de manibus offerentium respectu hilari et pia benignitate suscipias. Amen.*”

¹³ L. BROU-J. VIVES, *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, Barcelona-Madrid, 1959, p. 450-452.

¹⁴ J. PÉREZ DE URBEL- A. GONZÁLEZ, *Liber Commicus*, Madrid, 1955, p. 535-537.

¹⁵ PL 96, col. 765-766.

¹⁶ La miniatura ha estat estudiada amb tot detall pel professor Fernando Galván Freile, de la Universitat de León, en aquests dos estudis: “La representación de la unción regia en el Antifonario de la catedral de León”, dins *Archivos Leoneses* 97-98 (1995) p. 135-146, i “Consideraciones sobre iconografía regia en la miniatura mozárabe”, dins *Actas del I Congreso Nacional de Cultura Mozárabe*, Córdoba, 1996, p. 201-206.

Noms personals al Tresor de Torredonjimeno

Armin U. Stylow

Centro CIL II, Universidad de Alcalá

El tresor visigot anomenat de Torredonjimeno pel lloc on es va trobar, però que segons tots els indicis procedia de la catedral d'Hispàlis, dissortadament es conserva en un estat incomplet i fragmentari, i, a més, està desfigurat pels múltiples “retocs” posteriors que s’han fet a les peces. Encara que la gran majoria són anepígrafes i fins i tot algunes de les inscrites porten només textos pietosos sense esmentar les persones que les han ofert a les santes Justa i Rufina, patrones de l'església basilical d'Hispàlis, sí que s’han conservat una sèrie de noms de dedicants, fonamentalment en dos tipus de suports: en creus votives de làmina d'or i en creus compostes de caboixons de pedres precioses i vidres de colors que porten les inscripcions al revers de la muntura.

Els materials preciosos de les joies i l'art de la seva execució indiquen que són obra d'orfebres àulics. Els personatges que les van encarregar cal cercar-los entre la reialesa, cercles cortesans i, en general, l'aristocràcia del regne visigot del segle VII i primers anys del VIII, si acceptem la idea que el tresor es va amagar per causa de la invasió àrab de 711. Malgrat tot, els avatars posteriors a la troballa del tresor van tenir com a conseqüència la pèrdua de moltes peces, i l'estat fragmentari de la majoria de les conservades ha afectat, per desgràcia, també els noms. Quan només tenim unes lletres, ni tan sols podem estar segurs que pertanyin a un nom, ja que l'ordre de les inscripcions no sempre és el mateix i permet diferenciar diverses seqüències:

1. Element verbal (*offer(e)t*) – noms de les santes en datiu- nom del dedicant en nominatiu.
2. Nom del dedicant en nominatiu - noms de les santes en datiu - element verbal (*offer(e)t*).
3. Element verbal (*offer(e)t*) - nom del dedicant en nominatiu - noms de les santes en datiu.

Braç de creu amb inscripció on hi figura la dedicació a les santes Justa i Rufina. Museu d'Arqueologia de Catalunya

Però hi ha altres variants més. Per exemple, en dues inscripcions hi ha els noms de les santes en genitiu (5, 166, 186), depenent, possiblement, de la indicació explícita de l'objecte dedicat (cf. 5,

Braç de creu amb la inscripció Aurilii.
Museu d'Arqueologia de Catalunya

174). Mentre que normalment només s'esmenta un dedicant, hi ha un exemple segur (5, 168), i possiblement dos més (5, 166, 171), on n'apareixen dos. Si a això hi afegim l'ortografia inconseqüent que, en part, reflecteix l'evolució fonètica del llatí vulgar (citem com a botó de mostra el nom d'una de les santes, escrit *Rovina* a 5, 167 i *Rofina* a 5, 170), queden clars els problemes que planteja la correcta identificació dels noms¹.

Hem publicat fa pocs anys les inscripcions del tresor de Torredonjimeno a la nova edició del *Corpus Inscriptionum Latinarum II*, precisament al fascicle 5 corresponent al *conventus Astigitanus* (CIL II²/5, 163-190), i ens hi remetem per a més detalls.

Utilitzarem a partir d'ara aquesta numeració per identificar els epígrafs (ometent CIL II²). De la resta de la bibliografia epigràfica només citem els dos repertoris basats en l'autòpsia de les peces: S. DE LOS SANTOS GENER, "Un lote del tesoro de orfebrería visigótica hallado en Torredonjimeno",

ACFABA 3, 1935, 379-401; M. ALMAGRO BASCH, "Museo Arqueológico de Barcelona", *MMA* 7, 1946 (1947), 58-75, i J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda* (1942), Barcelona², 1969 (citada com a "ICERV").

5, 166 (VIVES, ICERV, 388 a; ALMAGRO, 1946, 68, núm. 10). Només es conserva el braç esquerre de la creu que porta dues línies d'inscripció:

AVRILI+[- - -]
S(an)c(ta)r(u)m [- - -]

Al braç superior de la creu, avui perdut, hi hauria hagut un element verbal com ara *offer(e)t*. A la primera línia conservada hi ha un nexa de L i l seguit per una línia vertical prop del trencament que pot ser l o L. És més preferible, per tant, entendre un plural *Aurilii*, forma vulgar d'*Aurelii*², que l'alternativa proposada per Vives, una indicació de pes de l'or com a *auri lib(ra-)*, tant per la impossibilitat d'interpretar el darrer element com una B com per la singularitat que constituiria una indicació així en epígrafs de l'època (i que de tota manera resultaria excessiva). La resolució de l'abreviatura a l. 2 (amb una petita línia sobre CR assenyalant l'abreviatura per contracció) que proposem i que significaria que les santes apareixen en genitiu, cas que dependria de l'esment que s'ha de suposar, en acusatiu, de l'objecte que els *Aurilii* els dedicaven, té un paral·lel al núm. 5, 186. El nom mateix, força comú i un dels paleocristians més freqüents, no permet més precisions.

5, 167 (DE LOS SANTOS, 1935, 387-389, núm. 2; VIVES, ICERV, 382). Aquesta creu, una de les més ricament decorades amb ornamentació de repussat, conserva quasi sencera la inscripció a excepció de l'element verbal *offer(e)t*, que devia

Creu molt fragmentada amb el nom de l'oferent Trutilla.
Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba

estar gravat al braç esquerre, avui reduït a un tren-closques de fragments mínims. El nom del dedicant, *Trutilla*, de clara arrel germànica³, no està testimoniat.

5, 168 (VIVES, ICERV, 383; ALMAGRO, 1946, 67, núm. 2). Aquesta creu és més interessant i només hi falta el braç inferior amb els noms de les santes. A l. 4 només hi apareixen els reforços finals del traç vertical de la lletra I corresponent, que no es va gravar. El mateix passa a la línia següent, si no fos que haguessin substituït aquesta vocal per un senzill punt a mitja caixa (pràctica ben coneguda en les monedes visigodes⁴). Al final de la darrera línia hi ha un nexa de N i T i, després del punt esmentat (o dels punts) que substitueix la I, un triple nexa de N, V i S que ha passat desapercebut, per la qual cosa s'ha volgut llegir *Constantina*.

Constantinus, tot i ser el nom del primer emperador cristià, no és gaire freqüent a l'onomàstica paleocristiana, i aquesta creu és, efectivament, l'únic exemple epigràfic testimoniat a Hispània⁵. És més estrany encara el nom del segon dedicant, *Ebantius*, que, amb aquesta forma, és un *hápax legómenon*. Però, atesa la indiferència del llatí tardà a diferenciar gràficament els sons *-b-* i *-v-*, probablement cal entendre *Evantius*, que fóra una grafia vulgar del nom grec *Euanthius*.

Ara, amb aquesta interpretació s'obren algunes perspectives interessants, perquè el nom, ja per ell mateix extremadament estrany, només apareix un cop més a Hispània: un cert *Euantius* s'anomena *comes Scanciarum* i *vir inluster officii Palatini* a la *subscriptio* del VIII Concili de Toledo, de 653. Aquest personatge pertanyia, doncs, a l'aristocràcia toledana i, per tant, té sentit pensar que no és diferent de l'*Euantius* esmentat als *carmina* 27-29 d'Eugeni⁶, en els quals plora la mort del seu pare *Nicolaus*, de noble origen i egrègia fama militar, i diu que ha edificat un edicle per al seu enterrament⁷. Si ja crida l'atenció que en dues generacions consecutives de la família

d'alta noblesa de Toledo apareguin noms no germànics, ho és més encara que aquest mateix fenomen torni a passar en els dos dedicants de la creu, *Ebantius* i *Constantinus*. És lògic, doncs, plantejar la hipòtesi que l'*Ebantius* de la creu pertanyia a la família dels nobles de Toledo, si és que no és fins i tot el mateix personatge. La distància cronològica d'aproximadament mig segle entre el *floruit* de l'*Euantius* de Toledo i el fet d'amagar el tresor no és un impediment per a la identificació, ja que fóra normal que aquests exvots haguessin romàs un temps considerable en el seu lloc de dedicació⁸.

Offe-
ren-
t
Ebantius
Constantinus

5, 169 (DE LOS SANTOS, 1935, 393, núm. 8; VIVES, ICERV, 388 f). El que es conserva d'aquesta creu és només el braç inferior amb les lletres VDI | OSA, que deuen correspondre al final del nom del, o de la, dedicant, que ja fou restituït com a *[Ga]udiosa* per De los Santos, seguit per Vives. Aquesta restitució té moltes possibilitats de ser correcta, ja que Gaudiosus és un nom típicament cristià⁹. D'Hispània només en coneixem un altre exemple¹⁰.

5, 170 (hem casat diversos fragments conservats als museus de Barcelona i Córdoba, que havien estat editats de forma independent: VIVES, ICERV, 384 i 385 c; DE LOS SANTOS, 1936, 383; ALMAGRO, 1946, 67 núm. 3). En la part perduda del braç superior d'aquesta creu s'hi deurién trobar l'element verbal (probablement *offerit*) i el final del nom del dedicant. Les lletres -IABASTA- conservades no permeten establir cap relació amb altres noms coneguts¹¹, ni és possible pensar en una indicació d'origen (*ab (H)asta*), que fóra del tot singular no tan sols dins del conjunt sinó dins de l'epigrafia visigoda en general.

IABA-
STA S(a)nc(t)e Iuste
et
Rofi-
ne

5, 171 (VIVES, ICERV, 385 b; ALMAGRO, 1946, 68, núm. 5). Al braç esquerre d'aquesta creu, l'única part conservada, es llegeixen, damunt dels noms de les santes, les lletres ETRAN. Tot i que no es pot excloure la possibilitat que ET sigui el final de la fórmula dedicatòria *[offer]et*, aquesta solu-

ció ens deixaria un text molt curt per al braç superior, per la qual cosa és preferible pensar que al braç superior hi haguessin gravat el nom d'un primer dedicant seguit, ja al braç esquerre, per la còpula *et* i l'inici del nom del segon dedicant *Ran[-]*, de probable arrel germànica¹². El text hauria conclòs amb la fórmula *offerent* al braç inferior.

5, 181 (ALMAGRO, 1946, 69, núm. 17). Es conserva la part central amb el braç dret sencer, on es llegeixen les lletres VIA, i una petita part de l'esquerre amb la resta d'una lletra en forma d'ametlla. En cas d'ésser el rull d'una B o R, aques-

Creu oferta per Ebantius i Constantinus

Anvers i revers d'una peça formada per una composició de caboixons. Du al revers, descomposta en tres registres diferents la inscripció: CURRENTIA

ta resta estaria massa baixa. Per tant, haurem d'identificar-la possiblement amb una O. El nom més probable que es pot restituir a partir d'aquests elements és *[I]ovia/[nus]* (o *[I]ovia/[na]*), nom que, tot i la seva derivació evident al déu suprem del panteó romà, continuava gaudint de popularitat també entre els cristians¹³, tal vegada en record de l'emperador Jovià (364), que va revocar la política anticristiana del seu predecessor Julià.

A banda de les creus de xapa d'or, decorades amb caboixons o amb ornaments repussats, hi ha al tresor de Torredonjimeno unes altres peces amb noms de dedicants la conservació fragmentària de les quals i la subsegüent reconstrucció inadequada, dificulten enormement que ens puguem fer una idea del seu aspecte primitiu. Es tracta de creus (?) amb caboixons encastats en muntures circulars o quadrades que al revers porten inscripcions gravades en positiu.

5, 186 (SANTOS, 1935, 393-394). De la inscripció SANCTARI (*Sanctar(um) I[uste et Rufine - -]*)

de la peça central, ovalada, es pot inferir que s'hi indicava l'objecte dedicat, del qual dependrien els noms de les santes esmentades en genitiu. Les lletres VESTRA, al contrari, gravades en una peça quadrada que possiblement formava part d'aquest conjunt, s'escapen d'una interpretació fàcil. Se'n pot excloure una interpretació com a pronom possessiu, que difícilment encaixaria en el llenguatge d'aquests exvots, i ja que *Vestra* no està testimoniada com a nom propi, haurem de pensar que en aquesta peça acabava un nom el començament del qual devia estar en una altra peça, perduda avui. *[Sil]vestra*, a diferència de la seva forma masculina *Silvester* només testimoniada com a nom cristià¹⁴, sembla l'única restitució possible.

5, 187 (ALMAGRO, 1946, 70, núm. 19). Repartida pels reversos de tres peces semblants a les descrites anteriorment, dues circulars i una quadrada, que semblen haver format el braç d'una creu, s'hi troba la inscripció CVR|REN|TIA. És l'únic exemple femení del nom *Currentius*, d'ús exclusivament cristià¹⁵.

- ¹ Agraïm al doctor L. A. García Moreno la discussió dels problemes onomàstics i les seves suggerències. No cal dir que nosaltres som els responsables de les lectures i interpretacions proposades i assumim els errors possibles.
- ² Cf. els exemples citats a E. DIEHL, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, Berlín, 1925/67, vol. III, p. 18 i 21.
- ³ Cf. J. M. PIEL – D. KREMER, *Hispano-gotisches Namenbuch. Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen- und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*, Heidelberg, 1976, p. 272.
- ⁴ Cf. VIVES, ICERV, p. 151.
- ⁵ Cf. DIEHL, ILCV, III, p. 40-41; I. KAJANTO, *The Latin cognomina*, Helsinki, 1965, p. 258. De la Hispània visigoda es coneix un bisbe d'Auca amb aquest nom, present al XVI Concili de Toledo (693), cf. L. A. GARCÍA MORENO, *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Salamanca, 1974, núm. 574.
- ⁶ Identificació acceptada com a molt probable per GARCÍA MORENO, *o. c.*, núm. 56 amb nota 1, qui aporta com a argument addicional que també convé la cronologia, ja que *Eugenius II* (*Prosopografía*, nº 248), morí el 657.
- ⁷ Eug., *Carm.* 29, 3 s.; cf. *Carm.* 27, 3-8. *Carm.* 28 amb els noms en acròstic del pare difunt i del fill dedicant: NICHOLAO EVANTIVS.
- ⁸ Cf., per exemple, la corona del rei Suíntila (621-631) al tresor de Guarrazar (VIVES, ICERV 375), ocultat a les mateixes dates que el de Torredonjimeno.
- ⁹ KAJANTO, *o. c.*, 260; cf. *ibid.*, p. 123, per a la gran popularitat del sufix -osus en l'onomàstica cristiana. Cf. DIEHL, ILCV, III, p. 74.
- ¹⁰ VIVES, ICERV 124, de Salteras (Sevilla), inscripció funerària de l'any 562.
- ¹¹ VIVES, ICERV 384 accepta *labasta* com a nom desconegut complet.
- ¹² En aquest ambient, per descomptat, més probable que un *cognomen* llatí. Cf. els noms *Ranemundus*, *Ranila* i *Ranosindus* (GARCÍA MORENO, *o. c.*, núm. 115-118); i també DIEHL, ILCV, III, p. 135.
- ¹³ Cf. DIEHL, ILCV, III, p. 87.
- ¹⁴ DIEHL, ILCV, 1489 F. 3236 adn.; cf. KAJANTO, *o. c.*, 310.
- ¹⁵ Cf. DIEHL, ILCV 1454 B; KAJANTO, *o. c.*, 357.

La fi d'Hispania i l'inici d'al-Andalus

Pedro Chalmeta

Universidad Complutense, Madrid

A *sāwwāl* 92 H./juny 711, l'exèrcit de Roderic *el Visigot* es va haver d'enfrontar a les tropes de *Ṭāriq el Berber*. La trobada del *Wādī Lakko*/Guadalete (en el curs de la qual va desaparèixer el monarca), ratificada per la capitulació d'Écija, inicia l'ensulsiada -després ja no hi haurà sinó comptades, breus i desconnexes resistències locals- de la formació hispanoromanocristianovisigoda. Una nova entitat política, socioeconòmica, fiscal, lingüística, cultural, etc. la substituirà, establerta des d'una posició dominant per un nou grup ètnic. Des de llavors es parla d'al-Andalus.

El col·lapse de la Hispania visigoda va ser rapidíssim. Molt més que l'annexió de Síria, Mesopotàmia, Iran i Egipte.

Aquesta ensulsiada, la “pèrdua d'Hispania”, va provocar molt aviat la necessitat d'una explicació i una justificació. La primera, gairebé instantània, va ser de tipus *teològic*: “la justa còlera de Déu” motivada per la depravació sexual del monarca –al qual “*una sierpe le comia por do más pecado habia*”– l'homosexualitat de l'aristocràcia (acusació de sant Bonifaci) i els nombrosos pecats del clergat: barjaules, concubines, simonia, etc... “*Vítiza fou deshonest i de costums escandalosos. Va dissoldre els concilis, va segellar els cànons, va tenir diverses esposes i concubines i, perquè no li fessin concilis en contra, va ordenar que els bisbes, els preveres i els diaques tinguessin esposes. I això fou la causa de la perdició d'Espanya. I*

com que reis i sacerdots van abandonar la llei del Senyor, tots els exèrcits dels gots van caure sota l'espasa dels sarraïns”. Les conseqüències van ser lògicament *apocalíptiques* “*fins que es va destruir tot el llinatge dels gots*”. És a dir, que ens trobem davant d'un càstig diví, similar al diluvi universal o la pluja de foc sobre Sodoma i Gomorra. Posteriorment se subratllaran els factors de la descomposició interna: a) freqüència de les conspiracions, rebel·lions i destronaments; b) Greu crisi econòmica; i c) Intensificació dels problemes socials.

Tot plegat arriba a engendrar “un contagi de desesperació”, que provoca una onada de suïcidis. La Crònica del 754 ho descriu com de “*intestinali furore confligeretur*”. Es tracta d'una autèntica guerra civil, ja que no s'ha d'oblidar ni minimitzar que la iniciativa de la invasió la pren el comte Julià. És un pastor cordovès qui assenyala als atacants la bretxa per on es pot escalar la muralla, i quan *Ṭāriq* arriba a Toledo, l'arquebisbe sevillà Oppas –germà de Vítiza– fa que “*senatus,...seniores nobiles viros...gladio patibuli iugulat*”.

No s'ha d'oblidar que l'ocupació d'al-Andalus va ser realitzada per tropes musulmanes dins de la fase d'expansió que caracteritza la política del califa al-Walīd b. 'Abd al-Malik quan es conquereixen Bujara, Ḥwārazm, Samarcanda, Fargānā i Sind. I tothom sap que lluny de ser els visigots els qui van ocupar el Magrib, va ser tot el contrari i va ser

Mapa de la conquesta àrab d’Hispania

Hispania l’envaïda. Així, si resulta que les iniciatives van partir del nord d’Àfrica, és imprescindible conèixer quina era la situació d’aquella zona a l’inici del segle VIII.

Durant les darreres dècades del s. VII, amb la fundació de Qayrawān i la destrucció de Cartago, el domini arabomusulmà s’ha assentat fermament a Ifríqiya (Tunísia). La política dels governadors àrabs tenia un objectiu doble: a) l’ocupació i administració de les zones conquerides i b) l’obtenció de captius. Precisament, el manteniment d’aquest subministrament humà exigia la continuïtat, el manteniment i l’expansió de les primeres i fructíferes ràtzies perquè s’havia de compensar l’exhauriment del filó local. Aquestes campanyes havien provocat que “nombrosos grups ber-

bers fugin cap a Occident, temerosos [dels atacs] àrabs. Per això Mūsā els perseguí, els combaté ferotgement i en va fer molts de captius fins arribar al Sūs. Quan els berbers van veure el que els havia caigut al damunt, van demanar l’aman i es van sotmetre”. Submissió que suposa: a) el reconeixement de l’hegemonia arabomusulmana i b) l’entrega de nombrosos contingents d’auxiliars i ostatges. Aquests certament augmenten els efectius disponibles (se n’arriba pràcticament a duplicar el nombre) i resulten molt útils per a accions militars... Però hi ha un problema: què se n’ha de fer quan s’interrompen les campanyes?

Això és precisament el que passa al 88 H./ 708. “Quan Zur’a b. Abi Mudrik li portà els ostatges Mašmūda, Mūsā els va afegir a aquells que ja

havia pres a Ifrīqiya i el Magrib, i els instal·là a Tànger. [després de convertir-la] en ciutat-campament, la va deixar sota el comandament del seu llibert Ṭāriq, al qual va deixar amb 12.000-19.000 genets berbers amb armes i pertrets de guerra. També li va deixar entre dotze i 27 àrabs per ensenyar-los l'Alcorà i les [normes] islàmiques als berbers". És a dir que, per una acció militar concreta (la conquesta del Magrib) s'han reunit àrabs i berbers. Però quan l'operació s'ha donat per acabada no hi ha cap raó per continuar mantenint aquella amalgama –un xic contra natura- i es dissol. Cadascun dels components de l'emulsió se separa i es concentra en llocs diferents i distants. Els àrabs tornen a la seva ciutat-campament de partida, Qayrawān, sota el comandament d'un àrab: Mūsā b. Nuṣayr. Els berbers s'han quedat a Tànger (també convertida en ciutat-campament, però exclusivament per a no àrabs) a les ordres d'un dels seus, un llibert: Ṭāriq b. Ziyād.

A aquestes tropes se'ls ha deixat l'encàrrec del setge de Ceuta, on hi ha Julià, que capitula el 90H./ 710 a canvi de conservar la vida d'ell i dels seus companys, així com també la posició i els béns i comprometre's al transport de Ṭāriq... L'any següent, utilitzant els vaixells del de Ceuta va ser Tārif qui va desembarcar a Tarifa i va llençar una ràtzia per la zona d'Algeciras *"i va obtenir captives d'una bellesa fora de mida, que mai havien vist ni Mūsā ni els seus companys, molts béns i efectes"*. Però la més sonada va ser la derrota de Wādī Lakko/Guadalete, patida per l'exèrcit de Roderic i ajudada per la fugida de les tropes comandades per Sisbert i Oppas, germans de Vítiza: *"Quan Roderic va avançar, acompanyat per la més selecta aristocràcia, prínceps i cavallers es van concentrar tot dient: aquest malparit s'ha fet amb un poder que ens corresponia, perquè ell no és d'estirp reial i abans no passava de ser un dels nostres seguidors i la seva manera de fer les coses ens està perjudicant en gran mesura. Aquesta gent que ens ha envaït no pretenen assentar-se a les nostres terres, només volen omplir-se les mans amb el botí abans d'allunyar-*

se. Desbandem-nos quan ens enfrontem a aquests invasors, ells derrotaran aquest malparit i, quan es retirin, entronitzarem a qui s'ho mereixi". Som a šawwāl 92/juliol 711.

"Amuntegades les preses davant de Ṭāriq... [les va] repartir entre els combatents. [Tan aviat com] la gent del Magrib sentiren a dir la victòria de Ṭāriq a al-Andalus i la quantitat del botí obtingut, hi van anar de tot arreu; van creuar la mar amb els vaixells i els bots que van poder arrebregar per unir-s'hi... famolencs de botí i amb ànsia d'enfrontar-se [als enemics]. Julià anava amb ells, aquell que els havia demanat protecció amb els seus homes i la gent de la província, i els havia assenyalat els punts vulnerables i els havia recollit informació". Els invasors, remuntant el Guadarranque, Hozgarganta, per Jimena de la Frontera i Ronda, es van dirigir a Écija, on la resta de l'exèrcit visigot va ser desbaratat.

"Quan els gots sentiren informacions sobre aquelles dues derrotes, Déu els va omplir els cors de por. En comprovar com Ṭāriq s'internava al país, tot i que havien pensat que només faria una petita incursió, semblant a la de Tārif, cercant botí abans de retirar-se, es van espantar. I es van dispersar pels turons i van abandonar el pla, mentre els més valents van pujar a la capital, Toledo". "Et quando esto por los reyes de España fue sabido, todos fueron desacordados et desaconsejados, que non sopieron haver otro consejo, sinon que hermaron muchas villas, e allegaronse a las mas fuertes sierras que pudieron llegar, et fueron y morar muchos dellos. Et Tarife et su gente entraron por España, et comenzaron de fazer quanto querian, sin ningunt embargo". "[A Écija] Tārif partió la hueste en tres partes, la una envió contra Cordova..., y el con la mayor parte, que era la tercera, vino para Mentisa que era una cibdad acerca daquel lugar do agora es Jahen, et priso la luego".

Toledo no hi va oposar resistència *"ja que hi havia quedat poca gent, perquè el seu senyor*

havia fugit amb els companys i s'havia refugiat en una ciutat de darrere les muntanyes". Entre els qui es van escapar hi havia "Sendred, el bisbe metropolità de la capital, per por a la invasió àrab, que va actuar més com a mercenari que com a pastor, va abandonar les ovelles de Crist i se'n va anar a Roma". En un context de guerra civil, intestino furore confligeretur, i ja que Sendred pertanyia al 'partit' de Roderic al qual havia ungit, era prudent deixar-ho córrer...

*Solidus d'or. 94 de la Hègira (712 dC). Moneda de tipus transicional que presenta al seu anvers la primera part de la professió de fe musulmana en llatí abreujat. A l'orla del revers s'indica la seca SPN per Hispània i els anys de l'Hègira expressats en números romans. Es tracta d'una moneda basada en el patró i forma dels solidus bizantis de Cartago. És probable que monedes com aquesta i amb la finalitat de reconvertir els botins obtinguts, s'encunyessin en tallers mòbils -que acompanyarien els exèrcits omeies- tal i com ens indicaria la seva façó irregular.
Museo de la Casa de la Moneda, Madrid*

Cronològicament i en un termini de 3-4 anys es van succeir diverses fases: 1) botí/saqueig, 2) lliurament/rescat i 3) pagament/tributació.

1 – Davant de la notícia del progrés de Ṭāriq, els toledans es van replegar i es van emportar les riqueses cap a Alcalá de Henares/Guadalajara. Allà va ser on es van cobrar “moltes joies i or a profusió”, així com la famosa Taula de Salomó “...una taula enfilada amb perles, jacints i maragdes. La gent es pensava que era de Sulaymān b. Dāwūd, però no és així. Més aviat era dels cristians piatosos que llegaven els béns a les esglésies quan els arribava l'hora i amb aquests béns feien faristols sobre els quals posaven els volums de l'Evangeli a les festes. Aquella taula era un d'aquests faristols que els reis s'havien afanyat a realçar”.

La campanya de Ṭāriq ha estat essencialment de saqueig, ja que els berbers “havien anat àvids de botí i amb ganes de lluita”. Quan Mūsā, el nostre ‘Moro Muza’, al capdavant d'un exèrcit àrab, passi per organitzar les conseqüències de la invasió o acte comunicat del berber, exigirà la “entrega de cuanto botín aquel tuviese, así como los tesoros de los reyes, y se apresurase en presentarle la Mesa..., le diese todo lo que robara en Toledo, et en otros logares..., hubo Muza todo el robo et fiçolo guardar mui bien en Toledo”. Tant Ibn ‘Abd al-Ḥakam com IMAMA al-ludeixen a apoderar-se de corones votives, descobrir tresors enterrats, amagats rere una paret, sumergits, dissimulats al trespòl d'una església, etc.

Així, l'amagatall de Torredonjimeno es degué realitzar *ad cautelam* tan aviat com es va divulgar la notícia de la trobada de Guadalete. Però és molt més probable que fos sincrònic amb l'enfrontament d'Écija. No sembla que l'hàgim de suposar com un acte *in extremis* realitzat de pressa quan ja es veia la polseguera que aixecaven els genets berbers avançant cap a Mentesa/Jaén.

2 – A la improvisada fase de la ràtzia de rapinya individual capitanejada per Ṭāriq n'hi succeirà

Dinar. Al-Andalus. 98 de l'Hègira (716 dC). Moneda bilingüe en àrab i llatí. En aquestes monedes apareix per primera vegada escrit el nom d'Al-Andalus com a terme geogràfic per tal de designar la Península Ibèrica sota el domini islàmic. Museo de la Casa de la Moneda, Madrid

una altra de dominació/ocupació organitzada per mitjà de la rendició: la dirigida per Mūsā b. Nuṣayr al llarg de la qual l'èmfasi ja no es carrega sobre el binomi lluita/saqueig. Ara, per comptes de centrar-se en la quantitat del botí, s'insisteix en: “Ningú els sortia al pas si no era per demanar la pau”. No sembla que Sevilla oposés resistència. La que sí que es va defensar va ser Mérida, plaça que va capitular finalment el juny de 713. “*Et pleitearon que diessen [a Mūsā] todo el aver de los muertos, et de los huidos, et de las iglesias, et de lo que en ellas estaba, anssi como piedras pre-*

ciosas et otras nobles cosas; et todo el aver de los clerigos. Et despues que esto fue firmado por buenas cartas, abrieronsse las puertas, et acogieronlo dentro et entregaronlo della. Et los christianos que hi moravan non les façian mal, et los que irse querian ibanse, et non les façian mal”.

El botí litúrgic de Mérida degué ser considerable ja que no va ser evacuat abans del setge. En destaca “*el jacinto de Alejandro, una piedra..., et que por la noche mucho escura, [l'ermità] decia las oras en la iglesia a la claridat della, atanto era grande la lucencia que dava, que non avia menester candelas...que la tomaron dende los alarabes quando entraron en Mérida, et que con ella levaron el cantaro del aljofar, et dizen que aquel cantaro estovo despues en la meschita de Damasco...*”. El botí que es va cobrar Ṭāriq, unit a allò que li va lliurar Mūsā “*or, plata, ornamentos rics, pedres precioses, perles i altres riqueses fetes per tota la superfície d'Hispania, en quantitat tal que fóra molt llarg d'enumerar*”, va ser presentat al califa.

Posteriorment al pas de Mūsā, s'ha iniciat, al ramaḍān 93/juliol 712, un període de contractes i obligacions amb acords per mitjà dels quals a canvi del reconeixement i acatament de la sobirania musulmana, unit tot això a l'incipient pagament d'una taxa i el lliurament d'uns béns que consideraven “vacants”, els sotmesos conserven les vides, les possessions, les estructures internes i la llibertat de moviments. Aquesta situació va tenir una difusió considerable. Ximenez de Rada afirmava “*Oppa filio Egicae Hispalensi episcopo suadente, ut subiecti Arabibus viverent sub tributo. Et sic fraudibus circumventi reddiderunt oppida, et praesidia civitatum...*”

Quasi es podia parlar d'un ‘conveni’ per mitjà del qual l'episcopat col·labora/facilita la rendició... i l'establiment d'un tribut. Tot això, a canvi d'instaurar-se aquest “*foedus Sarraceni..., clerus et christiani ...servituti barbaricae mancipati elegerunt degere sub tributo, permissi sunt uti lege*

Mapa d'Hispania amb les zones que van pactar

et ecclesiastis institutis, et habere pontifices et evangelicos sacerdotes”.

Aquesta situació afecta no sols les ciutats cap de diòcesi [M. Acien], ja que també en trobem testimonis a àmplies regions ‘ruralitzades’. Així va ocórrer a la vall del Jalón, a la Ribera dins el domini del comte Casius, i en les valls del Cinca i del Segre: *“Et quando los moros entraron en España, las gentes que moraban en estos castillos fizieron pleytesia con los moros et fincaron en sus castillos et los moros con ellos sin contienda”*. També va passar el mateix a la zona castellanoasturleonesa *“Mūsā va deixar els cristians que estaven als refugis inaccessibles i cims els seus béns i la seva religió a canvi de pagar un tribut. Aquests són els qui van conservar el domini*

dels seus béns al territori del nord, perquè van pactar quedar-se’ls, tant camps de fruiters com terres de sembra, a canvi d’entregar part del producte com a tribut...”.

3 – ‘Abd al-‘Aziz b. Mūsā, fill del conqueridor i continuador de la seva política, sistematitza aquesta línia. L’evolució de la situació fa que desapareguin els esments al botí, com també les referències a l’entrega de béns ‘vacants’. Ara allò que importa és la imposició d’un tribut regular anual, al qual cal sumar-hi les *“raciones-provisiones/resculas pacíficas”* (que la *Crònica del 754* cita com a *‘cosetes’*), destinades a desaparèixer al cap de poc, assumides per l’impost territorial anomenat ‘Tractat de Teodomir’, representatiu d’aquest moment, que establia:

‘Abd al-‘Azīz va escriure un pacte /‘*ahd* on s’establia /‘*aqada*:

En el nom de Déu, Clement i Misericordiós. Aquest és un escrit [concedit] per ‘Abd al-‘Azīz b Mūsā a Tudmīr b. Gandarīs, quan es va acollir a la capitulació/ṣulḥ.

1. [Tudmir queda cobert] pel pacte i la garantia /‘*ahd wa mīṭāq* de Déu i les [normes] que envià mitjançant profetes i enviats.

2. Adquireix la protecció/*ḍimma* de Déu –enaltit i honorat sigui– i la protecció de Muḥammad – Déu el beneeixi i el salvi.

3. [No serà destituït de la seva sobirania].

4. No s’alterarà [aquesta situació] ni la seva ni la de qualsevol dels seus companys/*ashāb*.

5. No es reduiran a captiveri ni se separaran de les dones i els fills.

6. No seran morts.

7. No se’ls cremarà les esglésies, [ni tampoc se’ls prendran els objectes de culte].

8. No se’ls obligarà a [renunciar] a la seva religió.

9. Aquesta capitulació cobreix set ciutats: Oriola, Mula, Llorca, Balantala, Alacant, Ello i Elx.

10. [Tudmīr] no deixarà d’observar el compliment del pacte i no rescindirà allò acordat.

11. Ha de complir sincerament allò que li vam imposar i està obligat a [seguir] el que li ordenem.

12. [No ha de donar asil a cap serf fugitiu nostre, ni allotjar enemics nostres, ni fer mal a ningú que hagi rebut el nostre aman].

13. No ha d’amagar-nos cap notícia, [sobre l’enemic], que conegui.

14. A ell i els seus companys els cal pagar la ḡizya. Tot home lliure l’ha de pagar [cada any]: un dinar [d’or], quatre almuds de blat, quatre d’ordi, quatre *qisṭ* de vinagre, un de mel i un altre d’oli.

15. Tot colon/‘*abd* ha de pagar la meitat d’aquestes quantitats.

Han fet de testimonis d’aquest [pacte]: ‘Uṭmān b. ‘Ubayda al-Qurašī, Ḥabīb b. Abī ‘Ubayda al-Qurašī, Sa’dān b. ‘Abd Allāh al-Rabī ‘ī, Sulaymān b. Qays al-Tuǧībī, Yaḥyā b. Ya‘mur al-Sahmī, Bašar b. Qays al-Lahmī, Ya‘īs b. ‘Abd Allāh al-‘Azdī i Abū ‘Āsim al-Hudālī.

Ha estat escrit el *raǧab* de l’any noranta i quatre/abril 713”.

Ja no es produeixen morts ni fugides. No hi ha moviments de població i ningú “*abandona las llanuras, dispersándose por los cerros*”. Ha quedat enrere allò de “*...toda la gente es yda et acogieronse a las sierras*”. Per tant, en un context on la vida es dóna per suposada, l’important és conservar tant la situació, la família i les propietats com la llibertat de culte, inclosos edificis i els objectes litúrgics. Els sotmesos han adquirit l’estatut de “*ḍimmī/protegit*”, diferent del de *muslim*. Esquema que serà també reflectit el 719 per la “rendició de Huesca”: “*Quan els residents es van veure tan assetjats van anar cap als àrabs demanant-los seguretat per a les esposes, els fills i els béns. Aquell que va entrar a formar part de la comunitat musulmana va continuar sent amo de la seva persona, dels béns i de la família, mentre que el qui va continuar sent cristià va haver de pagar un tribut*”. Situació politicofiscal que la *Crónica Albeldense* dóna com a la normal i definitiva. “*Transcorreguts els set anys de guerra entre gots i sarraïns i gràcies als mitjancers oficiosos entre les dues hosts, van deixar les armes i pel pacte ferm i de paraula immutable es va convenir que els gots desmantellarien totes les ciutats i habitarien als castells i vicos i tindrien tots ells dret a escollir comtes de la seva raça que els governessin i fossin els encarregats de percebre els tributs que es devien als sarraïns, segons el conveni, per tots els habitants del comtat respectivament.*”

Les llibertats, gratuïtes pel conqueridor, són oneroses pel sotmès que ha de pagar una taxa per gaudir-les. En un principi es tracta d’un impost

Dinar. Al-Andalus. 102 de l'Hègira (720 dC).
Primeres emissions en llengua àrab.
Museo de la Casa de la Moneda, Madrid

genèric que es desdoblàrà posteriorment. El protegit-sotmès ha de pagar una capitació/*ğizya*, a la qual se sumarà un *tributum soli* que grava exclusivament els terratinents: un *ğarāğ* proporcional a la superfície o a la collita. Ens trobem davant d'un tribut confessional, on el musulmà aporta una contribució del delme, mentre el *ğimmi* ha de pagar un *ğarāğ* que “va del terç al quart de la collita, segons la qualitat i la productivitat de les terres”. En aquella època, encara no s'ha plantejat quina és la situació fiscal del *musālima*, *muwallad*.

Políticament, el regne de Toledo ha desaparegut i la Hispània goda s'ha convertit en la *ğazīrat al-Andalus*. Forma part integrant de l'òrbita musulmana i és província de l'imperi omeia, encara que no trigarà a convertir-se en independent, regida per la restauració neomarwaní d'Abd al-Raḥmān I.

Lingüísticament, el llatí inicia una llarga recessió desplaçat per un nou idioma; l'àrab. Llengua literària, científica, cultural i –allò més important– la de l'administració, la del govern i la que permet l'accés i la relació amb el Poder.

Pel que fa a la religió, el canvi és també considerable. Un cristianisme –més o menys difós– deixa de ser la creença dominant erosionat progressivament no per una inexistència política d'imposició, ni tan sols d'estímul per a la conversió, sinó per una sèrie de decisions personals. Essencialment hi actuarà la multiplicació d'enllaços de musulmans amb dones indígenes, a la qual cosa cal afegir-hi el desig d'integració i ascensió social de molts *ğimmi*es.

Quant a la matèria juridicolegal, s'abandona la barreja de restes del dret romà, aportacions germàniques i dret canònic del *Fuero Juzgo*, desplaçat per un nou *lus religionis*. Sistema basat en el *Qur'ān* i la Tradició (formant la *Xara e sunna*), tal com la recollia la *Muwaṭṭa* de Mālik, de Medina, i el seu deixeble Ibn al-Qāsim.

La moneda també pateix un canvi radical. Comencem amb l'aspecte extern, ja que tant el *dīnār* auri com el *dirham* d'argent són 'iconòfobs', és a dir, que no contenen bustos ni retrats. Són encunyacions merament epigràfiques amb llegendes teològiques o històriques. Però allò transcendental és que després de pocs mesos d'haver entrat a al-Andalus, Mūsā va encunyar “els dinars de la conquesta” que, per *transicionals* que fossin, no tenen res a veure amb els *solidi* i *trientes* visigots i sí amb les encunyacions bizantines de Cartago.

Per comptes de la creixent erosió de drets patida pels individus pertanyents als “*inferiores, viliores, y humiliores*”, unida a la proliferació i la intensificació dels llaços d’home a home, la nova societat facilitarà el pas de la servitud a la llibertat i l’establiment de relacions directes entre individu i Estat.

La desamortització/reajustament de la propietat territorial, unida a la preferència pel cultiu en règim de parceria –per comptes del sistema servil anterior– impulsarà l’artifatge de noves terres i un

aprofitament millor de les antigues. Fomentarà també la introducció de noves formes de producció, maneres i tècniques de cultiu, introducció de noves espècies vegetals, el desenvolupament de l’horticultura, etc. La conseqüència demogràfica de la nova situació serà la detenció del procés de retrocés numèric de la població, i la instauració d’un plurisecular creixement sostingut.

Hi ha hagut un *canvi*, una *ruptura*. Al-Andalus ha substituït Hispània. El Rei ha mort... Visca el Rei!

Bibliografia

Crónica del 754, ed. J. GIL, *Corpus scriptorum*...Madrid, 1973.
Fath al-Andalus, Argel, 1867.
Aḥbār maǧmū’a, Madrid, 1867.
 IBN ‘ABD AL-ḤAKAM, *Futūḥ Misr wal-Magrib*. New Haven, 1922.
Crónica Moro Rasis, ed. Gayangos P. de, *Memoria sobre la autenticidad*....Madrid, 1852.
 IBN AL-QŪṬIYYA, *Tārīḥ iftitāḥ*...Madrid, 1862.

IBN AL-AṬṬIR, *Al-Kamil fil-tārīḥ*, Beirut, 1966.
 XIMENEZ DE RADA, R., *Opera*, València, 1966.
 IBN ‘IDĀRĪ, *Al-Bayān al-mugrib*....Leiden, 1951.
 MAQQARĪ AL-, *Nafḥ al-tīb*...El Caire, 1949.
 CHALMETA, P., *Invasión e islamización*, Universidad de Jaén, 2003.

El Tesor de Guarrazar

L. J. Balmaseda Muncharaz

Museo Arqueológico Nacional, Madrid

Quan els baratadors de Porcuna van posar davant dels ulls de Samuel de los Santos el conjunt de creus, penjolls, plaquetes i gemmes que acabaven d'adquirir a Torredonjimeno i que oferien en venda al Museo Arqueológico de Córdoba, el competent i laboriós director va pensar de seguida en el Tesor de Guarrazar. És més, va creure que el que li mostraven eren les restes de la corona de Suítila, una de les joies principals del conjunt toledà robada del Palau Reial de Madrid el 1921. Un examen més detingut el va fer canviar d'opinió, segons relata en una breu entrevista apareguda a la premsa local de l'època¹. Però el referent de la troballa de Torredonjimeno, tant per a Samuel com per als qui en anys posteriors van publicar i estudiar els lots conservats a Córdoba, Madrid i Barcelona, va continuar sent el Tesor de Guarrazar. J. Ferrándiz, H. Schlunk i P. de Palol en fer la història de les arts menors d'època visigoda insisteixen en la mateixa opinió². Encara més que les creus, algunes molt semblants en ambdós conjunts, unes altres no tant, foren les lletres que pengen les que van suggerir que entre allò recollit per Arjona hi devia haver corones del mateix tipus de construcció de les de Guarrazar.

La feliç idea de reunir en aquesta exposició el material del tesor de Jaén, dispers avui en tres ciutats diferents, contribuirà evidentment a formular hipòtesis més fundades sobre la naturalesa i el nombre de les joies que Arjona va trobar el 1926, el pàl·lid reflex de les quals són les restes

que es conserven avui. És inútil lamentar-se de la destinació que han patit els tresors més coneguts, tant dins com fora de les nostres fronteres: Torredonjimeno, Guarrazar, Pietroasa, Monza, i tants d'altres han resultat minvats, destruïts o robats per la cobdícia i la ignorància humanes. S'han d'afrontar els fets i mirar d'escatir en la mesura del possible la composició d'aquells amagatalls per aconseguir un millor coneixement de l'orfebreria produïda o importada pels hispanovisigots.

La relació de Torredonjimeno amb Guarrazar ha d'anar, més enllà de la constatació de similitud entre algunes peces singulars o components, a establir l'acarament d'ambdós conjunts. És per això que resulta indispensable realitzar primer un inventari complet de les joies i fragments conservats, així com de les desaparegudes, l'existència de les quals s'hagi transmès per notícies fidedignes. Aquest inventari de Torredonjimeno consta a les pàgines del següent catàleg, on es revisen les llistes parcials publicades per diversos autors fa ja alguns anys en mitjans també diversos. I ha estat fet per a Guarrazar en una obra recent³, encara que no de manera exhaustiva per dificultats sorgides. A aquesta llista s'hi afegeixen les peces robades el 1921 i 1936, però encara s'hi haurien de sumar a tall d'apèndix important, alguns dels joiells destruïts pels descobridors o pels argenter toledans, consignats en la documentació escrita.

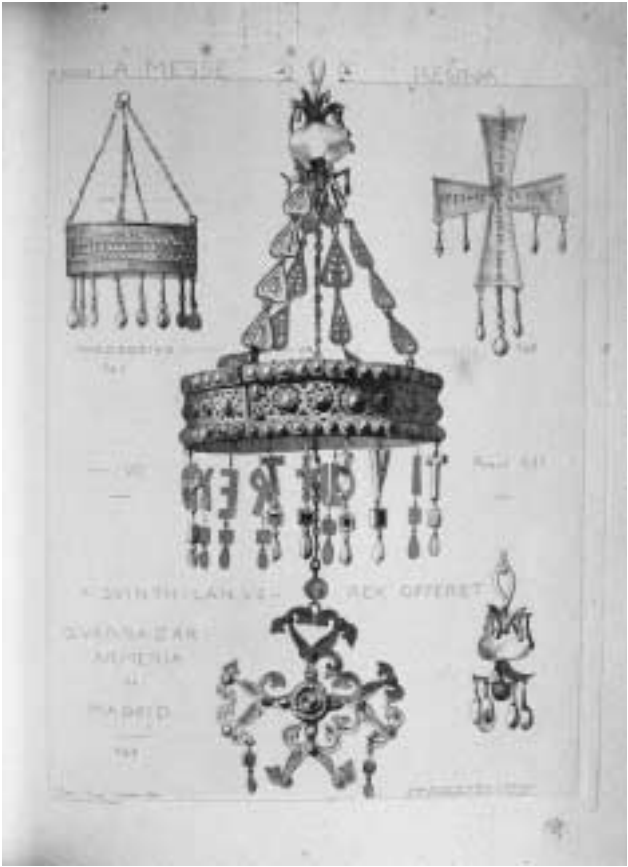

Tresor de Monza, extret de CH. Rohault de Fleury. La Messe. Études Archéologiques sur ses monuments V, PL. CCCLXXXVII. Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic

A les pàgines que segueixen intentarem plantejar qüestions referides al què, on i per què del Tresor de Guarrazar.

Què era el Tresor de Guarrazar?

Es va descobrir arran d’unes fortes pluges descarregades per tempestes a la darrereria d’agost de 1858 a l’indret de Guarrazar, terme de Guadamur, a 12 quilòmetres de Toledo. L’arrossegament de les aigües va remoure les cobertes d’un clot on hi havia les joies, i una parella de pagesos que passava per un camí proper a Toledo va encertar a explorar l’amagatall i emportar-se’n el contingut. Un altre llaurador, la família del qual era mestressa d’una finca veïna, un o dos dies després, va tro-

Tresor de Guarrazar, extret de CH. Rohault de Fleury, segons versió de Rada y Delgado. La Messe. Études Archéologiques sur ses monuments V, PL. CCCXCII. Es pot apreciar la desapareguda corona de Suíntila. Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic

bar un segon clot al costat del que ja era buit i es va emportar el segon conjunt d’objectes que hi restava amagat. Els descobridors F. Morales i D. de la Cruz, de forma independent, van anar desfent la majoria de joies més grans i venent-ne les parts i molts altres objectes de mida més petita a les argenteries de Toledo. Morales va contactar amb A. Herouart, professor de francès a la ciutat, i aquest es va fer càrrec de negociar la venda del que restava del primer lot. Va visitar a Madrid J. Navarro, joier il·lustrat, ja retirat, i va aconseguir despertar el seu interès en la compra i restauració de les restes que li presentaven. Amb l’ajut d’Herouart va recuperar el que els argenters toledans encara no havien fos i va recomposar vuit corones (entre elles la de Recesvint) i sis creus, que va portar a París i va vendre al govern francès.

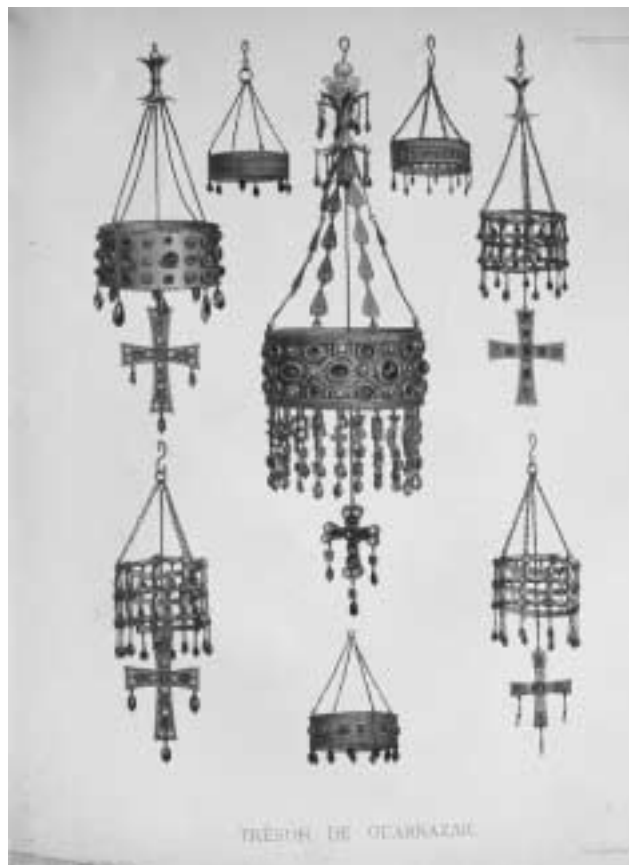

Creus del Tresor de Guarrazar, segons F. de Lasteyrie. 1860

La premsa del país veí va difondre la notícia de la compra els primers dies de febrer de 1859 i esperonat per la indignació manifestada a les publicacions espanyoles, el govern va iniciar contactes diplomàtics per mitjà del Ministeri d'Estat i de l'ambaixador a París a fi d'evitar la consumació de la compra-venda (Navarro encara no havia rebut el diner francès) i va aconseguir que tornessin els joiells a Espanya.

Mesos abans, Herouart havia comprat el terreny de la troballa i amb Morales havia excavat mirant de trobar més joies. El que va trobar fou una necròpolis amb enterraments sense aixovar.

La Comisión Provincial de Monumentos es va desplaçar a Guarrazar per investigar el que havia succeït i també ho va fer la Real Academia de la

Les corones de Guarrazar, segons F. de Lasteyrie (1860), amb dibuixos de G. Regamey

Historia per mitjà d'una comissió designada expressament per aquest cas, el membre més actiu de la qual era José Amador de los Ríos. I, en sorgir dubtes sobre si el lloc exacte de la troballa estava en terrenys de l'Ajuntament de Guadamur o a la finca que va adquirir el francès, i davant de l'exigència del govern francès de demostrar la il·legalitat de la possessió de les joies per mitjà de sentència judicial i, per tant, tornar-les, el govern espanyol, per mitjà dels Ministeris de Foment i Justícia, va ordenar una investigació judicial i unes excavacions arqueològiques dirigides per la Real Academia de la Historia⁴.

De totes les actuacions se'n conserva documentació abundant, i així, algunes dades incideixen en la part destruïda del tresor, encara que la majoria es refereixen a aspectes legals i circum-

Conjunt de les corones votives del Tresor de Guarrazar

tancials de la troballa. Tenen especial interès les escasses informacions que subministren els descobridors i els argenters toledans als interrogatoris davant del jutge.

El 1860, Herouart ven a l'estat francès una novena corona amb la seva creu penjada, que li havia restaurat Navarro, i el mateix any el govern espanyol es fa amb les dues làmines d'or que revestien una gran creu *gemmata* i altres restes que conservava Navarro.

El segon lot del tresor va tenir una altra sort. De setembre de 1858 a febrer de l'any següent, D. De la Cruz va vendre gran part del seu lot en viatges a Toledo; però, davant de la recerca de la Comisión Provincial de Monumentos i el jutjat i el recel dels orfebres, vigilats per la Comisión, van cessar les vendes. Al maig de 1861, acompanyat per un tiet seu, que era mestre al poble, es va presentar a Aranjuez, on passava uns dies la reina, i

li va oferir en donació una corona i una creu. A instàncies de la sobirana, Antonio Flores, il·lustre escriptor i periodista, secretari d'intendència de la casa reial, va viatjar a Guadamur i va aconseguir ampliar el regal amb tot el que encara guardava el pagès, inclosa la corona de Suíntila. Tot va quedar custodiat al Palau Reial de Madrid i Flores va rebre algunes confidències de qui va trobar les joies el 1858, i de la conversa amb J. A. de los Ríos, P. de Madrazo i J. de D. de la Rada, van passar a la ploma dels autors que ens n'han transmès dades.

Cal explicar allò essencial d'aquesta història per mostrar la procedència i l'abast de les informacions que posseïm sobre les joies perdudes del Tresor de Guarrazar. Cal subratllar que, com va evidenciar la donació de De la Cruz a la reina, els objectes foren trobats sencers i no en fragments com repetien a les declaracions Morales i Herouart. I que l'únic que podem assignar amb certesa al segon lot és allò donat a la reina. En

confluir a les argenteries toledanes les vendes d'ambdós descobridors i comprar després Navarro i Herouart el que encara restava als establiments, sens dubte que alguna cosa del segon lot degué passar al poder de Navarro. En l'estat actual dels nostres coneixements, pertanyien les joies següents al tresor:

Corones:

1. Corona de Recesvint (MAN, 71202)⁵
2. Corona de làmina repussada, amb encastos (MAN, 71204)
3. Corona de làmina repussada (MAN, 71205)
4. Corona d'estructura calada de deu trams (MAN, 71206)
5. Corona d'estructura calada de nou trams (MAN, 71207)
6. Corona d'estructura calada de deu trams (MAN, 71208)
7. Corona de làmina repussada de l'abat Teodosi (PR, 2639)
8. Corona de làmina amb encastos (CLUNY, 2879)
9. Corona de làmina repussada (CLUNY, 2885)
10. Corona d'estructura calada de dotze trams (CLUNY, 3211)
11. Corona de Suíntila (PR. Robada el 1921)
12. Corona d'estructura calada (PR. Robada l'octubre de 1936)⁶
13. Corona que devia ser semblant a la de Suíntila (PR. La mota va ser robada l'octubre de 1936)⁷

Creus:

14. Creu penjant de la corona de Recesvint (MAN, 71203)
15. Creu d'estructura laminar amb cinc encastos (MAN, 71209)
16. Creu d'estructura laminar amb penjolls llargs (MAN, 71210)
17. Creu d'estructura laminar amb penjolls curts (MAN, 71211)
18. Gran creu amb ànima de fusta (?) i làmi-

nes de revestiment amb encastos (MAN, 52561)⁸

19. Creu d'estructura laminar de Lucecei (PR, 2640)
20. Creu d'estructura laminar de Sonnica (CLUNY, 2879)
21. Creu d'estructura laminar amb penjolls curts (CLUNY, 2880)
22. Creu penjant de la corona de Suíntila (PR. Robada el 1921)
23. Creu penjant, bessona de la núm. 22 (PR)⁹

Un nombre tan gran de corones (13) i creus (10) i l'alta qualitat de les joies va difondre aviat la creença que el Tresor de Guarrazar es reduïa només a aquests materials. El títol de la monografia de Madrazo va contribuir a fomentar l'equívoc. Però als amagatalls dels joiells hi havia altres objectes, a més de corones i creus. D'alguns en podem inferir la seva naturalesa a partir de les restes escasses que n'han quedat. Uns altres els coneixem únicament per les declaracions judicials i les informacions apamades pels investigadors d'aquells successos.

a) Al MAN es conserven uns fragments de làmina de plata repussada amb el disseny d'una figura femenina àmpliament drapada. Hi van ingressar formant part del lot de Guarrazar venut a l'Estat per J. Navarro el 1860. Les làmines devien servir de revestiment d'algún recipient de fusta o metall ordinari, clavetejades per mitjà de foradets practcats als cantells, als quals no pertany cap dels fragments existents. Possiblement relacionada amb aquests fragments hi ha la informació d'una carta anònima, apareguda a la premsa toledana de l'època, segons la qual Herouart va aconseguir "*descubrir una caja, al parecer de plata, de figura de urna y de cerca de media vara de larga, la que oxidada enteramente, según él ha manifestado, se deshizo toda al ponerse en contacto con la atmósfera...*"¹⁰

b) La maragda o pedra verda, que porta gravada l'escena de l'Anunciació (PR, 2643), per les seves dimensiones (2 x 1,5 cm) i marques d'inser-

ció (sengles concavitats damunt i sota on degué penetrar un pern), deuria pertànyer a una joia perduda, segons el criteri de De los Ríos i Madrazo.

c) Juntament amb les làmines que revestien els braços d'una gran creu *gemmata* s'exposen al MAN un penjoll en forma d'*alfa*, sense travessar, de làmina simple i amb tres encastos a l'anvers (52560), que se suposava que pertanyia a la creu, penjant del cantell inferior d'un dels braços. De les declaracions judicials de l'argenter que va comprar un lot d'or i pedreries a la germana de D. de la Cruz, complementades per les de la mateixa venedora i altres testimonis, es dedueix que degué incloure un penjoll en forma d'*omega*. Segons la descripció del comprador, d'aquest penjoll en penjaven tres safirs trepanats pel mig. Pel trepant passava una agulla o un ganxet d'or, i després hi havia una perla. Un altre testimoni fa referència que estava adornada amb pedres precioses com ara topazis i d'altres. L'*alfa* del MAN té tallada la zona inferior, on s'hi deurieng enganxar petits penjolls com els descrits en la seva lletra parella desapareguda. L'estructura d'aquestes lletres és, doncs, diferent de la de les lletres que pengen de les corones reials, que tenen l'anvers tapiat en espais triangulars. Devien penjar per mitjà de cadenetes del cantó inferior dels braços de la gran creu, que molt probablement va tenir la funció de reliquiari, ja que hi estan associats uns fragments de fusta, inclosos en la venda de J. Navarro que, segons A. Fernández Guerra, eren relíquies.

d) Un altre dels orfebres toledans va comprar als descobridors de Guadamur uns fragments oxidats de plata que, segons manifestava la seva forma corba (en forma d'ou, va dir el testimoni) devien pertànyer a una mena de tassa o vas antic, segons la seva opinió. Van pesar 24 unces (720 g) i ho va fondre tot. Els trossos devien ser suficientment grans com per mostrar la curvatura cònica que tan gràficament expressa l'argenter. Per forma i pes potser eren les restes d'un calze de plata. No ens n'ha arribat cap d'aquella època, però els textos litúrgics en parlen abundantment.

Un calze d'or i de pedres precioses va ser el regal que va enviar el rei Recared al Papa, en anunciar-li la seva conversió al catolicisme.

e) Per les confidències de D. de la Cruz a A. Flores, referides després per aquest a De los Ríos i Madrazo, consta que el pagès va trobar al seu clot "*una mena de cinturons d'or i pedreria*" o "*cinyells d'or i pedres precioses*". Madrazo pensa que potser devien ser talabards o cinturons o diademes. En temps visigots hi havia cinyells d'or i pedreria litúrgics, que perviuen fins i tot en els segles següents. Leclercq treu a col·lació un text del segle VIII on se cita, entre els vasos sagrats i les vestidures precioses, un cinturó gemmat i perlat que el sacerdot usava quan celebrava la missa¹¹. I De los Ríos recorda la donació, el 943, del bisbe de Dumi, Rosend (*Rudesindus*), al monestir de Celanova, de dos cinyells d'or quallats de pedreria i d'altres diversos de plata, un dels quals era gemmat¹².

f) En alguns informes emesos al març i l'abril de 1859 i a les obres de De los Ríos i Madrazo se cita l'existència d'un colom d'or i pedres fines, de mida natural. Els pagesos de Guadamur que l'havien vist el descrivien descansant en una peanya, també d'or i treballada¹³. Són coneguts des del s.III dC. recipients construïts en aquesta forma destinats a conservar les espècies eucarístiques. I perviuen fins ben entrada l'Edat Mitjana.

g) També s'esmenta un cilindre d'or, ornat de treballs, que tenia en un dels seus extrems un acabament esfèric de cristall de roca. Els pagesos el designaven amb el nom de "*bastó de Recesvint*" i altres hi afegien que també hi havia una creu. De los Ríos va pensar immediatament en un ceptre.

h) De los Ríos i Madrazo parlen, en fi, de "*vasos, làmpades, sitres i altres objectes d'ús incert*", segons notícies fiables. I A. Martín Gamero, acadèmic corresponent de la RAH i membre de la C. P. de M. refereix l'existència d'un calderó que van creure

Braços de la creu processional del Tresor de Guarrazar

de plom i va estar bastants dies rodolant per les rodalies i després va resultar que era de plata.

Un altre capítol és el de la pedreria i fragments solts de joies de Guarrazar que guarden tant el MAN com Cluny i el Palau Reial. El lot d'aquest darrer centre, segons M. López Serrano¹⁴, es compon de diverses peces soltes, algun petit penjoll i mitges perles. A la fotografia que mostra l'exposició de les joies de Guarrazar s'observen en dos petits plafons al voltant d'una vintena de pedres soltes, que es devien incloure en la donació de D. de la Cruz. Les peces soltes del Museu de Cluny els les va vendre Herouart juntament amb la novena corona i la seva creu corresponent i es compon, segons Caillet¹⁵, de tres fragments de cadena de vuits, dues baules en forma de fulla de perera, un penjoll simple en forma de safir trepanat per un filferro d'or, i un altre compost, similar als que pengen de la mota de la corona de Recesvint. El lot del MAN és més complex, com es pot endevinar per l'origen del seu ingrés: la venda de Navarro

a l'Estat el 1860. Les peces més notables són dos fragments de cadena d'or de vuits, tres penjolls compostos i un de simple, i un enfilall de vuit peces d'or¹⁶.

Si es valora en la seva justa mesura aquest tresor perdut i s'uneix a les corones i creus que hi van aparèixer, haurem de deduir que el que s'hi va amagar era l'aixovar ric d'una església, segurament producte de donacions i ofrenes règies, de magnats, abats, bisbes, etc. Donacions que incloïen no tan sols corones i creus, sinó vasos, estris i vestimentes utilitzades en les cerimònies litúrgiques de les grans solemnitats. Els inventaris d'allò que s'anomena *ministerium altaris*, d'esglésies asturianes, gallegues i portugueses de l'Alta Edat Mitjana treballats per Gómez-Moreno¹⁷ ens poden donar idea del que es guardava a la dependència dels temples anomenada *thesaurum* en temps visigots. Ja adverteix el savi granadí que *"en este punto del servicio eclesiástico no varió mucho hasta fines del siglo XI, manteniéndose la*

*unidad de rito y sus características nacionales, según desde la edad apostólica se organizaron por acá*¹⁸. I de fora, n'hi ha prou de remetre'ns a les dades precises conservades al conegut *Liber Pontificalis* relatives a les donacions d'objectes valuosos fetes a les esglésies de Roma en el moment de la seva fundació (segles IV i V) o més tard.

On es va amagar el Tresor de Guarrazar?

Va ser A. Herouart, intermediari entre Morales i Navarro, qui va adquirir la finca “Las Huertas” a mitjan octubre de l'any anterior i des d'aleshores fins a la darrerria del mes següent va excavar el lloc amb Morales i altres tres obrers. A la recerca de nous tresors van descobrir una quarantena de tombes, ordenades en dues fileres d'est a oest. Aquestes es trobaven cobertes amb pedres o lloses i no devien tenir aixovar. Van deixar, per tant, la finca remoguda i en desordre.

El 27 de febrer de 1859 arriba a Guarrazar la Comisión Provincial de Monumentos, amb el governador civil al davant, alertats per la notícia que a més de les corones i les creus venudes a França s'hi havia descobert “*un cementerio de ilustres personas godas*”. El governador va manar que uns obrers fessin cales arqueològiques en punts determinats i també es va interessar per les fosses on apareixien joies i que són descrites com una espècie de caixes de fàbrica “*como de unas dos varas de extensión por tres cuartas de profundidad*”, les parets de les quals havien estat revestides amb una barreja d'argila gruixuda, calç i arena que, en forma de taulers, es veia allí a prop. Es van veure també dues lloses quadrades, que devien ser les cobertes dels clots.

De los Ríos, que va visitar el lloc poc després per informar la RAH, i va poder verificar els detalls mentre va romandre a Guadamur dirigint l'excavació oficial, anota segur que per amagar les joies “*se habían fabricado dos cajas de argamasa,*

construcción que no tenía semejante en cuantos sepulcros allí existían”; i unes línies més endavant afegeix que “*las cajas habían sido fabricadas ex professo en el ángulo sudoeste del cementerio allí existente (...) estaban formadas de hormigón romano y hubieron de levantarse sobre 1,60, dejando junto al cimiento el hueco de 0,75 en cuadro, mientras ofrecían sus paredes el espesor de 0,13*”.

Les fosses del tresor es trobaven, doncs, a l'angle sudoest de la necròpolis, aparellades amb la primera filera de sepultures. Eren clots de certa capacitat, esquadrats i revestits d'*opus signinum*. La posició a la necròpolis i el tipus de construcció denoten una preparació prèvia per amagar-hi objectes valuosos en cas de perill.

Durant el mes d'abril, per ordre del Ministerio de Fomento, es van realitzar unes excavacions arqueològiques a Guarrazar. Les va dirigir J. A. de los Ríos en representació de la RAH i tenien l'objectiu d'adquirir dades per determinar si el lloc on va aparèixer el tresor era en temps antics sagrat i eclesiàstic. L'equip d'experts incloïa un professor d'arquitectura que va fer un aixecament topogràfic i els dibuixos de les cales i de les restes trobades.

Els treballs es van desenvolupar segons els mètodes de la llavors naixent arqueologia. Es van explorar la finca i els voltants, es van recollir materials de superfície, principalment fragments de marbre i calç treballats, i altres materials ceràmics. Després d'efectuar alguns sondeigs fallits, es va centrar l'activitat a la zona E de la finca, a l'extrem contrari dels clots del tresor. Allà, després de les línies de les tombes, es va descobrir un paviment de lloses de granit, –que eren en realitat les cobertes de les sepultures–, i seguidament es van trobar els fonaments d'un petit edifici. No es va poder documentar la planta completa pel declivi del terreny i l'escassa consistència dels fonaments. Es van buscar a la zona E les restes de l'absis de la construcció, però no es va trobar res.

L'últim dia dels treballs van aconseguir la troballa més important. Dins d'un espai rectangular delimitat per dos murs, que devia ser una capella o un pòrtic d'entrada a aquell edifici, pavimentat amb *opus signinum*, apareixia una gran llosa de pissarra amb una inscripció en versos llatins, gravada, greument danyada per l'ensulsiada dels murs del recinte. Sota hi havia una sepultura, coberta per tres pedres transversals que contenia l'esquelet del prevere Crispí, mort als seixanta anys. Aquí teniu la transcripció de la professora Isabel Velázquez¹⁹:

+ Quisquis hunc tabule

I[ustra]ris titulum huius

3 [cern]e locum respice situm

[p(er)spice vic]inum malui abere

[locum sa]c[r]um (vac.)

6 [sac(er ?) ipse m(i)n(is)]ter annis sexsa-

[ginta p]eregi tempora

[vite]

(vac.)

9 [...?fun]ere perfunctum s(an)c(t)is

[co]mmendo tuendum

[ut cum] flamma vorax ve-

12 [n]iet comburere terras

cet[i]bus s(an)c(t)orum merito

sociatus resurgam

15 hic vite curso anno finito

Crispinus pr(e)sb(i)t(er) peccator

In Xp(ist)i pace quiesco era DCC

(vac.) XXXI

Hi ha, doncs, una clara referència al lloc sagrat que Crispí escull pel seu descans fins a ressucitar en companyia dels sants intercessors al final dels temps. La seva fou una sepultura privilegiada. Un detall que va cridar l'atenció a De los Ríos, a J. E. Hartzenbusch i a A. Fernández-Guerra va ser la incorporació a l'epígraf d'uns versos presos de l'epitafi de la reina Reciberga compost per S. Eugeni, arquebisbe de Toledo. Probablement Crispí era un culte prevere toledà format en l'ambient intel·lectual i espiritual que fomentaven els bisbes de la ciutat regia. I la data de la seva mort l'any 737 de

l'era hispànica (693 de l'era cristiana) servia per datar *ante quem* la construcció on jeia.

Les sepultures situades a l'oest de l'edifici, documentades per De los Ríos, estaven construïdes amb maçoneria i totxos, i entre una i altra hi havia un espessor d'aproximadament 0,33 m. Es cobrien amb tres o quatre lloses, excepte algunes amb una sola. L'orientació dels esquelets era d'est a oest, amb el rostre, per tant, mirant cap a l'edifici sagrat, i els braços estaven estesos al llarg del cos.

Hi havia una connexió entre les fileres de sepultures excavades per Heuroart i la construcció descoberta per De los Ríos, per mitjà de l'enllosat que arribava fins als murs i que servia de coberta a altres sepultures, continuació de les primeres. Tampoc no hi van trobar aixovar a les tombes explorades.

Dins i fora dels fonaments de l'edifici es van trobar fragments de frisos en pedra, decorats amb volutes, espirals i altres motius que De los Ríos va posar immediatament en relació amb els classificats i estudiats per M. de Assas a la ciutat de Toledo onze anys abans²⁰. Amb ells s'ornamentava la fàbrica descoberta.

La interpretació que fa P. De Madrazo de les troballes de l'excavació és coherent: l'edifici de Guarrazar era una mena de petita basílica funerària i les alineacions regulars de tombes que s'hi connecten només s'observen als cementiris dels cenobis. Però si aquelles tombes formaven la necròpolis d'un monestir, on es trobava l'edifici principal, amb els recintes comuns als monjos? Madrazo assenyalava una zona elevada, situada al nord de la finca, on els fragments decorats havien aparegut amb més gran profusió, però el director dels treballs va trobar que ja hi havia prou dades obtingudes i no va prosseguir les excavacions.

Al llarg del s. XX el jaciment va patir espoliacions i dues cales arqueològiques clandestines²¹.

Com a conseqüència hi ha abundants fragments de frisos esculpits en mans particulars, a més dels reunits a l'interior de l'ermita de la Nativitat i del temple parroquial.

En els nostres dies (2002), el doctor Christoph Eger, de l'Instituto Arqueológico Alemán, de Madrid, ha realitzat una prospecció geomagnètica a la finca "Las Huertas" i projecta fer-hi excavacions arqueològiques, que se'ns dubte aclariran moltes incògnites.

Quina va ser la destinació inicial del Tresor de Guarrazar?

La palesa desproporció entre el nombre i la qualitat de les joies d'or i pedres precioses, algunes avalades com a ofrenes reials, i la reduïda planta de l'edifici que servia de referència a la necròpolis, va fer pensar a alguns estudiosos decimonònics del tema que el tresor degué pertànyer en origen a l'església catedral de Toledo o a alguna notable basílica de la ciutat règia. Van corroborar aquestes tesis les llegendes referides pels cronistes islàmics sobre les enormes riqueses aconseguides per Musa i Tariq després de la conquesta de Toledo, entre elles vint-i-cinc corones dels reis gots adornades de pedreria preses de l'església major de la ciutat. Davant de la incursió musulmana, els partidaris del rei derrotat Roderic fugien de Toledo i és llavors que alguns (clergues?) amaguen el tresor d'una església principal entre els sepulcres del petit cenobi de Guarrazar.

Corones ofertes per almenys dos reis gots i sortides dels obradors de la cort, devien tenir com a destinació un temple de la capital. Recentment, A. Perea²² ha apuntat la hipòtesi que la gran creu de Guarrazar fos la creu reliquiari que, segons una crònica tardana, va regalar el Papa a Recared quan es va assabentar de la seva conversió. Es degué guardar a l'església sota l'advocació de la Santa Creu existent al Toledo visigot. Aquesta destinació

original potser també la degueren compartir la resta dels objectes del tresor. Davant d'aquesta opinió n'hi ha una altra que fa que sigui el monestir de Guarrazar el lloc on, tal vegada, s'oferiren les joies.

El fet que una de les creus esmenti l'oferiment a Santa Maria *in Sorbaces* va desfermar l'enginy dels experts en toponímia, però no es va arribar a cap conclusió satisfactòria. S'admetia, fins i tot, que *Sorbaces* podia ser el nom amb què es designava el cenobi de Guarrazar. Per què no podia ser objecte de la pietat dels reis un monestir dels que abundaven prop de la capital i que tants eximis bisbes havien donat a l'església visigoda tan fortament unida a la monarquia? S'adduïa l'exemple del mateix Recesvint aixecant, en agraïment a la cura de les seves xacres, l'església de San Juan de Baños, l'ornamentació de la qual mostra clars influxos de l'escultura toledana.

A més, els visigots que fugen de Toledo amb les seves riqueses segueixen direcció nord, cap a Guadalajara. Les tropes de Tariq les persegueixen fins Amaya, on aconseguixen moltes de les seves joies²³. Però Guarrazar és al sudoest de Toledo, en direcció contrària al replegament dels toledans.

Un altre argument de pes en aquesta hipòtesi és la curosa preparació dels amagatalls, revestits d'un *opus signinum* igual al del paviment de l'estança que guardava la tomba de Crispí, i camuflats al final de les fileres de tombes com si en fossin dues més. S'hi dipositarien els estris litúrgics de valor del monestir en cas de perill.

A més de la inscripció on s'esmenta Santa Maria *in Sorbaces*, hi ha la de la corona de l'abat Teodosi oferta a Sant Esteve. Però aquí el nom del sant no ha de ser forçosament considerat com a titular d'un temple o una capella: pot ser la plas-

Bíblia visigòticomossàrab on es poden apreciar els ornaments de l'altar. Segle X (Arxiu de la Real Colegiata de San Isidoro, León)

mació material d'un agraïment de l'abat a un sant de la seva devoció, plasmació que podria exposar-se i conservar-se en qualsevol lloc sagrat.

Per al tresor de Torredonjimeno es tornen a repetir les posicions enfrontades: S. de los Santos advoca per un santuari local o regional dedicat a

les santes Justa i Rufina. Almagro Basch, en canvi, assigna el tresor a una església sevillana, en ser les santes patrones d'aquesta ciutat.

L'aportació de l'arqueologia potser serà decisiva en els propers anys per desvetllar moltes incògnites de Guarrazar.

¹ JOSÉ RODRÍGUEZ LARA, “De Torredonjimeno. Un hallazgo importante. ¿La corona de Suintila?”, a *La Mañana*, 24-9-1933. Un altre retall de premsa aparegut aquells mateixos dies, que és a l'arxiu del Museo Arqueológico Nacional (Exp. 1933/187), recull un article titulat “La curiosa historia del Tesoro visigótico de Torredonjimeno...”, firmat per MARCELINO DURÁN DE VELILLA, on apareix l'entrevista.

² J. FERRÁNDIS, “Artes decorativas visigodas”, a R. MENÉNDEZ PIDAL (Dir.), *Historia de España*, III, Madrid, 1940, p. 632: “La semejanza de este tesoro con el de Guarrazar es tan absoluta que no dudamos en afirmar que se compondría de una o varias coronas...”; H. SCHLUNK, “Arte visigodo”, a *Ars Hispaniae*, II, Madrid, 1947, pp. 318-320; P. DE PALOL, *Arte hispánico de época visigoda*, Barcelona, 1968, p. 212 i següents.

³ ALICIA PEREA (ed.), *El tesoro visigodo de Guarrazar*, Madrid, 2001, pp. 29-61. La relació, acompanyada d'excel·lent documentació fotogràfica, és obra de la mateixa A. Perea.

⁴ El desenvolupament i el resultat de les excavacions, juntament amb un documentadíssim estudi del tresor, s'exposen a J. AMADOR DE LOS RÍOS, *El arte latino-bizantino en España y las coronas visigodas de Guarrazar*. Madrid, 1861. Vegeu a la bibliografia els treballs on tractem les diverses intervencions.

⁵ La R que inicia la dedicatòria penjant de la corona es mostra al Museu de Cluny.

⁶ No estava completa, perquè D. de la Cruz havia desmuntat i venut la meitat de la corona, abans de la decisió de donar a la reina tots els joiells que encara li quedaven.

⁷ Destruïda i venuda per De la Cruz. Testimoni de la seva existència era la mota en la qual es reunien les cadenes de suspensió de la diadema.

⁸ Queden només dues làmines de revestiment, potser de l'anvers dels braços de la creu.

⁹ Les creus núm. 22 i 23 es van rebre en la donació molt incompletes. Segons P. DE MADRAZO (1879, p. 34, n. 1), en ser ambdues creus idèntiques, com demostraven els fragments existents, es va decidir compondre amb ells una creu sola, i fou sacrificat el medalló central d'una de les creus.

¹⁰ Reproduïda per P. A. ALONSO REVENGA (1989), p. 26 i s. Herouart s'atribuïa el descobriment del Tresor, després d'haver comprat la finca on va aparèixer.

¹¹ H. LECLERCQ, a *DACL*, s. v. « Ceinture ».

¹² J. A. DE LOS RÍOS (1861), p. 124.

¹³ J. A. DE LOS RÍOS (1861), p. 124, n. 4). Anota la confidència d'una persona assabentada del destí del colom: va ser llençat al Tajo per l'argenter que la va comprar, per la por de les possibles represàlies suscitades per la indignació patriòtica davant de la venda a França de les corones.

¹⁴ M. LÓPEZ SERRANO, “Arte visigodo: Arquitectura y escultura. Artes decorativas de la época visigoda. Adiciones”, a R. MENÉNDEZ PIDAL (Dir.) *Historia de España*, vol. III. Madrid, 1963, 2ª ed., p. 770 i fig. 530.

¹⁵ J.-P. CAILLET, *L'antiquité classique, le haut moyen âge et Byzance au musée de Cluny*. París, 1985, nº 158-161.

¹⁶ Hi ha, a més, altres enfilalls amb sis i trenta i quatre perles. Només els safirs sumen més de quaranta. La referència completa resultaria enutjosa.

¹⁷ M. GÓMEZ-MORENO, *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI*. Madrid, 1919, cap. X: Preseas eclesiásticas.

¹⁸ M. GÓMEZ-MORENO, *ibidem*, p. 322.

¹⁹ I. VELÁZQUEZ, “Las inscripciones del Tesoro de Guarrazar”, a A. PEREA (ed.), *El Tesoro visigodo de Guarrazar*. Madrid, 2001, p. 342.

²⁰ M. DE ASSAS, *Album artístico de Toledo*. Madrid, 1848.

²¹ P. A. ALONSO REVENGA, “Arqueología visigoda en Guadamur”. *Actas del primer congreso de arqueología de la provincia de Toledo*. Toledo, 1990, pp. 553-557.

²² A. PEREA, “Conclusiones”, en A. PEREA (ed.), *El tesoro visigodo de Guarrazar*. Madrid, 2001, pp. 196-197.

²³ Cfr. P. CHALMETA, *Invasión e islamización*. Madrid, 1994, p. 158.

Bibliografía

L'obra bàsica moderna sobre el Tresor de Guarrazar i altres aspectes que s'hi relacionen és: PEREA, A. (ed.) (2001): *El tesoro visigodo de Guarrazar*. Madrid.

ALONSO REVENGA, P. A. (1989): *Historia del descubrimiento del tesoro visigodo de Guarrazar*. Olías del Rey (Toledo).

---(1990): “Arqueología visigoda en Guadamur” *Actas del primer congreso de arqueología de la provincia de Toledo*. Toledo.

BALMASEDA MUNCHARAZ, L. J. (1995^a): “La reclamación diplomática del tesoro de Guarrazar”. *Boletín ANABAD*, 1, pp. 165-175.

---(1995b): “El tesoro perdido de Guarrazar”. *Archivo Español de Arqueología*, 68, pp. 149-164.

---(1996): “Las versiones del hallazgo del tesoro de Guarrazar”. *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XIV, pp. 95-110.

---(1997): “El modelo de Guarrazar: Real Academia de la Historia y presidiarios en una excavación decimonónica”, a G. MORA i M. DÍAZ-ANDREU (eds.): *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga.

---(1999): “El diamantista José Navarro y el Tesoro de Guarrazar”. *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XVII, pp. 175-188.

CAILLET, J-P. (1985) : *L'Antiquité classique, le haut moyen âge et Byzance au musée de Cluny*. París.

CAMPS CAZORLA, E. (1947): “Coronas y cruces del tesoro de Guarrazar”. *Adquisiciones del MAN (1940-1945)*, pp. 132-141.

FERRÁNDIS TORRES, J. (1940): “Artes decorativas visigodas”, a R. MENÉNDEZ PIDAL (dir.): *Historia de España*, vol. III: España visigoda. Madrid, pp. 609-666.

GÓMEZ-MORENO, M. (1919): *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI*. Madrid.

LASTEYRIE, F. De (1860): *Description du Trésor de Guarrazar, accompagnée des recherches sur toutes les questions archéologiques qui s'y rattachent*. París.

LÓPEZ SERRANO, M. (1963): “Arte visigodo: Arquitectura y escultura. Artes decorativas de la época visigoda. Adiciones”, a R. MENÉNDEZ PIDAL (dir.): *Historia de España*, vol. III. Madrid (2^a ed.), pp. 725-830.

LOZINSKI, J. i LOZINSKI, P. (1976): “The Treasure of Guarrazar”. *Congreso Internacional de Historia del Arte: España entre el Mediterráneo y el Atlántico*. Granada. 1973, pp. 379-392.

MADRAZO, P. de (1879): “Orfebrería de época visigoda. Coronas y cruces del Tesoro de Guarrazar”. *Monumentos arquitectónicos de España*. Madrid.

RADA Y DELGADO, J. de D. de la (1874): “Coronas de Guarrazar que se conservan en la Armería Real de Madrid. *El Museo Español de Antigüedades*, III, pp. 113-132.

---(1890): “La corona de Suintila”. A A. FERNÁNDEZ-GUERRA i E. HINOJOSA: *Historia de España desde la invasión de los pueblos germánicos hasta la ruina de la monarquía visigoda*, vol. I. Madrid, pp. 437-474.

RÍOS, J. A. de los (1861): *El arte latino-bizantino en España y las coronas visigodas de Guarrazar*. Madrid.

RIPOLL LÓPEZ, G.(2000): “El Tesoro de Guarrazar. La tradición de la orfebrería durante la Antigüedad Tardía”, a I. G. BANGO TORVISO (dir.): *Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y Monarquía. Estudios y catálogo*. León, pp. 189-203.

Evolució de la creu visigoda en els *Beatus*

Ángela Franco Mata

Museo Arqueológico Nacional, Madrid

La creu d'Oviedo representada en els *Beatus* de la família II és la figuració d'una creu monumental grega, pertanyent a una tipologia de creu patent rectilínia¹, els braços de la qual emergeixen del disc central i s'engrandeixen progressivament cap als extrems. És el cas de l'emblemàtica creu dels Àngels, donada pel rei Alfons II (791-842) a la catedral d'Oviedo cap a l'any 808². La bellesa sens parió de la peça va generar la llegenda a Asturias i fins i tot a la resta de la Península que va ser realitzada per àngels. La història deuria ser que el monarca va buscar orfegres de primera qualitat per realitzar una obra tan prodigiosa. Alfons III, per la seva part, que va donar l'any 918 a San Salvador d'Oviedo la creu llatina de la Victòria³, d'una estructura més evolucionada i amb multitud de referències en escultura en pedra i pintura mural, dóna a la catedral de Santiago de Compostela una creu d'una estructura similar a la dels Àngels, l'any 874, desgraciadament sostreta el 1902. Tenia la mateixa mida i el mateix nombre de pedres precioses –48– i el revers decorat amb filigrana, com el model⁴. En el disc del revers les gemmes de la dels Àngels són substituïdes per una joia rectangular amb l'esfalt *cloisonné* dels coloms, amb el marc de dues files de perles i boletes d'or i filet de filigrana⁵. Segons la meua opinió, la donació a la catedral compostel·lana s'ha d'entendre com una idea de continuïtat pel que fa a l'exaltació de l'avanç de la reconquesta, estesa a Galícia i concretament al seu centre fonamental en el marc dels pelegrinatges, la tomba de l'apòs-

tol. Alfons III regala el 918 la creu que s'ha denominat de la Victòria, l'estructura de la qual difereix de l'anterior. De tota manera, es repeteix l'esquema de la creu dels Àngels en la central de les tres creus pintades a la tribuna de l'església de San Salvador de Valdediós. A més de la insistència en l'ús de discos, en el centre i extrems dels braços, s'inclouen les fulles en forma de llancetes, com al model, les quals seran adoptades per primera vegada en el marc de la miniatura en l'Antifonari de la catedral de León –917⁶– i una mica més tard en el *Beatus* de Valcavado [970]⁷.

Prototipus de creus similars són la de *Desiderius*, a Brescia, de cap al 800, i anterior a aquesta la d'Agilulf, al tresor de la catedral de Monza, i l'exemplar d'or al Museu de Berlín, d'origen siri, d'autenticitat dubtosa. Creus del mateix tipus, però sense disc central, existeixen a Orient, com la creu de Moisès, obrada en bronze i donada per l'emperador Justinià al monestir de Santa Caterina del Sinaï⁸.

El món visigot, de tota manera, es fa ressò d'aquesta configuració de la creu, com es posa de manifest en objectes excelsos del camp de l'orfebreria, com els dos braços de creu d'or del Tresor de Guarrazar⁹, del segle VII, conservats, com gran part del tresor, al Museo Arqueológico Nacional, de Madrid. Del mateix tipus és la creu tallada en relleu a la clau de l'església visigoda de San Juan de Baños (Palencia), la finalitat de la qual en

Creu d'Oviedo. *Beatus de Silos*, f. 3 v

Creu d'Oviedo. *Beatus de Silos*, f. 5 v

aquesta part de l'edifici especialment sacralitzada era la d'allunyar qualsevol influx del Mal, com la de San Pedro de la Nave (Zamora) i la de San Gíao, al costat de Nazaré (Portugal)¹⁰. Aquest tipus de creu és, segons H. Schlunk, d'origen oriental¹¹, i tot i que opina que portava tres *pendilia* –penjolls de pedres precieuses– suspeses dels braços horitzontals, això no es compleix en l'àmplia sèrie de relleus de pedra i miniatures. En el món bizantí conviuen els dos tipus de creus, llatina i grega. La creu regalada per l'emperador Justí II (565-568) cap al 575 al Papa, pertany al primer tipus¹². Una creu grega és la que subjecten dos àngels en el timpà de la portada occidental de l'església de Djvari, obra finalitzada durant el regnat de Mtavar Adarnass I (619-639)¹³.

La creu era utilitzada en còdexs d'època alt-medieval com a imatge introductòria del contingut. A partir del segle VII es troba en còdexs italians i angloirlandesos. La il·lustració de la creu dels Àngels s'insereix en els *Beatus* i altres còdexs en un moment indeterminat del segle X. En el regne de Pamplona-Nájera, per exemple, la primera representació es localitza en el *Liber Scintillarum* de Defensor de Ligugé, i en la mateixa centúria apareix en diversos còdexs, com ha analitzat S. Silva y Verástegui¹⁴. El *Liber Commicus* de San Millán de la Cogolla (B.A.H. col·l. 22) –1073– ostenta una creu d'Oviedo en el f. 3 v que sembla inspirada en la del Còdex Emilianense (f. 3 v) i que com aquesta porta la mateixa inscripció SIGNV(M) VÍA / C(H)R(IST)I REGIS, a la qual al·ludi-

ré més endavant. En els angles dels carcanyols hi ha dos àngels –com en el còdex avantdit–, en els quals s’ha vist la plasmació dels àngels de la llegenda de la creu d’Oviedo, cosa que significa, en conseqüència, el seu coneixement a La Rioja almenys des de la darrereria del segle X. La dependència del *Liber Commicus* del model s’aprecia també en l’*Agnus Dei*, que suporta el mànec de la creu en una de les seves potes. Tot i que l’origen és antic, un dels primers exemples és la creu de Justí II. Està també en la miniatura hispànica del segle X, ja que a més dels indicats figura en el *Beatus* de Girona i en el de San Millán de la Cogolla, a la Real Academia de la Historia, aquí amb l’Anyell inscrit en el medalló central de la creu. Es tracta d’un model que es repetirà en l’art romànic¹⁵. Segons Peter Klein, tot i que la creu d’Oviedo apareix en totes les branques de la tradició dels *Beatus*, pel que sembla només consta en alguns dels còdexs de l’antiga versió¹⁶. També es localitza el medalló central en manuscrits lleonesos de mitjan segle XI, com el *Beatus* de Ferran I i còdexs castellans, el més notable dels quals és l’Antifonari de Silos, al qual pertanyien els primers folis adjuntats en una data imprecisa en el *Beatus* [British Library, Add. ms. 11.695] (f. 3 v) i en el *Beatus* de Valcavado (f. 1 v).

La creu del frontispici ha format part presumiblement dels *Beatus* de la família II en les branques A i B. La primera s’inaugura amb el *Beatus* de Magio [ha. 940], el gran renovador i creador d’una sèrie d’elements que fonamenten l’art del denominat convencionalment estil mossàrab, com ara els fons de bandes, colors plans i brillants i folis dobles, entre altres. Procedent del monestir lleonès de San Miguel de Escalada, va emigrar als Estats Units i actualment es conserva a la Morgan Library de Nova York. A més d’aquest *Beatus* el grup està integrat pels còdexs de Valcavado, actualment a la Biblioteca de la Universitat de Valladolid (V), de la Seu d’Urgell (U) [circa 975] [perdut], de Facundo o de Ferran I (J) [1047] i de Silos (D) [1090-1109]. Aquesta il·lustració s’ha il·luminat generalment en el f. 1 v i en aquest es

conserva a Valcavado, però no en els casos de Ferran I (f. 6 v) ni de Silos (f. 2 v, 3 v, 5 v).

En la creu dels Àngels figuren els dos darrers versos de la inscripció HOC SIGNO TVETVR PIVS / HOC SIGNO VINVITVR INIMICVS [Amb aquest signe es protegeix el pietós / amb aquest signe es venç l’enemic], ressonància de les paraules sentides per Constantí. Segons el relat de Lactanci, l’emperador va veure al cel juntament HOC SIGNO VICTOR ERIS, que en paràfrasis apareixen en diverses inscripcions, com la de Calama a Tunísia –[*in hoc signum vincimus inimic[os]*]. Aquestes expressions van esdevenir lema dels reis asturians. Adverteix Gonzalo Menéndez Pidal que les darreres frases estan relacionades amb les que el bisbe

Creu d’Oviedo. *Beatus* de Valcavado, f. 1 v

Ermita de Santa Cruz. Montes de Valdeueza, León

de Toledo adreçava al rei dels visigots en començar una campanya, quan feia entrega de la creu amb les relíquies de la Vera Creu: *ad ultionem inimicorum tuorum*¹⁷. Aquest extrem ha estat matisat per Schlunk, qui precisa que la paraula *inimicus*, tot i que excepcionalment fa referència a l'enemic exterior, la majoria de les ocasions es refereix a l'adversari dels cristians, el Mal, el Dimoni, que és el que passa en la creu asturiana¹⁸. Això no obstant, la idea de recuperació del territori mitjançant la guerra contra els infidels, com a enemics de la religió, ha transcendit a la mentalitat del segle X, el de major floriment dels *Beatus*, i el mateix regne asturià es considera ideològicament una continuació del regne visigot.

La primera de les invocacions impreses en la creu dels Àngels -HOC SIGNO TVETVR PIVS / HOC SIGNO VINVITVR INIMICVS- és adoptada no només en la creu de Santiago de Compostela i en la de la Victòria, sinó també en multitud d'inscripcions, al palau reial, als murs de la ciutat d'Oviedo, a la Foncalada¹⁹, i sobretot en manuscrits: en l'Antifonari lleonès, citat, i una còpia de 1067, en el *Beatus* de Valcavado (f. 1 v), i en el de San Millán de la Cogolla²⁰. En altres *Beatus* figuren els "*nomina sacra*", els noms sagrats de Crist PAX-LUX-REX-LEX, com al *Beatus* de Ferran I i Silos, en la creu del f. 5 v, que és la que correspon pròpiament al *Beatus*. En la creu del foli 3 v figuren les inscripcions SIGNUM CRUCIS i CHRISTI REGIS²¹.

La branca II B està formada pels *Beatus* de Tábara (Y) [circa 970] i la seva còpia de Las Huelgas (H) [circa 1220], San Andrés de Arroyo (Ar) [circa 1220], fragment de Mèxic (Me) [circa 1220], San Pedro de Cardeña (Pc) [circa 1180], Ryland (R) [circa 1180], foli solt de Girona [circa 1180], Girona (G) [975] i la seva còpia de Torí (Tu) [circa 1100]. En la família II el més freqüent és la disposició de la creu sense emmarcar. No és així en els exemplars de Valcavado, Girona i Ferran I, amb uns marcs que ofereixen riques i complicades combinacions d'entrellaços d'influència nòrdica.

A més de les creus ressenyades, es conserven en alguns còdexs unes de mida petita, generalment en el foli que precedeix el Judici Final, com al *Beatus* de San Miguel de Escalada (f. 219), i a Silos (f. 205). La seva presència, de tota manera, no és fixa, ja que s'ha suprimit en els *Beatus* tardans, com al de Manchester i el Morgan ms. 429, i cal suposar que també es va eliminar en el *Beatus* de Cardeña, extrem justificable pel desconeixement de molts conceptes, quan el sentit dels *Beatus* ha perdut la substància que els definia en el marc de la litúrgia hispànica²². Altres creus petites s'inscriuen dintre d'il·lustracions, portades per l'Anyell –l'Anyell i els Set Àngels amb les Set Plagues, la qual, llevat en el *Beatus* de Las Huelgas, part romànica (f. 116 v), no varia d'estructura

(Silos, f. 170 v), ni tan sols en els còdexs tardans, com s'aprecia en els *Beatus* de Cardeña (f. 14 A) i Manchester (f. 164 r). És el cas de San Andrés de Arroyo (f. 131)– o per un àngel en la il·lustració dels quatre àngels que frenen els quatre vents (Silos, f. 111 r). Es tracta d'una imatge estereotipada que perviu sense variar. És la imatge de la creu de frontispici el que interessa en aquest context, ja que és la que pateix una sorprenent evolució.

Dels braços pengen l'*Alfa* i l'*Omega*, que li confereixen un sentit apocalíptic, i s'inscriuen en la tradició del món merovingi. Apareixen per primera vegada a l'Apocalipsi, aplicades a Déu Pare i el Fill. Més tard es refereixen a Crist i es disposen al nimbe. A España adquireixen un significat simbòlic en contra de l'arrianisme, com a testimoni exprés de la consubstancialitat del Pare i el Fill. A Oviedo perviu de forma particular aquesta significació, ja

que és una regió que va haver de suportar secularment la lluita contra l'arrianisme²³.

Als *Beatus* tardans com ara Cardeña, Manchester i Morgan 429, la creu del frontispici ja no és pròpiament la dels Àngels, circumstància lligada segons la meua opinió al canvi de mentalitat. El segle XII està determinat en el camp dels *Beatus* per un renaixement: es copien fidelment els Comentaris de *Beatus* i les il·lustracions dintre de l'estil romànic. David S. Raizman considera que s'han d'entendre com a objectes d'un valor excepcional i símbols de prestigi per part dels monestirs que els posseïen. Part d'aquesta significació deriva de la seva forta connexió amb el passat, tot i que aquesta circumstància també afecta l'art romànic en què es desenvolupen²⁴. Sembla que més que el text, el que va interessar van ser les il·lustracions, que van proporcionar "popularitat"

Església de San Juan de Baños, Palencia

als *Beatus* tardans, en nombre superior als mossàrabs. El ressorgiment dels *Beatus* va ser experimentat pels monestirs de nova fundació. Els cistercencs, especialment, es van sentir atrets per la possessió d'aquests còdexs copiats d'acord amb l'estil artístic del moment²⁵, alguns d'ells amb decoració austera, com el del monestir de Poblet, el d'Alcobaça i el de Lervão. Els còdexs de San Andrés de Arroyo i de Las Huelgas, ja del començament del segle XIII, són més rics. Coneixem també *Beatus* tardans de procedència no cistercenca (Berlín, Roma, Manchester, Navarra i Cardena). Per això seria difícil conciliar l'ascetisme artístic original de l'orde i la seva hostilitat cap als llibres il·luminats amb l'abundància de la il·lustració i la riquesa que caracteritzen els *Beatus*. Els *Beatus* tardans recullen l'herència anterior, impregnats en el seu esperit del desenfrenament de somnis vívids i de febrils fantasies displicents de tota lògica del visual, en paraules d'Oto Pächt.

El fet de trobar-nos en un nou estil, amb unes idees que res tenen a veure amb l'esperit en què van florir els *Beatus* del segle X, justifica el desconeixement de les convencions que van animar els il·luminadors d'aleshores. Per aquest motiu, l'es-

tructura de la creu del frontispici només és un record més o menys fidel de la creu d'Oviedo. La del *Beatus* de Cardena apunta més cap a l'estructura llatina i els braços, molt fins, només s'eixamplen als extrems, el que dona lloc a una creu patent llatina curvilínia. La del *Beatus* de Manchester té acabats adornats amb flors de lis, que l'emparenten amb el llimosí, i, per la seva part, la del *Beatus* Morgan ms. 429 és llatina i els extrems formen uns arcs amb la concavitat cap a fora. Els braços estan recorreguts per unes línies de perletes que formen una creu llatina, tipus característic de l'art romànic.

Com a resum, diré que el tipus de creu grega és el que s'imposa en les il·lustracions de còdexs i *Beatus* hispànics del període mossàrab i primer art romànic. Convé matisar que les creus miniades dels *Beatus* del segle XI no constitueixen una evolució estilística cap a l'art romànic, sinó una pervivència iconogràfica de l'art mossàrab. En canvi, les creus dels *Beatus* tardans són llatines i gregues indistintament i semblen una derivació de la creu dels Àngels, de la qual s'ha perdut el sentit de la seva estructura i significació. L'estil romànic imposa noves formes d'expressió.

¹ KLEIN la denomina *formée*, cfr. KLEIN, PETER K., *Beato de Liébana. La ilustración de los manuscritos de Beato y el código de Manchester*, València, Património, 2002, pp. 43-45.

² SCHLUNK, HELMUT, *Las Cruces de Oviedo. El culto de la Vera Cruz en el reino asturiano*, Oviedo, Instituto de Estudios Asturianos, 1985, versió castellana de l'original anglès, Oviedo, 1985, pp. 10-15. Vid. també JÜLICH, THEO, GEMMENKREUZE. Die Farbigeit ihres Edelsteinbesatzes bis zum 12. Jahrhundert, *Aachener Kunstblätter*, 54/55, 1986-1987, pp. 99-258.

³ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. pp. 28-35.

⁴ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. p. 25; BARRAL, ALEJANDRO, "El ritual de peregrinación medieval: Honores Ecclesiae Compostellanae", *Scandinavia, Saint Birgitta and the Pilgrimage Route to Santiago de Compostela/El Mundo Escandinavo, Santa Brígida y el Camino de Santiago, Actas del VIII Encuentro Histórico España-Suecia*, Santiago de Compostela, 18-20 de octubre de 2000, Santiago de Compostela, Universidade, 2002, pp. 411-433, especialment, pp. 428-429.

⁵ BARRAL, ALEJANDRO, "La Orfebrería sagrada en la Compostela medieval. Las donaciones y la devoción a Santiago en los siglos IX-XV (texto bilingüe en castellano y gallego)", *Pratería e Acíbeche en Santiago de Compostela. Obxectos litúrgicos e devocionais para o rito sacro e a peregrinación (ss. IX-XX)/Platería y azabache en Santiago de Compostela. Objetos litúrgicos y devocionales para el rito sacro y la peregrinación (ss. IX-XX)*, catàleg exposició, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, pp. 55-95, especialment, p. 63.

⁶ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. pp. 25-26. L'Antifonari de la catedral de León ha estat mereixedor de nombrosos estudis, tant del text i la música com de les il·lustracions. Per a aquest darrer aspecte *vid.* YARZA, JOAQUÍN, "Las miniaturas del Antifonario

de León”, *Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XLII, Universidad de Valladolid, 1976, pp. 181-205.

⁷ Per a les il·lustracions d'aquest *Beatus* vid. ARA GIL, CLEMENTINA JULIA, *El Beato de Valladolid. Contribución al estudio de sus miniaturas*, Valladolid, 2003.

⁸ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. p. 16.

⁹ Per al tresor de Guarrazar vid. *El Tesoro de Guarrazar*, Madrid, edició a càrrec d'ALICIA PEREA.

¹⁰ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. p. 28.

¹¹ SCHLUNK, HELMUT, “Arte asturiano en torno al año 800”, *Actas del simposio para el estudio de los Códices del “Comentario al Apocalipsis” de Beato de Liébana*, Madrid, Joyas Bibliográficas, 1980, p. 141.

¹² TALBOT-RICE, DAVID, *El arte de la época bizantina*, versió castellana de l'original anglès, Barcelona, Thames and Hudson/Destino, 2000, p. 63, fig. 50.

¹³ TALBOT-RICE, *El arte de la época bizantina*, cit. pp. 147-148, fig. 137.

¹⁴ SILVA Y VERÁSTEGUI, SOLEDAD DE, *Iconografía del siglo X en el Reino de Pamplona-Nájera*, Pamplona, 1984, pp. 193, 368-371.

¹⁵ SILVA Y VERÁSTEGUI, SOLEDAD DE, *La miniatura en el monasterio de San Millán de la Cogolla. Una contribución al estudio de los códices miniados en los siglos XI al XIII*, Logroño, 1999, pp. 34-37.

¹⁶ S'han traçat diversos *stemmata* de les il·lustracions dels *Beatus*, des de Sanders i W. Neuss, les més recents a JOHN WILLIAMS (*The Illustrated Beatus. A Hábeas of the Illustrations of the Commentary on the Apocalypse*, Londres, 1994-2003, 5 vol.) i PETER KLEIN (“La tradición pictórica de los Beatos”, *Actas del Simposio para el estudio de los códices del “Comentario al Apocalipsis” de Beato de Liébana*, Madrid, 1980, pp. 82-106, i *Beato de Manchester*, cit. nota 16), amb algunes revisions per a la branca II a ÀNGELA FRANCO, “Las ilustraciones del Beato del monasterio de Santo Domingo de Silos”, *Beato de Liébana, Códice del monasterio de Santo Domingo de Silos*, Barcelona, 2003, p. 206.

¹⁷ MENÉNDEZ PIDAL, GONZALO, “El lábaro primitivo de la reconquista”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 136-137, Madrid, 1955, pp. 275-296; BISCHOFF, BERNHARD, “*Kreuz und Buch im Frühermittelalter und in den ersten Jahrhunderten der spanischen Reconquista*”, *Biblioteca docet. Festgabe für Carl Wehmer*, Amsterdam, 1963, pp. 19-34, reimpr.; Id. *Mittelalterliche Studien II*, Stuttgart, 1967, pp. 284-303; FERNÁNDEZ PAJARES, JOSÉ M^a, “La Cruz de los Ángeles en la miniatura española”, *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos*, 66-68, Oviedo, 1969, pp. 281-304; CAHN, WALTER, *Romanesque Bible Illumination*, Ithaca, Nova York, 1982, p. 66; FERNÁNDEZ DE AVELLO, MANUEL, *La Cruz de los ángeles y la Caja de las Ágatas*, Oviedo, 1986; CID PRIEGO, CARLOS, “Inventario iconográfico medieval de la Cruz de los Ángeles de la Cámara Santa de Oviedo”, *Homenaje al Profesor Dr. Don José María de Azcárate y Ristori, Anales de Historia del Arte*, 4, Madrid, 1993-1994, pp. 731-746.

¹⁸ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. pp. 22-23.

¹⁹ ARBEITER, ACHIM i NOACK-HALEY, SABINE, *Christliche Denkmäler des fruhen Mittelalters vom 8. bis ins 11. Jahrhundert*, Madrid/Magúncia, 1999, pp. 188-190, lám. 54 b, c.

²⁰ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. p. 36. El còdex de San Millán ha estat estudiat recentment per S. DE SILVA Y VERÁSTEGUI, “Del ‘mozárabe’ al románico en el escritorio de San Millán de la Cogolla”, *Actas del Simposium Monjes y Monasterios españoles*, San Lorenzo de El Escorial 1/5-IX-1995, pp. 1143-1170; Id. *La miniatura en el monasterio de San Millán de la Cogolla. Una contribución al estudio de los códices miniados en los siglos XI al XIII*, Logroño, 1999.

²¹ CID PRIEGO, CARLOS, “Relaciones artísticas entre Santo Domingo de Silos y Oviedo. Las Cruces del Beato”, *El Románico en Silos IX Centenario de la consagración de la iglesia y claustro 1088-1988*, *Actas del Simposio Internacional*, Abadía de Silos, 1990, pp. 511-525; FRANCO MATA, ÀNGELA, “Las ilustraciones del Beato del monasterio de Santo Domingo de Silos”, *Beato de Liébana. Códice del monasterio de Santo Domingo de Silos*, Barcelona, Moleiro, 2003, pp. 76-81; BOYLAN, ANNE, *Manuscript Illumination at Santo Domingo de Silos (Xth to XIIth Centuries)*, *UMI Dissertation Information Service*, Ann Arbor, 1992; SILVA Y VERÁSTEGUI, SOLEDAD DE, “La miniatura en los códices de Silos”, *Silos. Un milenio*, *Actas del Congreso Internacional sobre la Abadía de Santo Domingo de Silos*, Abadía de Silos, 2003, pp. 211-254.

²² FRANCO MATA, “Las ilustraciones del Beato del monasterio de Santo Domingo de Silos”, p. 173.

²³ SCHLUNK, *Las Cruces de Oviedo...*, cit. pp. 26-27.

²⁴ RAIZMAN, DAVID SETH, *The Later Morgan Beatus (M. 429) and the Late Romanesque Illumination*, tesi de doctorat, Pittsburgh, University Microfilms International, 1980, pp. 11-12; FRANCO MATA, “El Beato de San Pedro de Cardeña. Introducción”, *Beato de Liébana...*, cit. p. 17.

²⁵ Per a la il·luminació cistercenca vid. ZALUSKA, YOLANTA, *L'enluminure et le Scriptorium de Cîteaux au XIIe siècle*, Brecht, 1990.

Tresor de Torredonjimeno, Jaén

Catàleg d'objectes

1. Creu de làmina d'or

MAC 25250, 25077 / MAECO 29933, 30076

a) 6 x 5,9 cm. Llargada total amb la tija de 6,2 cm

b) 3,7 x 2,2 cm; c) 1,9 x 1,3 cm

Or

Creu de braços patents, fragmentada i incompleta, realitzada sobre una làmina d'or de 0,5 mm. El braç superior presenta una anella a la qual s'uneix una tija d'or de suspensió de torsió helicoida que té un gruix d'1 mm. Aquesta tija, un cop passa pel forat de l'anella de suspensió de la creu, pren una forma plana i, tot seguit, es nua sobre si mateixa cinc vegades. És molt probable que aquest sigui un element original i no manipulat com succeeix en moltes peces del tresor. La seva cara anterior conté una inscripció profundament incisa.

+OFFE

RET

IABA

STA S(a)NC(t)E IVSTE

ET

Rofi

Ne

N

Publicades sempre com a peces separades.

La peça inferior i un fragment dels braços horitzontals es conserven al Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba.

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 134, núm. 384, i 387a; Almagro, M. (1946), p. 67. Làm. XI, núm. 15 i 3; Hübener, W. (1981), Fig. 6, núm. 3, i Fig. 7, núm. 14; CIL II²/5 5.170 i 5.175; González-Mangas (1991), núm. 534; Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 1.

2. Fragment de creu

MAC 25062 - 3,3 x 2,8 cm. - Or

Fragment de creu de làmina d'or. Braç horitzontal. Presenta un cilindre d'or central per a encastar-hi una pedra que ha desaparegut, i una petita anella d'or per a penjar-hi ornaments. Inscripció incisa:

-----?

A OFFE-

[rt----] EM SA

La possible restitució de la inscripció seria [---] *offe [rt cruc]em Sa[ncte luste et Rufine]*.

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 135 núm 387c; Almagro, M. (1946) p. 68, Làm. XI, núm. 8; Ripoll, G. (1994), p. 321. IV. 12b; Hübener, W. (1981), Fig. 7, núm. 8; González-Mangas (1991) núm. 536c; CIL II²/5, 5.174; Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 2.

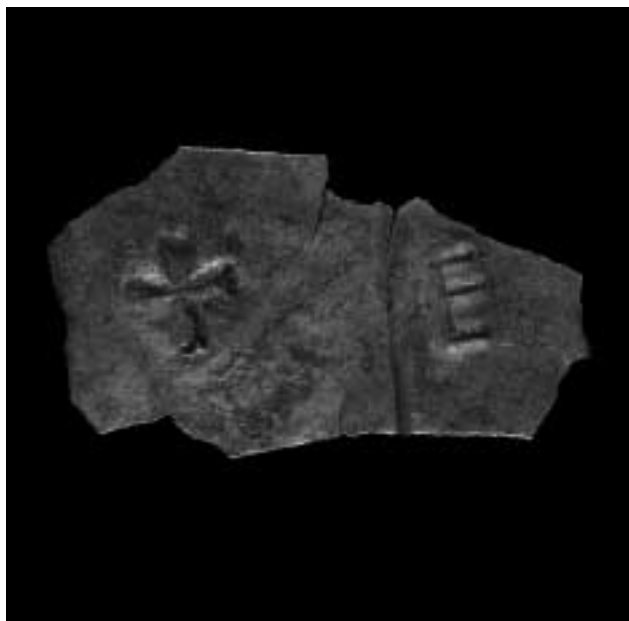
3. Braç de creu

MAC 25075
3,9 x 4,1 cm
Or

Braç horitzontal d'una creu en làmina d'or. Presenta un caboxó central, una anella superior de suspensió i una inscripció burinada:

T:AS (...)
+ : F

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 135, núm. 388 c; Almagro, M. (1946), p. 69, Làm. XII, núm. 12; Hübener, W. (1981), Fig. 7, núm. 3; González-Mangas (1991) núm. 537 c; Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 3.

4. Fragment de creu

MAC 25076

3,5 x 2 cm

Or

+ E [----]

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 135, núm. 388e; Almagro, M. (1946), p. 69, Lãm. XII, núm. 14. Fig. 7, núm. 6; Hübener, W. (1981), Fig. 7, núm. 6; CIL II²/5, 5.182; González-Mangas (1991), 537e. Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 4.

5. Tres fragments d'un braç de creu

MAC 25058

a) 5,8 x 2,2 cm; b) 4,5 x 2 cm; c) 4 x 1,9 cm

Or

Tres fragments del braç d'una mateixa creu. Aquests fragments no encaixen entre si. No obstant això, sembla que tipològicament podem parlar d'una mateixa creu que seria força gran. Es troba decorada per una orla perimètrica en làmina d'or repussada i soldada. La seva cara anterior conté una inscripció.

Braç inferior o superior.

[offe]-
r [t S(an)c(t)e]
Iu[ste]
et R[ufi]
ne A [---]
EN + [---]

Fragment de braç.

[---]VS

-----.

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 134, núm. 385a; Almagro, M. (1946), p. 67, lãm. XI, núm. 4; Hübener, H. (1981), Fig. 7 núm. 1 i 2; González-Mangas (1991), 532, 537d; CIL II²/5, 5.172-173; Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 5.

6. Creu

MAC 25056
6,9 x 9,1 cm
Or

Creu patent en làmina d’or, incompleta. Li manca el braç inferior, mentre que el dret està restaurat d’antic amb petits reblons. La cara anterior presenta una decoració de caboixons, situats de la manera següent: un de central, gran i amigdaloides, de cristall de roca; un de nacre i un de pasta de vidre sobre el braç dret; mentre que el braç esquerre només en conserva un de pasta de vidre i l’empremta d’un altre de forma amigdaloides. Finalment el braç superior conté un caboixó de

cristall de roca i un altre amb una perla. Les superfícies lliures ofereixen una inscripció:

**Of fe-
ren-
t
Eban t (i) us
Cons tant (i) nus**

Al braç perdut hom podria restituir: *S(an)c(t)e luste et Rufine.*

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 134, núm. 383; Almagro, M. (1946), p. 67, Làm. XI, núm. 3; Hübener, W. (1981), Fig. 6, núm. 1; Ripoll, G. (1994), p. 322, núm. IV. 12c; González-Mangas (1991), 530; CIL II ²/5, 5.168; Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 7.

7. Fragment d'un braç de creu

MAC 25059
4,3 x 3,9 cm
Or

Fragment del braç horitzontal d'una creu patent en làmina d'or. Es troba decorat per un ribet d'or aplicat perimètricament de 0,4 mm d'amplada i una anella soldada. La cara anterior presenta una inscripció burinada:

ET RAN [...]
Iuste e [t Rufine]

L'objecte es conserva molt malmès i està restaurat d'antic, car es trobava trencat en quatre fragments.

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 134, núm. 385b; Almagro, M. (1946), p. 68, Làm. XI, núm. 5; Hübener, W. (1981), Fig. 6 núm. 5; González-Mangas (1991), 533; CIL II²/5, 5.171; Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 6.

8. Creu

MAC 25055, 25252
a) 7,1 x 5,9 cm; b) 2,8 x 2,7 cm
Or

Creu patent retallada en làmina d'or l'anvers de la qual es troba totalment ocupada per una llarga inscripció pietosa que es conserva en diversos fragments. El braç superior i l'inferior són incomplets, mentre que el braç esquerre es troba sencer. Finalment, hom ha pogut identificar un fragment solt del braç dret. Per les proporcions de tots ells podem parlar d'una creu d'aproximadament 12 cm de desenvolupament.

.....
DPIETAT
E CONSV
ETA DIMI
TTAS AD
CLINVS
[om]NIAM PA ..... DELICTA IVBENTUDIS ET IG
NORAN[t] IA MISERICORDIE
.....CASV..... SEST PIETAS TVA AD IGNOS
CENDUM
VVAMIN
IVVITAS

Segons Vives, les primeres línies són de lectura segura: *Pietate consueta dimittas adclinvs omnia delicta iubentudis. et ignorantia misericordie*. Vives pensa que es tracta d'una pregària inspirada en el *Liber Ordinum*. (Col. 351). També pot correspondre al salm XXIV: *Delicta iuventutis, et ignorantiae meae ne memineris secundum magnam misericordiam tuam memor esto mei*. La resta de la inscripció es conserva fragmentada. Malgrat tot,ensem que hom pot llegir: (...) *pietas tua ad ignoscendum* (...).

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 133, núm. 381; Almagro, M. (1946), p. 66. Làm. XI, núm. 1; Hübener, W. (1981), Fig. 6, núm. 4 i 6; Ripoll, G. (1994), p. 322, núm. IV. 12d; Migne, J-P. (1862); González-Mangas (1991), 529, 537b; CIL II²/5, 5.164 i 5.180; Casanovas, A. (1998), p. 25, núm. 8.

9. Fragment d'un braç de creu

MAC 25061
3,7 x 3 cm
Or

Dos fragments del braç horitzontal d'una creu en làmina d'or. Porta una inscripció burinada:

+ **Offert** [---]

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 135, núm. 387 b; Almagro, M. (1946), p. 68, Làm. XI, núm. 7; Hübener, W. (1981), Fig. 7, núm. 7; González-Mangas (1991), 536 f; CIL II²/5, 5.176; Casanovas, A. (1998), p. 25, núm. 9.

10. Fragment d'un braç de creu

MAC 25248
3 x 3,1 cm
Or

Braç horitzontal d'una creu en làmina d'or. L'anvers es trobava decorat amb un caboixó que ha desaparegut i una inscripció burinada. Una petita anella es conserva a l'extrem inferior del braç.

AURILII
S(an)c(to)r(u)m [---]

Segons Vives podria llegir-se Auriluis o Aurili. Segons González-Mangas la segona fila seria s(a)cr(um).

Bibliografia: Vives, J. (1942) p. 135, núm. 388a; Almagro, M. (1946), p. 68, Làm. XI, núm. 10; Hübener, W. (1981), Fig. 7, núm. 9; González-Mangas (1991), 537a; CIL II²/5, 5.166. Casanovas, A. (1998), p. 25, núm. 10.

11. Braç de creu

MAC 25025
3,1 x 3 cm
Or

Braç superior d'una creu votiva en làmina d'or que presenta un monograma executat per mitjà de la tècnica de burinat. Es tracta d'una creu grega amb les lletres A i W als braços horitzontals, una N al braç vertical inferior, i una altra lletra semblant a una L, una T, o una P oberta, al superior. La seva interpretació és difícil. Vives pensa que podria tractar-se d'un Crismó, però és preferible pensar en el monograma d'un nom propi o d'un topònim.

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 135, núm. 388; Almagro, M. (1946), p. 69, Làm. XII, núm. 13; Hübener, W. (1981), Fig. 7 núm. 12 i 4.

12. Fragments de creu

MAC 25209/25078/25060
2,1 x 1,6 cm; tija: 3,6 cm
3,2 x 2,6 cm
2,6 x 2,2 cm
Or

Tres fragments de creu que concorden, tot i que sempre han estat publicats per separat. Formen una creu de braços patents. Presenta una anella superior a la qual s’hi afegeix una tija que sembla l’original. La inscripció, burinada, és força deficient.

Of
F[ert] o VIA
FR
AM

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 387d, 386d; Almagro, M. (1946), p. 69 núm. 9, p. 69 núm. 14; p. 68 núm. 6; González-Mangas (1991), 536d; 535b); CIL II²/5, 5.178; 5.181; 5.183.

13. Fragments de creu

MAECO 29956 a - 4,7 x 2,4 cm - Or

Fragment superior d’una creu amb inscripcions que conserva un caboxí central que ha perdut l’encast. Resten nou fragments.

D(omi)ne et pe[c]-
atum m[e]
um ego ag-
no(vac.)sco
N]E (vac.)TV[perdas?

Vives la va restituir com una part de la missa *unius penitentis*, del *Liber Ordinum*, com 351: *peccavi, Domine, peccavi et iniquitates meas ego agnosco*. Sembla ser, però, que hi ha tres peces que podrien ser de creus diferents que pertanyen al càntic 850 dels *Preliopomens*, conegut com el càntic de Manassès. Cap dels fragments, però, ens permet seguir la inscripció completa.

Bibliografia: Vives, J. (1942), p. 386m; Ferrandis (1976), p. 690; González-Mangas (1991), 528, 535a; CIL II²/5, 5.163.

14. Fragment de creu

MAECO 29956 b - 2 x 2 cm - Or

Fragment de braç d'una creu. Es pot tractar del braç dret o bé de l'esquerre, amb inscripció.

[---] DO VT O[---]
[---] A ME P[---]
(vac. . !)
[---]VIAPLV[---]

Tenint en compte la fragmentació de la peça i el mal estat de conservació, una transcripció arriscada podria ser: (*offeret domino*)/ *Deo ut o(mnes?) / a me p(rop-ter?) / (q)uia plu(rima? Peccata?)*.

Bibliografia: Santos, S. (1935), p. 392, núm. 6; Vives, J. (1942), núm. 386; González-Mangas (1991), 535a. CIL II²/5, 5.165.

15. Fragment de creu

MAECO 29956 c - a) 0,8 x 0,6 cm; b) 1 x 0,9 cm - Or

[PE]CCA[VI]e
ET PE[CATUM]

Bibliografia: CIL II²/5, 5.185.

16. Creu

MAECO 29932 - 14,5 x 13 cm - Or

La creu es conserva en 40 fragments, alguns de molt petits. No obstant això, se'n poden reconstruir la forma i la inscripció. Es tracta d'una creu de làmina d'or de braços patents. Els extrems de cada braç estan decorats amb sengles figures repussades en forma de conquilla, prop de les quals es disposen les inscripcions burinades. Els braços horitzontals porten anelles per suspendre-hi penjolls.

Trutilla
[offert] S(an)c(t)e Iuste
Rovi-
ne

Bibliografia: Santos, S. (1935), p. 387-389, núm. 2; Vives, J. (1942), núm. 382; Ferrandis (1976), p. 690; González-Mangas (1991), 527; CIL II²/5, 5.167.

17. Fragment de creu

MAECO 29965 - 2,2 x 3,6 cm - Or

Fragment del braç inferior d'una creu en làmina d'or; conserva l'estructura per a l'encast d'un caboixó circular que s'ha perdut; la inscripció burinada es disposa a banda i banda d'aquest caboixó. Presenta també una anella per suspendre-hi un penjoll.

V (vac.)DI
O (vac.)SA

Possiblement es pugui restituir *[ga]udiosa*.

Bibliografia: Santos, S. (1935), p. 393, núm. 8; Vives, J. (1942), p. 388; González-Mangas (1991), núm. 537; CIL II²/5, 5.169.

18. Fragment de creu

MAECO 29986
7,1 x 1,9 cm
Or

Fragment de braç inferior d'una creu que presenta una inscripció i un caboixó amb una perla. Tota la vora perimètrica està reforçada per una fina motllura. El seu extrem inferior conserva una anella per a penjolls.

Of-
fe-
rt

Bibliografia: Santos, S. (1935), p. 397, núm. 7; Vives, J. (1942), 387f; González-Mangas (1991), núm. 536, CIL II²/5, 5. 177.

19. Fragment d'un braç horitzontal d'una creu

MAECO 29974 - 1,7 x 2,1 cm - Or

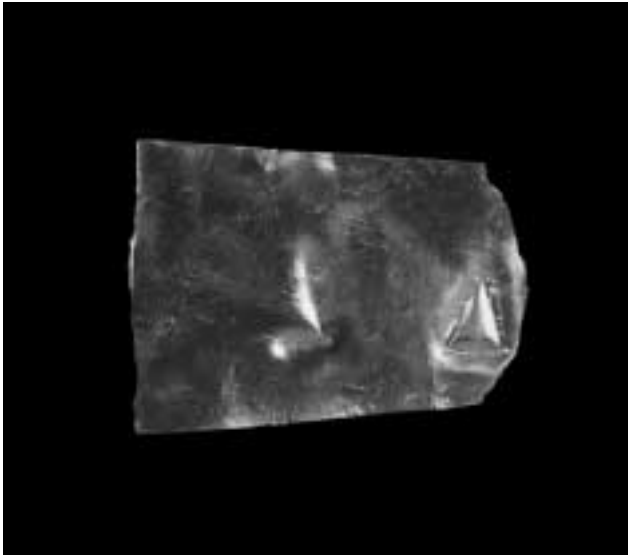
Fragment de braç horitzontal d'una creu en làmina d'or amb inscripció.

MIGNO [S--- ?]

Bibliografia: Vives, J. (1942), 388g; González-Mangas (1991), 537g; CIL II²/5, 5.179.

20. Fragment d'un braç horitzontal d'una creu

MAC 25126
2,9 x 2,2 cm
Or

Braç horitzontal d'una creu amb inscripció:

-----?
+ **D** +

Lletra grega D invertida.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 69, núm. 16; Hübener, W. (1981), Fig. 7, num. 15; CIL II²/5, 5.184.

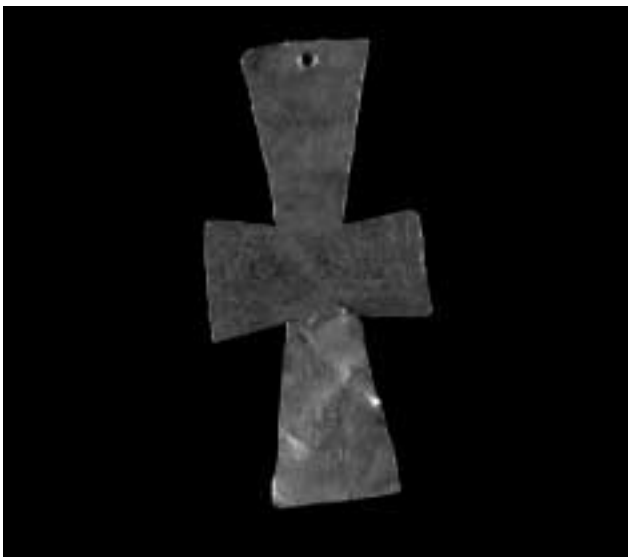

21. Creu

MAC 25082
5,7 x 3,1 cm
Plata

Creu patent en làmina de plata retallada molt prima i poc polida. Conserva un petit forat al braç superior. Per les fotografies antigues sabem que per aquest forat se subjectava una tija d'or de suspensió.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 71, Làm. XIII, núm. 23; Hübener, W. (1981), Fig. 5, núm. 3.

22. Creu

MAC 25083
5,6 x 2,7 cm
Plata

Creu patent de làmina de plata retallada. La peça està feta sobre una làmina poc polida i conserva un petit forat per a la suspensió prop de l'extrem perimètric del braç superior. Com en el cas anterior, sabem que va ingressar al Museu amb una tija d'or de suspensió.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 71, Làm. XIII, núm. 23e; Hübener, W. (1981), Fig. 4, núm. 3.

23. Creu

MAC 25080
4,6 x 2,2 cm
Or

Creu de braços patents retallada sobre una làmina d'or d'un aliatge molt baix. El seu afaiçonament és molt gro-
ller. Un dels braços fou restaurat d'antic.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 71, Làm. XIII, núm. 23 b;
Hübener, W. (1981), Fig. 5, núm. 9.

24. Creu

MAC 15082
5,8 x 4,8 cm
Or

Creu patent retallada sobre una làmina d'or. Presenta una perforació al braç superior. La làmina és molt prima i té un gruix de 0,05 cm. Els extrems dels braços presenten perfils còncaus i irregulars.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49), p. 203, Làm. LXVI, núm. 6; Hübener, W. (1981), Fig. 4, núm. 4.

25. Creu

MAC 15083
4,6 x 4,4 cm
Or

Creu patent retallada sobre una làmina d'or. Un dels seus braços està trencat. No té cap tipus de perforació.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49), p. 203, Làm. LXVI, núm. 7; Hübener, W. (1981), Fig. 4, núm. 8.

26. Creu

MAC 25079
6,2 x 4,9 cm
Or

Creu patent retallada en una làmina d'or. El braç inferior està partit però el fragment que es va restaurar d'antic no sembla que correspongui a aquesta creu. El braç superior mostra un petit forat de suspensió.

Bibliografia: Hübener, W. (1981), Fig. 4, núm. 5.

27. Creu

MAC 25084
6,2 x 6,5 cm
Or

Creu grega de braços patents de dimensions irregulars fragmentada i restaurada d'antic. El seu braç superior té una anella de suspensió.

Bibliografia: Hübener, W. (1981) Fig. 4, núm. 7.

28. Creu

MAC 25102
3,8 x 1,9 cm
Or

Creu de làmina d'or baix retallada, de la que només es conserven els braços verticals. Presenta una decoració realitzada amb un punxó que forma una sanefa o lletres.

Bibliografia: Hübener, W. (1981), Fig. 5, núm. 7.

29. Creu

MAC 25204
Creu: 6,9 x 4,2 cm; tija: 5,4 cm
Or

Creu de làmina d'or baix amb els braços patents que es troba perforada i unida a una tija per poder ser penjada. La tija té un gruix de 0,15 cm i fa 5,4 cm de llargària.

Bibliografia: Hübener, W. (1981), Fig. 4, Núm. 2.

30. Creu

MAC 25081
5,1 x 2,6 cm
Or

Creu d'or de baixa llei retallada sobre una planxa repussada amb decoracions d'estilitzacions vegetals. El braç superior es troba perforat i unit a una tija que no forma part d'aquest conjunt, ja que és d'un aliatge diferent.

Bibliografia: Hübener, W. (1981), Fig. 4, núm. 1.

31. Creu

MAC 25210
3,7 x 2,5 cm
Or

Creu de làmina d'or baix. Es troba incompleta, ja que ha perdut diversos fragments dels braços.

Bibliografia: Hübener, W. (1981), Fig. 4, núm. 6.

32. Creu

MAECO s/n 13
7,5 x 3,4 cm
Or

Creu de braços patents de làmina retallada que presenta un encast central on encara s'hi conserva una ametista. Del seu braç inferior, en penja un caboixó de forma circular el qual conserva una ametista que molt probablement no formava part del conjunt.

33. Fragment de creu

MAECO 29926
3,3 x 3,2 cm
Or

Braç d'una creu de làmina realitzada en or que es troba en molt mal estat. Sobre la làmina s'hi troben aplicats diversos encastos preparats per a rebre un caboixó cada un. Tot el perímetre de la peça porta aplicada una fina tija d'or que va prenent una forma helicoïdal.

34. Fragment de creu

MAC 25097
1,9 x 1,5 cm
Or, ametista

Fragment indeterminat d'una creu d'or que mostra com a element més destacable un caboixó amb una ametista que presenta gravada una creu llatina patent.

Bibliografia: Hübener, W. (1981), Fig. 5, núm. 11.

35. Braç de creu

MAC 25094

7,4 x 3,1 cm

Or, pasta de vidre, perles fines i pedres

Braç inferior o superior d'una creu patent. Es troba guarnit per dotze caboixons disposats per ambdues cares. Com que aquest és l'únic exemplar d'aquest tipus que es conserva de tot el conjunt, tal vegada es tracti d'una creu pectoral. La peça fou executada sobre una làmina d'or. Tot el seu perímetre inclou un reforç d'or de 2,5 mm d'amplada que encaixa soldat tot abraçant ambdues cares. Pel que fa a la composició

dels caboixons, al revers se'n mostren tres de pasta de vidre de color verd, una perla fina i una perla de vidre blau aprofitada, mentre que a l'anvers es conserven dos encastos amb ametistes i dos més de pasta de vidre. En el moment del seu ingrés, aquesta peça anava unida a una cadena i conservava el gran caboixó de l'anvers, avui desaparegut. Pel fet de tractar-se d'un fragment, a la zona de la fractura es pot apreciar que la peça ha estat realitzada amb una doble làmina i cada cara presenta soldat el seu reforç perimètric que presenta un afaiçonament similar al de les creus del tresor de Guarrazar.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 73, Làm. XIV, núm. 28.

37. Creu

MAC 25095
4,6 x 2,7 cm
Or i pasta de vidre

Braç de creu patent amb una anella axial d'or i quatre encastos. Un és circular i té una pedra dura; està acompanyat de dos de petits cilindres dels quals només se'n conserva un de pasta de vidre de color blau. Un altre és quadrangular amb pasta de vidre de color negre i un darrer que porta una perla fina. Excepte el caboixó que porta la pasta de vidre de color negre que no sembla d'aquesta peça, els altres tres es troben en el seu estat originari. La peça incorpora també una orla perimètrica d'or soldada que presenta la peculiaritat d'haver estat reparada d'antic. Aquest fet ens permet pensar en un ús perllongat, car s'observa una doble làmina d'or aplicada en un dels extrems, molt diferent de "les restauracions" que varen realitzar els antiquaris en el moment de la venda del tresor.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 73, Làm. XIV, núm. 29; Casanovas, A. (1998), p. 26, núm. 21.

36. Creu

MAC 15076
7,2 x 3 cm
Or i pasta de vidre

Braç de creu patent amb 5 caboixons realitzats en prima làmina d'or fosa i aplicada. Els dos únics encastos que es conserven són plens de vidres de colors i no semblen els originals. Tot el braç presenta un reforç perimètric en forma de mitja canya. Pertanyia a una creu de proporcions similars a les que es custodien al Museu de Barcelona.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49), p. 202, Làm. LXV, núm. 6; Casanovas, A. (1998), p. 26, núm. 20.

38. Creu

MAC 25240
14 x 11,7 cm
Or i pasta de vidre

Creu patent en làmina d'or retallada, reforçada per una motllura repussada de la mateixa làmina a les vores i una orla decorativa realitzada en fil d'or retorçat. La decoració se situa a la seva cara anterior i està formada per cinc conjunts de caboixons, un de central i un altre a cadascun dels braços plens de pasta de vidre; els quatre únics que es conserven. El conjunt central el forma un caboixó circular acompanyat de quatre de petits. D'altra banda, els braços horitzontals presenten un caboixó oval de pasta de vidre de color negre i quatre de petits circulars i tangents, mentre que als braços verticals els caboixons principals són de forma quadrangular així com els quatre petits que els acompanyen. La decoració es completa en aquests dos braços verticals amb un motiu floral repussat en forma de creu flordelisada plena. Finalment, la creu incorpora quatre anelles en làmina d'or a la part inferior dels braços laterals per col·locar-hi penjolls dels quals només se'n conserven dos de fil d'or i perla de pasta de vidre. El braç inferior conserva dues anelles més, una de les quals està trencada, mentre que al braç superior s'hi aprecia una única anella que encara incorpora una baula de cadena *loop in loop*. La peça es troba molt malmesa i trencada, i està restaurada d'antic. Per fotografies d'arxiu sabem que va perdre les pedres dels petits caboixons després del seu ingrés al Museu. Va ser publicada com a conjunt, juntament amb altres pedres del tresor que pensem que no corresponen al seu estat primitiu.

Bibliografia: Almagro, M.(1946). p. 71. Làm. XV, núm. 24; Ripoll, G. (1994), p. 323. IV. 12 g; Casanovas, A. (1998), p. 26, núm. 22.

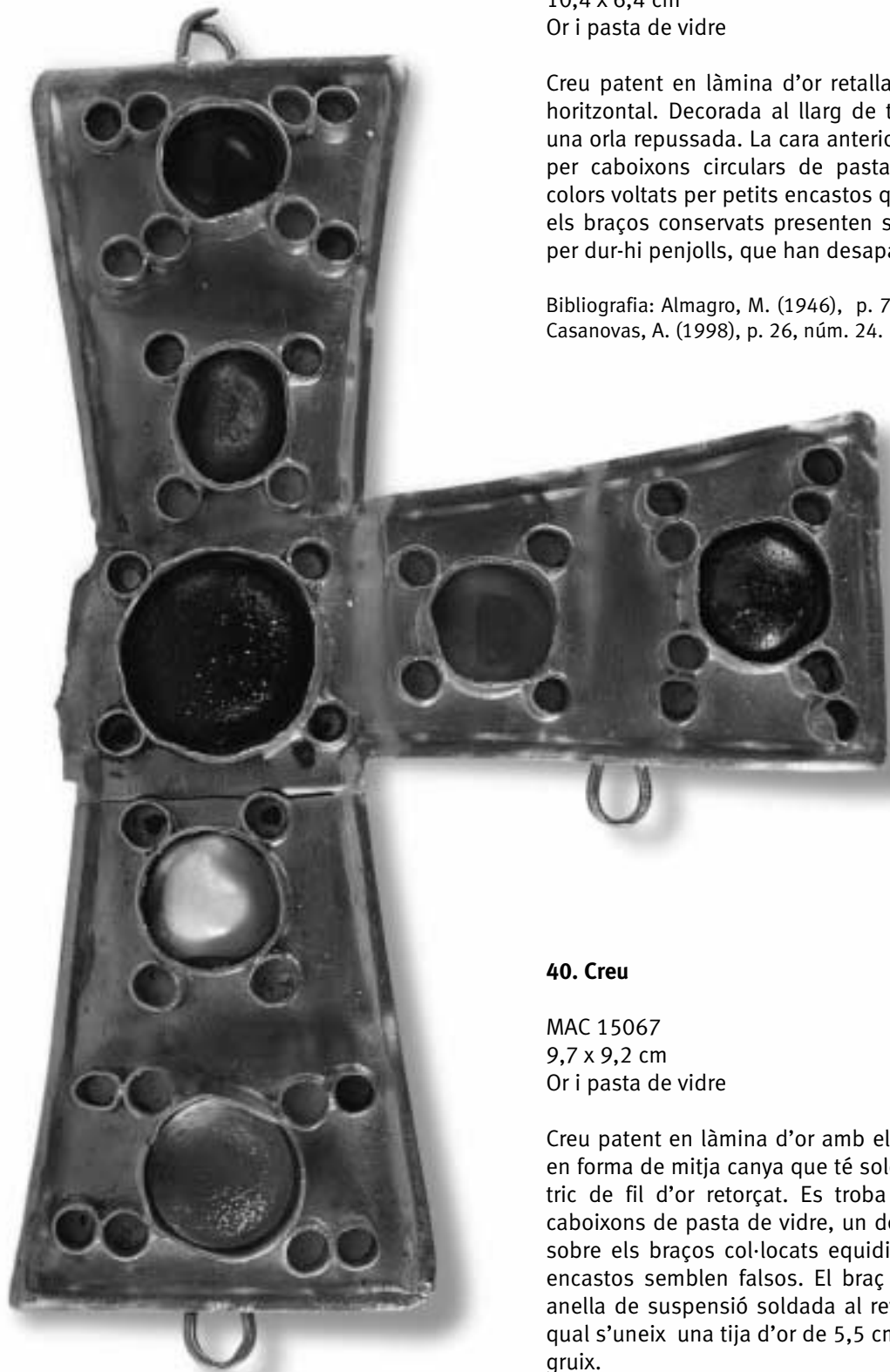

39. Creu

MAC 25092
10,4 x 6,4 cm
Or i pasta de vidre

Creu patent en làmina d'or retallada; manca un braç horitzontal. Decorada al llarg de tot el perímetre per una orla repussada. La cara anterior es troba guarnida per caboixons circulars de pasta vítria de diversos colors voltats per petits encastos que estan buits. Tots els braços conservats presenten sengles anelles d'or per dur-hi penjolls, que han desaparegut.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 72, Làm. XIV, núm. 26; Casanovas, A. (1998), p. 26, núm. 24.

40. Creu

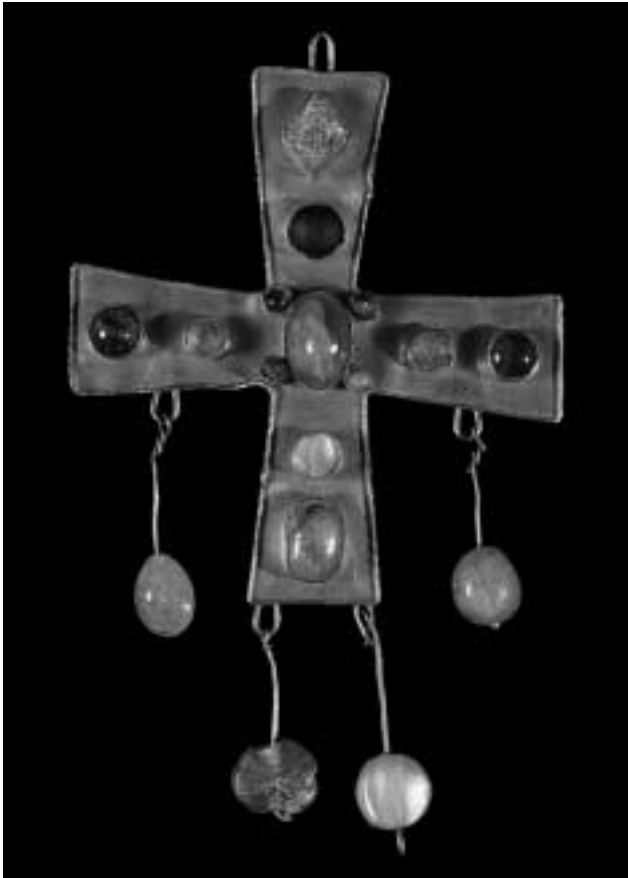
MAC 15067
9,7 x 9,2 cm
Or i pasta de vidre

Creu patent en làmina d'or amb el perímetre repussat en forma de mitja canya que té soldat un ribet perimètric de fil d'or retorçat. Es troba decorada per cinc caboixons de pasta de vidre, un de central i els altres sobre els braços col·locats equidistants. Alguns dels encastos semblen falsos. El braç superior porta una anella de suspensió soldada al revers de la creu a la qual s'uneix una tija d'or de 5,5 cm de llarg i 2 mm de gruix.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-1949), p. 202, Làm. LXV, núm. 3; Catàleg (1991), núm. 52; Casanovas, A. (1998), p. 24, núm. 1.

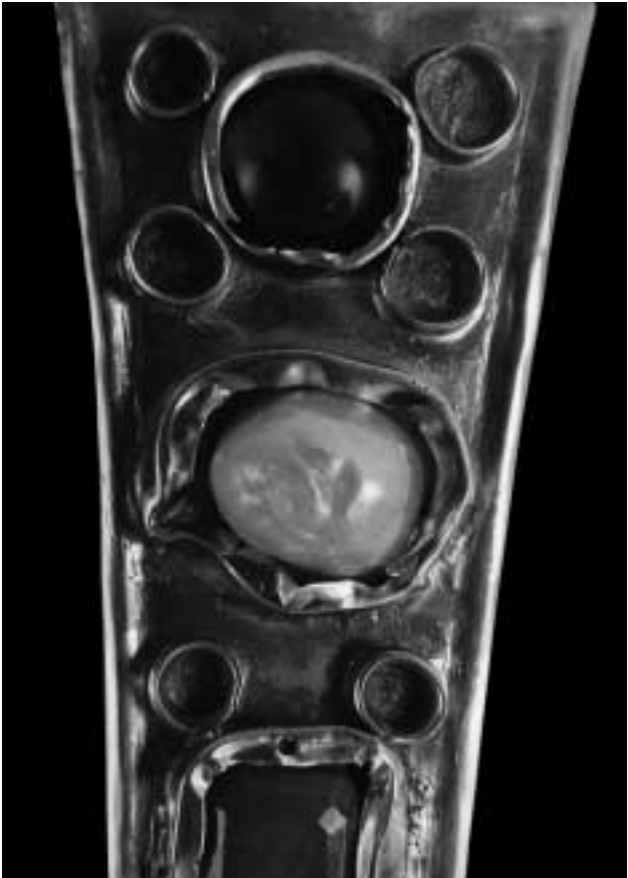

41. Creu

MAC 25344
11,5 x 9,4 cm
Or, pasta de vidre, granats, ametista i perla

Creu patent retallada en làmina d'or que porta una orla perimètrica de fil d'or retorçat. La decoració de la peça es troba a la cara anterior formada per caboixons de la manera següent: un de central, ovalat i de color verd, acompanyat de quatre de petits –dos de pasta de vidre de color blau fosc, una turquesa i un granat. Ell braç superior es troba decorat per un caboixó losanjat de pasta de vidre i un de circular de pasta de vidre blau fosc. Els dos braços laterals duen repartits quatre caboixons més de forma circular, dos de pasta de vidre i dos de granats, mentre que en el braç inferior els caboixons són de nacre i l'altre d'una pedra semipreciosa (ametista?). Completen la decoració quatre anelles d'or amb penjolls de pasta de vidre i nacre. L'estat de conservació d'aquesta peça és excel·lent. Diríem que és l'única conservada a Barcelona que no ha estat manipulada i que conserva tots els encastos originals.

Bibliografia: Almagro, M. (1940), p. 31. Làm. VI; Catàleg (1991), núm. 53; Palol, P. (1991), vol. III, p. 115; Ripoll, G. (1994), p. 323, IV. 12b; Casanovas, A. (1998), p. 26, núm. 23.

42. Creu

MAC 15070
14,4 x 13 cm
Or, pasta de vidre, pedres dures i perles fines

Gran creu de braços patents realitzada en or. Tot el seu perímetre es troba repussat i la seva superfície guarnida per caboixons de pasta de vidre, pedres dures, una perla i un fragment de camafeu, encastats en muntures ovalades, circulars i quadrangulares. Una part de les pedres originàries s'ha perdut, mentre que d'altres probablement foren col·locades pels antiquaris que van vendre el tresor per tal d'embellir la peça, com és el cas d'un fragment de petxina. Cada un dels braços laterals mostra una anella amb sengles penjolls formats per una tija d'or i una pedra muntada, en el cas del braç dret, i una perla de pasta de vidre en el cas de l'esquerra, mentre que el braç superior du soldada una anella més gran per a penjar tota la creu.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49), p. 202, Làm. LXIV, núm. 2; Hübener, W. (1981), Fig. 2, núm. 1; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 28.

43. Creu

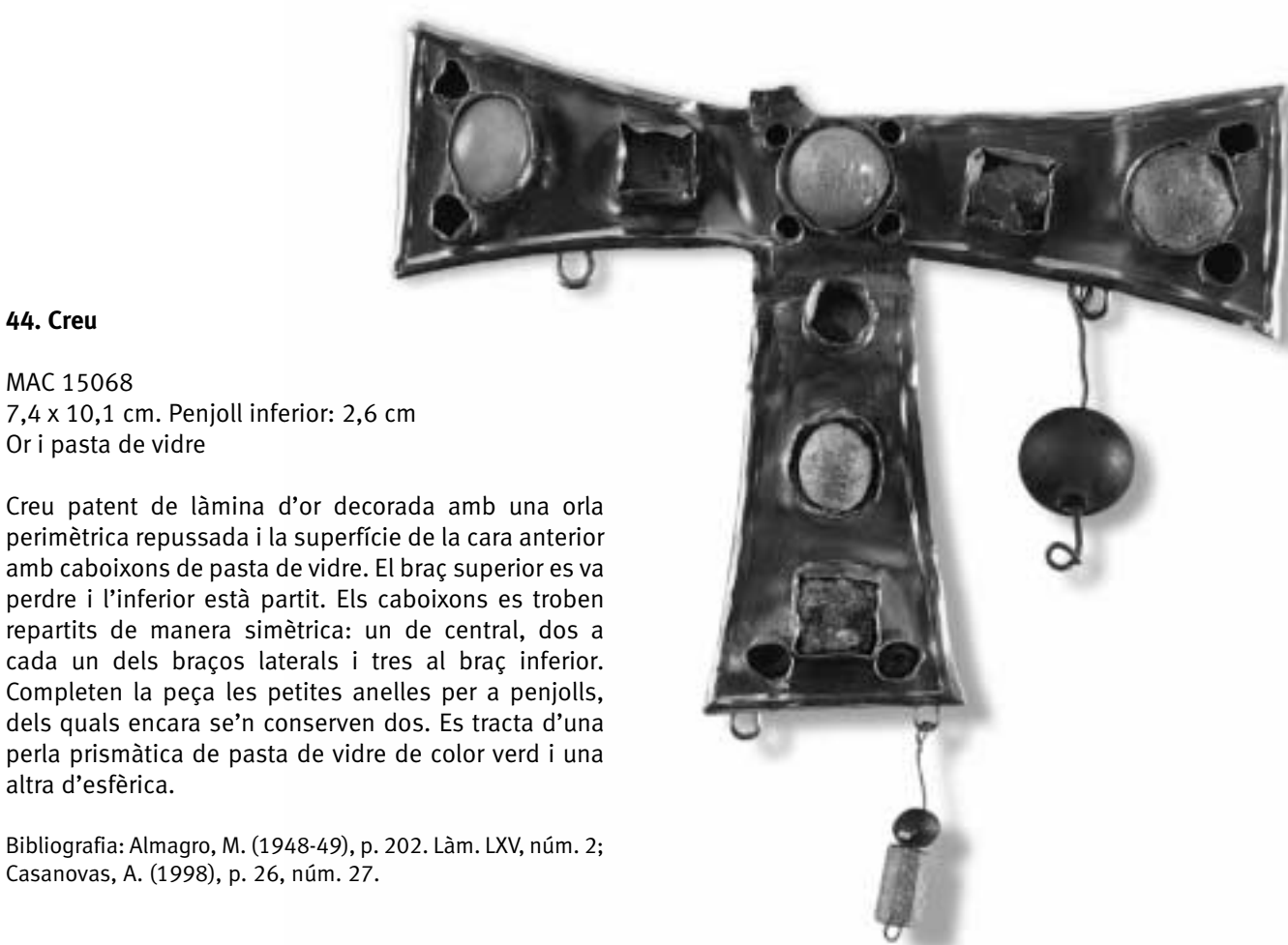
MAC 25093

10,9 x 10,3 cm

Or , pasta de vidre i pedres dures

Creu patent en làmina d'or, conservada en tres fragments restaurats d'antic. Tot el perímetre es troba decorat per un ribet realitzat en fil d'or retorçat. La superfície de la creu es troba sembrada d'encastos de formes i mides diverses, afaïçonats amb tècnica diferent que la majoria de les creus de manera que per subjectar les pedres les muntures són de dues peces soldades tot formant un petit caixó. En l'actualitat es troben plens de pasta de vidre, la majoria restituïda, probablement, en el moment de la venda. Així, podem considerar que només algunes perles de pasta de vidre de color blau, dues pedres dures i dues petites perles fines són les originàries. Cadascun dels braços duia una anella d'or soldada al revers, dues d'elles trencades i una altra amb un penjoll que encara es conserva. La conservació de la peça és deficient.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49) , p. 202, Làm. LXIV, núm. 1; Casanovas, A. (1998), p. 26, núm. 26.

44. Creu

MAC 15068

7,4 x 10,1 cm. Penjoll inferior: 2,6 cm

Or i pasta de vidre

Creu patent de làmina d'or decorada amb una orla perimètrica repussada i la superfície de la cara anterior amb caboixons de pasta de vidre. El braç superior es va perdre i l'inferior està partit. Els caboixons es troben repartits de manera simètrica: un de central, dos a cada un dels braços laterals i tres al braç inferior. Completen la peça les petites anelles per a penjolls, dels quals encara se'n conserven dos. Es tracta d'una perla prismàtica de pasta de vidre de color verd i una altra d'esfèrica.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49), p. 202. Làm. LXV, núm. 2; Casanovas, A. (1998), p. 26, núm. 27.

45. Creu

MAECO 29919
12,3 x 8,4 cm
Or, perles i ametistes

Creu patent realitzada amb dues làmines d'or batut, l'una sobre l'altra, fins a formar un sol cos; la superior és d'or fi de 23 quirats.

Té la forma de creu llatina -peu de longitud superior als braços- i es troba repussada des de la vora, que es troba ribetejada per dues mitges canyes. L'àrea de la creu compresa entre aquestes mitges canyes presenta una decoració estilitzada amb tiges llargues i sinuoses que cobreixen com un tapís tota la superfície.

El braç superior conserva una anella de suspensió. Les anelles es repeteixen en els braços inferiors i laterals, de les quals actualment pegen perles i ametistes.

Bibliografia: Santos Gener, S. (1935), p. 382, núm. 1; Casanovas, A. (2002), p. 188 i s.

46. Cadena

MAC 15084, 25069, 25070, 25071, 25072, 25073, 27912, 27913
MAECO 29952
Valor mitjà: 4,3 x 2 cm
Or

Nou baules de cadena, realitzades sobre una prima làmina d'or retallada en forma de fulla cordiforme amb nervada central repussada. Devien formar part del sistema de suspensió d'una corona votiva. Dues d'elles presenten una coloració més vermellosa que respon a un aliatge de l'or diferent, i només quatre es conserven pràcticament senceres. Dues d'aquestes peces foren publicades l'any 1946 com a part d'un penjoll al qual creiem que no corresponien.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 70, Làm. XVI, núm. 19; Almagro, M. (1948-49), p. 203, Làm. LXVI, núm. 13-18; Hübener, W. (1981), Fig. 8, núm. 4-9; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 29.

47. Fragment de cadena

MAN 61192
1a fulla: 3,2 x 1,6 cm
2a fulla: 3,4 x 1,6 cm
3a fulla: 3,7 x 1,8 cm
4a fulla: 4,3 x 1,6 cm
5a fulla: 2,5 x 2 cm
Or

Cadena d'or de cinc baules en forma de fulla. Les quatre primeres són llises i el fil d'encadenament soldat a la seva meitat vertical sembla el nervi d'una fulla. La cinquena fulla es troba treballada en repussat tot mostrant estrets alvèols radials d'extrems arrodonits. De la primera fulla en manca la meitat superior.

Bibliografia: Cid, C. (1962), p. 20.

48. Fragment de cadena

MAC 27962

MAECO 29959

Long. total: 14 cm; baula: 1,1 x 0,7 cm

Or

Tretze baules d'una cadena la morfologia de la qual recorda una estilització vegetal que es forma doblant una tija d'or de secció pseudotriangular de manera que esdevé una espècie de palmeta; els dos extrems superiors es dobleguen cap a l'interior tot formant una llaça-

da, mentre que al vèrtex s'hi solda una anella que abraça l'extrem inferior de la baula següent. Com a dada curiosa assenyalarem que una de les baules presenta una anella soldada lateralment. Quan aquesta cadena va ingressar al Museu de Barcelona formava part d'un penjoll format de manera arbitrària i estava dividida en tres fragments diferents. D'altra banda, el Museu de Córdoba conserva tres baules d'aquesta mateixa cadena, una de les quals també du soldada una anella lateral.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), Làm. XVII, núm. 33.

49. Baula de cadena

MAECO 29982

2,2 x 2,1 cm

Or

Baula de cadena en forma de cor o de fulla de perera. Es tracta d'un únic exemplar més decorat que els anteriors ja que presenta la superfície repussada i acabada amb cisell tot formant els nervis de la fulla.

Bibliografia: Santos, S. (1935), núm. 18.

50. Fragment de cadena

MAC 27065

Long. 18 cm

Or

Cadena del tipus *loop in loop* que s'uneix a una anella que amida 0,9 cm de diàmetre i té un gruix de 0,2 cm.

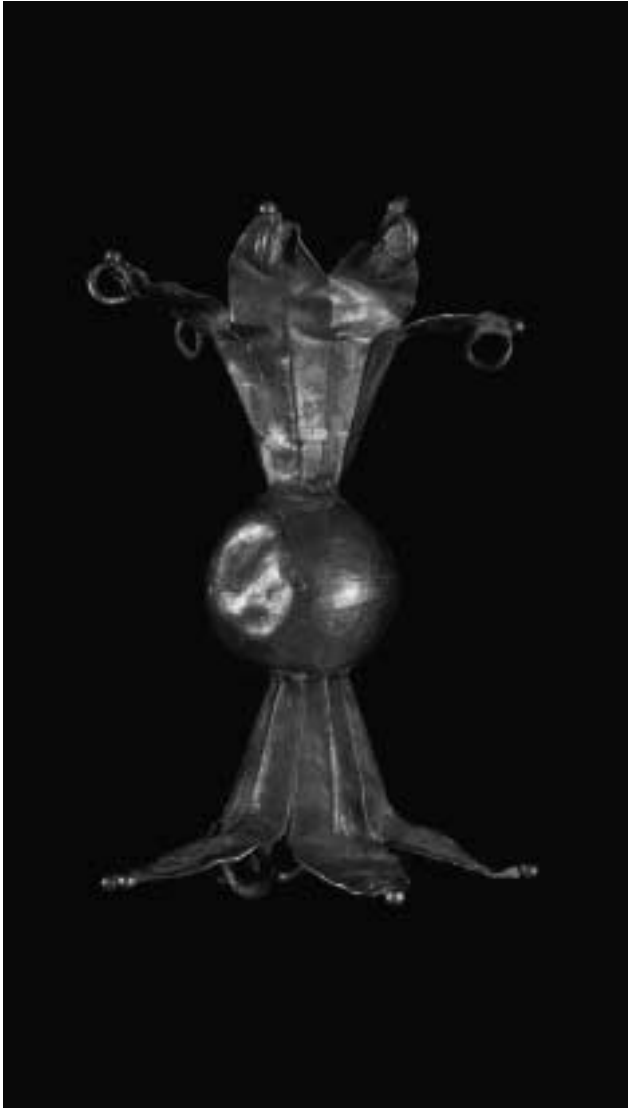
51. Fragment de cadena

MAC 27963

Long. 5,1 cm

Or

Fragment de cadena del tipus *loop in loop*. Un dels extrems està unit a una gruixuda anella que amida 1,1 cm de diàmetre i té un gruix de 0,25 cm.

52. Mota

MAC 25090
6,6 x 4,7 cm
Or

Floró d'una corona votiva realitzat en làmina d'or. Aquesta peça pren forma d'un doble calze gamosèpal format per sis sèpals, units a una esfera central constituïda per dues semiesferes soldades entre si. Cadascun dels sèpals incorpora soldada a la part distal una petita bola d'or. A més, cada sèpal de la flor superior porta soldada una anella per a penjolls, mentre que la flor inferior presenta a la cara interna tres anelles més grans per a subjectar les cadenes de suspensió de la corona. Tot el conjunt es troba buit interiorment i amb una peça octagonal soldada que s'ajusta perfectament al perímetre intern de les flors i que serveix per a reduir el diàmetre interior a 7 mm. Per aquest orifici passaria la cadena de suspensió de la gran creu central. Fou publicat l'any 1946 com a part d'un conjunt, però aquest floró va ingressar al Museu com a peça solta.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 71, Làm. XV, núm. 24; Hübener, W. (1981), Fig. 8, núm. 1, Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 30.

53. Element de suspensió

MAC 27966
Long. 6,2 cm
Or

Element que es compon d'una bola de quars perforada i travessada axialment per una tija d'or; a la part superior s'aplana de manera decorativa tot formant un rombe d'1 cm de llargada i de 0,3 cm d'amplada. A partir de l'extrem superior del rombe la tija torna a tenir una secció circular i es nua sobre si mateixa tot formant una anella de suspensió.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 74, núm. 34.

54. Element articulat

MAECO 29930

4,7 x 0,8 cm

Or

Realitzat amb làmina d'or retallada de manera que forma un espai de secció en forma d'U que es troba totalment cloendat per altres fines làmines. Els dos extrems presenten una xarnera per tal de poder articular la peça o bé per tal de proporcionar un element de tancament per mitjà de passadors. De fet, un dels extrems encara conserva un d'aquests passadors, mentre que l'altre du un pern reblat.

55. Penjolls de creus cloendades

MAC 15077,15078

Creus: 5,4 x 3,3 cm; caboixons: 3,2 x Ø1 cm

Or

Conjunt format per dues creus en làmina d'or afaïçonades de manera que les làmines d'or soldades entre si formen un espai apte per a rebre esmalt. Cadascuna de les creus incorpora un caboixó central amb una pedra

verda. Els braços superiors i inferiors duen soldades sengles anelles de suspensió. Aquestes peces van unides per l'anella inferior a caboixons circulars dels quals només un conserva el nacre original, mentre que l'altre es troba ple de cera. Probablement formaven part dels penjolls d'una corona votiva.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49), p. 202, Làm. LXVI, núm. 1 i 2; Hübener, W. (1981), Fig. 3, núm. 1 i 4; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 31.

56. Creu cloendada

MAN 62186
Creu: 3,3 x 2,3 x 0,3 cm; penjoll: 0,9 x 0,7 x 0,6 cm
Or

Creu llatina d'or cloendada. Es troba formada per la lamineta del fons i la perimètrica. Té els extrems dels trams lleugerament còncavos. A l'anvers el cloendat forma un quadrat central i espais en els braços per a allotjar-hi vidres o pedres que han desaparegut. De l'extrem inferior penja, per mitjà d'una tija retorçada amb els seus extrems doblegats, un penjoll quadrat que també devia haver tingut una pedra o un vidre. A la zona superior un ganxo en forma d'S enfila la part inferior trencada d'una baula en forma de fulla.

57. Penjoll de creus cloendades

MAN 62187 a i b
A: Creu: 3 x 2 x 0,3 cm; penjoll: 1,2 x 1,4 x 0,3 cm
B: Creu: 2,4 x 1,6 x 0,3 cm; penjoll ø anvers 1,1; ø revers 0,9; gruix: 0,5 cm
Or

Conjunt format per dues creus d'or cloendades, cadascuna amb un penjoll. Ambdues es formen amb les dues làmines, presenten els extrems dels trams lleugerament còncavos i el cloendat de l'anvers consisteix en un espai circular central i una petita làmina horitzontal en la meitat del tram inferior. De la primera creu, que té una petita pedra verda allotjada en el braç esquerre, penja un penjoll quadrat que es troba buit travessat per la tija de suspensió. La segona, de faïçó semblant a l'anterior, s'orna amb un altre penjoll circular, buit, unit a l'extrem inferior de la creu per una llarga baula de tipus *loop in loop*.

58. Creu cloendada

MAN 62188
2,9 x 2,4 x 0,3 cm
Or

Creu d'or cloendada. Els trams tenen uns extrems convexos; a l'anvers el cloendat deixa un espai central i quatre en els extrems; avui tots ells buits de pedres i vidres. Als extrems superior i inferior s'hi troben senyals petites argolles; la inferior enllaça amb una baula en forma d'S. La làmina del revers presenta una esquadra vertical a l'altura de l'arrancada del braç dret.

59. Penjolls de creus cloendades

MAECO 29964, 29989, 29951, S/N 12
a) 1,5 x 0,6 cm i 0,9 x 0,8 cm
b) 2 x 2,1 cm
c) 2,3 x 1,9 cm
d) 4,2 x 2,8 cm
Or

Penjolls en forma de creu. Com a característica comuna esmentarem que tots estan preparats per a rebre un encast, probablement de pasta de vidre. Un dels penjolls encara el conserva. És de color verd i sembla l'original. Els braços verticals d'algunes de les creus es troben dividits per una làmina d'or que serviria per a repartir l'esmalte.

60. Penjoll de creu cloendada

MAECO 29934
8,4 x 1,4 cm
Or

Penjoll format per una creu cloendada que conserva l'encast central en forma de pasta de vidre de color verd i una part dels esmalts que decoren el braç inferior. La creu va seguida d'un encast quadrat amb un caboixó de pasta de vidre de color fosc, del qual per a finalitzar penja una ametista.

Bibliografia: Santos, S. (1935), núm. 14.

61. Penjoll de creus cloendades

MAC 25087
MAC 30683
a) Creu 2,7 x 2 cm; con long. 2,6 cm
b) Creu 2,8 x 2 cm; con long. 1,1 cm
Or

Dues creus cloendades amb una estructura i disposició similar. Ambdues presenten un caboixó central que encara es conserva, una amb una ametista, mentre que la segona té una perla de pasta de vidre de color verd. Els braços inferiors es troben dividits per una fina làmina que devia servir per a repartir l'es malt. Un con decoratiu penja d'aquest mateix extrem inferior.

62. Penjoll de creus cloendades

MAC 25222
MAC 30685
a) 3,3 x 2,4 cm; long. total: 6,6 cm
b) 3,3 x 2,4 cm; long. total: 6,4 cm
Or i pasta de vidre

Dues creus cloendades en làmina d'or afaïçonades de manera que cada creu es troba preparada per rebre esmalt. A la part central de la creu s'hi troba un caboi-xó de color verd. L'extrem inferior de cada creu conserva una anella de la qual penja un con d'or. Un d'aquests cons, el de la peça a), es troba molt ben conservat i complet amb la seva tapa superior còncaua que du una petita anella.

63. Penjolls lletres

MAC 15081, 15079, 25085, 25239, 27918, 15080
Alçària: 5,3 cm, amplada segons cada lletra entre els 2,9 cm i els 0,9 cm
Or i pasta de vidre

Sis penjolls en forma de lletra –T, E, R, V, F, I– realitzades en làmina d'or retallades i treballades a l'efecte de formar un espai de 0,5 cm de profunditat i 0,6 cm d'amplada. Una altra làmina retallada i doblada en forma de ziga-zagues triangulars ocupa l'interior dels espais que formen cadascuna de les lletres, de manera que es troba preparat per a rebre esmalt de tècnica dita de “cloisonnée”, que en el nostre cas ha desaparegut

del tot. Aquestes lletres formaven part d'una corona votiva, probablement formaven les paraules “IVSTE” i “RUFINE”. La resta de les lletres s'han perdut. Aquestes lletres són d'afaiçonament molt semblant al de la Corona oferta pel rei Recesvint que forma part del tresor del Guarrazar. En aquest cas la inscripció la formen el total de 23 lletres: “+ RECCESVINTHVS REX OFFERET”. Les lletres van unides a sengles caboixons que conformen uns penjolls solts i que no forçosament havien de formar part del conjunt original.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 70, núm. 18; Almagro, M. (1948-49), p. 202, Lám. LXVI, núm. 3-5; Hübener, W. (1981), Fig. 3; CIL II²/5, 5.190; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 31.

64. Penjoll lletra E

MAC 25090
3,1 x 1,7 cm; longitud màxima del penjoll: 11,1 cm
Or

Lletra E capital amb el seus penjolls que formen un conjunt compost per una ànima en forma de tija d'or que té enfilades dues grans peces de pasta de vidre. La primera està molt deteriorada, i la segona, de forma globular, té un color irisat de grana i verd. El tercer element de l'enfilall és una peça en forma de fus elaborada amb una làmina d'or, seguida d'un caboixó de cristall de roca muntat d'1,3 cm de diàmetre i 0,9 cm de gruix. En el revers, com a decoració, hi ha una roseta repussada. Sota el caboixó, una altra tija enfila dues perles fines i dues denes de pasta de vidre de color verd.

La lletra es troba executada per làmines d'or soldades entre si de manera que formen un receptacle de secció quadrangular de 0,3 cm de profunditat, de manera que l'espai interior es troba compartimentat per fines làmines de 0,05 cm que formen una ziga-zaga i que deixen 29 espais triangulars, dos dels quals encara conserven l'esmalt de color vermell vi. Les anelles de suspensió superior i inferior es troben embotides dins la lletra.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 73 i 74. Làm. XII, núm. 32; Hübener, W. (1981), Fig. 8, núm. 1, CIL II²/5, 5.190; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 33; Casanovas, A. (2002).

65. Penjoll lletra V

MAC 30682
3,1 x 2,3 cm; longitud màxima: 9,8 cm
Or

Penjoll format per una lletra "V" en forma de lletra capital. De la part inferior pengen les composicions següents: en primer lloc un caboixó circular d'1,5 cm de diàmetre ple de pasta de vidre de color blau. De la seva anella inferior penja una tija d'or que serveix d'ànima per als objectes següents: un caboixó quadrangular que amida 0,8x0,7 cm ple de pasta de vidre de color blau, seguit d'una dena de pasta de vidre de color verd maragda de forma globular i una ametista polida. Probablement alguns d'aquests penjolls no formaven part de la composició original de la lletra, ja que l'or té un aliatge diferent.

La lletra es troba executada per làmines d'or soldades entre si de manera que formen un espai de secció quadrada de 0,3 cm de profunditat; el seu espai interior es troba seccionat per una làmina de 0,05 cm que pren forma de ziga-zaga i compon trenta espais triangulars, nou dels quals encara conserven l'esmalt de color vermell vi.

Per a facilitar la suspensió superior, els dos extrems de la lletra es trobaven units per una làmina d'or que duia al seu centre una anella soldada; aquesta làmina encara existeix però es troba molt deteriorada i l'anella està trencada.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 73 i 74. Làm. XII, núm. 32; Hübener, W. (1981), Fig. 8, núm. 1, CIL II²/5, 5.190; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 33; Casanovas, A. (2002).

66. Penjoll lletra X

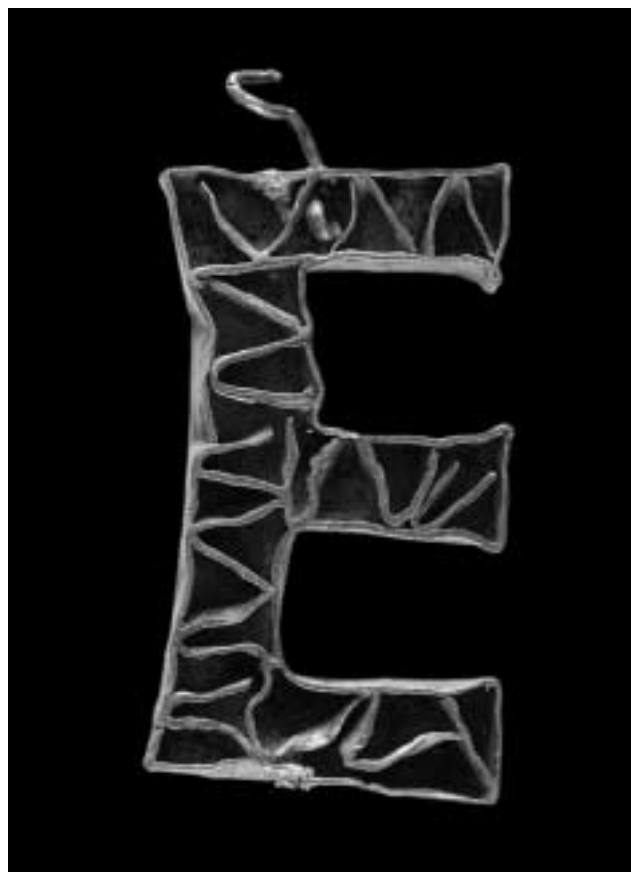
MAC 25098

Long. màxima: 10,1 x 4,4 cm. Lletre: 3,5 x 3,3 x 0,4 cm
Or, pasta de vidre i ametista

Penjoll que formava part d'una corona votiva. Es troba format per una lletra "X" preparada per a l'esmalt cloisonné. L'anella superior de suspensió no és l'originària, mentre que de l'anella inferior pengen successivament un cabxoixó de pasta de vidre de color verd, una ametista perforada axialment i un con d'or totalment aixafat. La lletra ha perdut qualsevol resta d'esmalt i les làmines de compartimentació interior tenen nombrosos cops.

La lletra es de faïçó similar a les dues anteriors, però ha perdut qualsevol vestigi d'esmalt. L'anella superior no és l'original sinó que en un moment determinat es va perforar la lletra per a col·locar un gafet d'or, mentre que l'anella inferior sembla que formava part del conjunt.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 73 i 74. Làm. XII, núm. 32; CIL II²/5, 5.190; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 34; Casanovas, A. (2002).

67. Penjoll lletra E

MAN 62185

3,2 x 1,8 x 0,3 cm
Or

Penjoll en forma de lletra E majúscula. D'or, constituït per dues làmines principals llises: la del revers i una altra d'estreta i llarga en forma de cinta de làmina que va configurant el perímetre de la lletra. L'espai de l'anvers es compartimenta mitjançant petites làmines en ziga-zaga de longitud desigual, amb la finalitat d'allotjar-hi vidres acolorits triangulars avui dia desapareguts. El centre de la zona superior conserva un petit ganxo de suspensió.

Bibliografia: Cid, C. (1962), p. 25.

68. Lletra alfa

MAC 25086
5,5 x 4 cm
Or i pasta de vidre

Penjoll. Probablement es tracta d'una *Alfa* realitzada sobre una làmina d'or i amb un ribet de fil d'or retorçat; la cara anterior està decorada per tres caboixons de pasta de vidre de color verd, un al vèrtex i els altres dos als extrems. La peça du una anella d'or de suspensió al seu vèrtex. Bon estat de conservació. Molt probablement estava relacionada amb una creu processional de la qual no tenim cap fragment.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 71, Làm. XII, núm. 22; CIL II²/5, 5.189; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm. 35.

69. Fragment

MAC 28383
3,9 x 3,4 cm
Or, pasta de vidre i perla fina

Fragment indeterminat que es troba format per tres peces en caboixó soldades entre si. Els caboixons –dos de forma circular i un tercer de quadrat– estan muntats en una estructura doble. És a dir, una base amb la mateixa forma del caboixó sobre la qual hi ha soldat el caboixó amb el seu encast pertinent: una perla, i dos amb pasta de vidre. Aquesta disposició permet crear una sensació de profunditat de manera que els espais lliures que queden entre caboixó i caboixó es troben ocupats per una decoració diferent. Així, la base presenta soldada una fina làmina doblada en forma de cor. Aquesta decoració alterna en el espai exterior amb tres petites boles d'or soldades entre si. Tots els caboixons presenten anelles de suspensió de les quals només una és original. El revers de la peça es troba preparat per a rebre una inscripció incisa:

**Cur-
Ren-
Tia**

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 70, núm. 19; CIL II²/5, 5.187.

70. Fragment

MAC 25223
4,4 x 2,6 cm
Or

Fragment amb tres caboixons soldats entre si.

III C
Deo Me

Bibliografia: CIL II²/5, 5, 188.

71. Fragment

MAC 30690
4,2 x 2,3 cm
Or

Fragment format per quatre caboixons molt malmesos que semblen disposats sobre una làmina única on estan soldats. La tècnica decorativa basada en les tres petites boletes d'or soldades entre si i embotides dins d'un caboixó continua present en aquest cas. Al revers hi ha dues anelles que semblen disposades per tenir una xarnera.

72. Fragment

MAC 24224
3,2 x 1,2 cm
Or

Fragment molt malmès i format per dos caboixons soldats entre si.

73. Penjoll

MAC 30688
Ø: 3,4 cm
Or i pasta de vidre

Constituït per una gran bola de vidre de color blau iri-sat. Aquesta gran bola es troba embolcallada per 4 fines tires d'or disposades verticalment i una cinquena disposada de manera transversal. Aquestes tires pre-senten anelles de les quals pengen petits cons d'or.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 72, Làm. XV.

74. Penjoll

MAC 25242
15 x 2,6 cm
Pasta de vidre i or

Penjoll decoratiu constituït per una tija d'or que serveix com a element suspensor d'un muntatge format per una bola de pasta de vidre dins d'una muntura de quatre làmines d'or repussades unida en una sola peça de 0,7 cm d'ample. Cadascuna de les làmines du una anella unida a un con també realitzat en làmina d'or. De la zona inferior penja un con seguit d'una dena de pasta de vidre de color blau. L'estat de conservació és deficient.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 72, Làm. XIV, núm. 25 b; Casanovas, A. (1998), p. 27, núm 36.

75. Penjoll

MAC 25084
8,7 x 3,4 cm
Or

Penjoll decoratiu del mateix tipus que l'anterior. La tija d'or, que sembla l'original, és més prima i les làmines de la muntura són llises i només tenen un petit nervi. Embolcallen una gran dena de pedra dura de color negre molt ben polida i perforada axialment. Conserva quatre dels cinc cons decoratius.

Bibliografia: Almagro, M. (1946), p. 72. Làm. XIV, núm. 25a; Casanovas, A. (1998), p. 28, núm. 37.

76. Penjoll

MAC 15071
Long. total: 11,1 x 3,4 cm
Pasta de vidre i or

Penjoll decoratiu del mateix tipus que l'anterior. El muntatge és antic i no és segur que la gran peça de pasta de vidre de color verd fosc que es conserva a l'interior sigui la que originalment formava part d'aquest penjoll, ja que es tracta d'una peça fragmentada. Es una peça feta a motlle que presenta, en la seva cara externa, decoracions en òvals; originàriament hauria tingut la forma d'una mitja esfera de la qual només se'n conserva un terç. Quatre cons d'or feblement aixafats però sencers completen la peça. És pràcticament segur que la tija no formava part del conjunt ja que mentre que l'or és de llei, la tija és de llautó.

Bibliografia: Almagro, M. (1948-49), p. 203, núm. 21, Làm. XV, 5.

77. Fragments de penjoll

MAECO 29938, 29944, 29935, 29923
30097, 30098

Or i pasta de vidre

Elements que formaven part d'almenys tres penjolls decoratius similars als anteriors. En l'actualitat es troben desmuntats.

Bibliografia: Santos, S. (1935), núm. 15, fig. 5 i 6.

78. Penjolls

MAN 62190 a i b
A: ø 1,7 cm; gruix 0,7 cm
B: 1,5 x 1 x 0,6 cm
Or i pasta de vidre

Dos penjolls d'or en forma de càpsules enfilats per una tija. La càpsula més gran és circular amb làmina de revers repussada en forma de creu trifoliada, motiu molt semblant al de la peça núm. 14 de Córdoba del catàleg de De los Santos (1935). En el seu anvers porta un vidre fosc. La petita és ovalada, està buida i en el seu revers mostra una palmeta repussada. En un sector de la seva faixa té una petita esquerda amb pèrdua de matèria.

79. Con

MAN 62189

2,6 cm; ø zona superior 0,6 cm

Or

Penjoll d'or de forma cònica allargada, format per una làmina enrotllada i coberta per una altra làmina de forma lenticular a la zona superior on s'inseria l'anella de suspensió.

80. Penjoll

MAN 62191

3,1 cm; ø 1,5 cm, gruix 0,6 cm

Or

Penjoll d'or en forma de càpsula circular. La peça porta soldada en pols oposats unes esferes unides per argolles. Es troba buida a l'anvers i el seu revers és llís.

81. Penjolls

MAECO 29955

a) 3'4x1'4 cm; b) 3'8x1'2 cm

Or

Dos penjolls d'or. El primer es troba format per un caboi-xó de forma quadrada, amb motllura acanalada a tot el perímetre, que conserva encastada una pedra de color vermell granat, i du soldades dues anelles, una a la part superior, i l'altra a la inferior, de la que penja una pedra de color blau. El segon consta d'un caboi-xó circular, amb la seva motllura acanalada i perimetral, que ha perdut la pedra que tenia encaixada en el seus orígens. Aquest penjoll, com l'anterior, conserva les anelles superior i inferior.

82. Dos perns

MAECO 30049

1,5 x 0,4 cm ø del cap: 0,4 cm

Plata

Perns de plata que serviren per a la fixació o el reblat de làmines o de penjolls.

83. Fragment de làmina amb anella

MAECO 29936
1,5 x 1 cm
Or

Petit fragment de làmina d'or amb decoració repussada de tipus geomètric que presenta al seu anvers una fina anella de subjecció.

84. Caboixó amb pedra fina

MAECO 29990
1,2 x 0,8 cm
Or

Caboixó en fina làmina d'or amb pedra semipreciosa encastada que en el seu origen devia estar adherida a una creu com a ornament, ja que no conserva ni anelles ni la part posterior de la peça, la qual cosa permetria que pengés exempt.

85. Fragment de làmina amb alvèols

MAECO 29931
4,3 x 1,7 cm
Or

Làmina d'or, tal vegada el braç d'una creu incompleta, amb un cloendat que forma alvèols circulars i petits en el centre de la peça que devien allotjar pedres o denes de pasta de vidre en caboixó o entallades, o tal vegada esmalts de diferents colors en els alvèols més grans per tal de crear la riquesa cromàtica apreciada pels orfèvres visigots.

86. Làmina repussada

MAC 25101
MAECO 29996
3,2 x 3,1 cm
5 x 2,1 cm
Plata

Un dels dos fragments de làmina repussada que formen part del mateix conjunt. La làmina, que sembla de plata sobredaurada, és extremament prima i presenta un dibuix floral amb fulles d'acant combinades amb una rosassa.

Bibliografia: Hübener, W. (1981), fig. 5, núm. 13.

Bibliografia

Bibliografia

AGUIRRE SÁDABA, F. J. i JIMÉNEZ MATA, M^a. C. (1979), *Introducción al Jaén Islámico*, (Estudio geográfico-histórico). IEG, Jaén.

AJBAR MARCHUMA, (1984), *Colección de tradiciones: crónica anónima del siglo XI, dada a luz por primera vez*, (traducció d'Emilio Lafuente Alcántara), Madrid.

ALCÁZAR, E. M. (en premsa), *El Concejo de Jaén en la Baja Edad Media: Introducción al análisis del territorio y del poblamiento*, Jaén.

ALMAGRO, M. (1940), Museo Arqueológico de Barcelona, nuevas adquisiciones, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, I, pàg. 31, làm. VI.

ALMAGRO, M. (1946), Los fragmentos del Tesoro de Torredonjimeno conservados en el Museo Arqueológico de Barcelona, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, VII, pàg. 64-75.

ALMAGRO, M. (1948-1949), Nuevos fragmentos del Tesoro de Torredonjimeno (Jaén), *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, IX-X, pàg. 200-203.

AMADOR DE LOS RÍOS, J. (1861), *El arte latino-bizantino en España y las coronas visigodas de Guarrazar*. Madrid.

ALONSO REVENGA, P. A. (1989), *Historia del descubrimiento del tesoro visigodo de Guarrazar, Olías del Rey* (Toledo).

ALONSO REVENGA, P. A. (1990), Arqueología visigoda en Guadamur, *Actas del Primer Congreso de Arqueología de la provincia de Toledo*, Toledo, pàg. 553-557.

ARA GIL, C. J. (2003), *El Beato de Valladolid. Contribución al estudio de sus miniaturas*, Valladolid.

ARBEITER, A. i NOACK-HALEY, S. (1999), *Christliche Denkmäler des fruhen Mittelalters vom 8. bis ins 11.*

Jahrhundert, Madrid/Magúncia, pàg. 188-190, làm. 54 b, c.

ARCE, J. (1973), Fuste de columna visigodo inédito del Museo Arqueológico de Jaén, *XII Congreso Nacional de Arqueología*, (Jaén 1971), Zaragoza, pàg. 791-796.

ARCE, J. (2001a), El conjunto votivo de Guarrazar: función y significado, *El tesoro visigodo de Guarrazar*, Madrid, pàg. 349-354.

ARCE, J. (2001b), (J. Arce, P. Delogu, eds.), Leovigildus rex y el ceremonial de la corte visigótica, *Visigoti e Longobardi. Atti del Seminario (Roma 28-29 aprile 1997)*, Roma.

BALMASEDA MUNCHARAZ, L. J. (1995a), La reclamación diplomática del tesoro de Guarrazar. *Boletín ANABAD*, 1, pàg. 165-175.

BALMASEDA MUNCHARAZ, L. J. (1995b), El tesoro perdido de Guarrazar, *Archivo Español de Arqueología*, 68, pàg. 149-164.

BALMASEDA MUNCHARAZ, L. J. (1996), Las versiones del hallazgo del Tesoro de Guarrazar, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XIV, pàg. 95-110.

BALMASEDA MUNCHARAZ, L. J. (1997), El modelo de Guarrazar: Real Academia de la Historia y presidiarios en una excavación decimonónica. (G. Mora y M. Díaz-Andreu, eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*, Málaga.

BALMASEDA MUNCHARAZ, L. J. (1999), El diamantista José Navarro y el Tesoro de Guarrazar, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XVII, pàg. 175-188.

BARRAL, A. (1998), La Orfebrería sagrada en la Compostela medieval. Las donaciones y la devoción a Santiago en

los siglos IX-XV (texto bilingüe en castellano y gallego), *Pratería e Acibeche en Santiago de Compostela. Obxectos litúrxicos e devocionais para o rito sacro e a peregrinación* (ss. IX-XX)/*Platería y azabache en Santiago de Compostela. Objetos litúrgicos y devocionales para el rito sacro y la peregrinación* (ss. IX-XX), catálogo exposición, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, pàg. 55-95.

BARRAL, A. (2002), El ritual de peregrinación medieval: *Honores Ecclesiae Compostellanae, Scandinavia, Saint Birgitta and the Pilgrimage Route to Santiago de Compostela/El Mundo Escandinavo, Santa Brígida y el Camino de Santiago, Actas del VIII Encuentro Histórico España-Suecia, Santiago de Compostela, 18-20 de octubre de 2000*, Universidade, Santiago de Compostela, pàg. 411-433.

BARRAL I ALTET, X. (1976), *La circulation des monnaies suèves et visigothiques, Contribution à l'histoire économique du royaume visigoth*, Beihefte der Francia, 4, Zurich/ Munic.

BERARDINO, A. DE, (2000), *Patrología 4, BAC*, 605, Madrid, PL. 96.

BISISCHOFF, B. (1967), Kreuz und Buch im Frühermittelalter und in den ersten Jahrhunderten der spanischen Reconquista, *Biblioteca docet. Fest. gabe für Carl Wehmer*, Amsterdam, 1963, pàg. 19-34, reimpr. Id. *Mittelalterliche Studien II*, Stuttgart, pàg. 284-303.

BOYLAN, A. (1992), *Manuscript Illumination at Santo Domingo de Silos (Xth to XIIth Centuries)*, UMI Dissertation Information Service, Ann Arbor.

BROU, L. i VIVES, J. (1959), *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, Barcelona-Madrid.

CAHN, W. (1982), *Romanesque Bible Illumination*, Ithaca, Nova York.

CAILLET, J-P. (1985), *L'Antiquité classique, le haut moyen âge et Byzance au Musée de Cluny*, París.

CAMPOS, T. (2000), *La moneda islámica en el Museo Provincial de Jaén*, Jaén.

CAMPS CAZORLA, E. (1940), El arte hispano-visigodo, *Historia de España*, III, *España visigoda*, (R. Menéndez Pidal, dir.), Madrid, pàg. 435-608.

CAMPS CAZORLA, E. (1947), Coronas y cruces del tesoro de Guarrazar, *Adquisiciones del MAN (1940-1945)*, pàg. 132-141.

CASANOVAS, A. (1998), Tresor de Torredonjimeno, *L'Íslam i Catalunya*, Catàleg de l'exposició, Barcelona, pàg. 22-28.

CASANOVAS, A. (2002), El Tesoro de Torredonjimeno (Jaén), *San Isidoro, doctor Hispaniae*, Sevilla, pàg. 188-193.

CASTILLO, J. C. (1998), *La Campiña de Jaén en época emiral (S. VIII-X)*, Jaén.

CAZABAN, A. (1919), En el 'Huerto de Cárdenas' de Jaén. Un capitel visigótico, *Don Lope de Sosa*, 83, pàg. 341-343.

CAZABAN, A. (1920a), Fragmentos arqueológicos, *Don Lope de Sosa*, 85, pàg. 2.

CAZABAN, A. (1920b), Hallazgo interesante, *Don Lope de Sosa*, 89, pàg. 154.

CHALMETA, P. (1994), Invasión e islamización. *La sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*. Madrid.

CID PRIEGO, C. (1962), El tesoro visigótico de Torredonjimeno, *San Jorge*, 45-48, pàg. 18-27.

CID PRIEGO, C. (1990), Relaciones artísticas entre Santo Domingo de Silos y Oviedo. Las Cruces del Beato, El Románico en Silos, IX Centenario de la consagración de la iglesia y claustro 1088-1988, *Actas del Simposio Internacional*, Abadía de Silos, pàg. 511-525.

CID PRIEGO, C. (1993-1994), Inventario iconográfico medieval de la Cruz de los Ángeles de la Cámara Santa de Oviedo, Homenaje al Profesor Dr. Don José María de Azcárate y Ristori, *Anales de Historia del Arte*, 4, Madrid, pàg. 731-746.

CODERA, F. (1879), *Tratado de numismática arábigo-española*, Madrid.

CUMONT, F. (1927), Les Syriens en Espagne et les Adonies à Séville, *Syria* 8, pàg. 330-341.

DÍAZ GARCÍA, M. J. i PORTERO, V. (2003), La necrópolis tardoromana de Toya. Peal de Becerro (Jaén), *Arqueología y Territorio Medieval*, 10.1, (en premsa).

DIEHL, E. (1925/67), *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, III, Berlín.

ESPANTALEON, R. (1954a), Importantes hallazgos arqueológicos en el pueblo de *La Guardia*, *BIEG*, 2, enero-junio, pàg. 125-128.

ESPANTALEON, R. (1954b), Hallazgo en La Guardia, *Paisaje*, 88, febrero-abril, pàg. 769-357.

ESPANTALEON, R. (1955), Un nuevo yacimiento arqueológico: La estación romanovisigótica de 'Los Morrones' (Lopera), *BIEG*, 5, mayo-agosto, pàg. 77-85.

FÁBREGA, A. (1953), *Pasionario Hispánico I* (siglos VII-XI), CSIC, Madrid-Barcelona.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1954a), Viaje de prospección arqueológica por el término de Peal de Becerro". *RABM*, LX, 2, pàg. 545-557.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1954b), Viaje de prospección arqueológica por el término de Peal de Becerro, *BIEG*, 3, julio-diciembre, pàg. 69-85.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1955a), Noticiario arqueológico de Andalucía, *Archivo Español de Arqueología*, XXVIII, pàg. 150-160.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1955b), Prospección arqueológica en los términos de Hinojares y La Guardia (Jaén), *BIEG*, 6, diciembre, pàg. 89-99.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1957a), Hallazgos Arqueológicos en la Provincia de Jaén, *IV Congreso Nacional de Arqueología*, (Burgos, 1955), Zaragoza, pàg. 179-188.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1957b), Avances sobre recientes prospecciones arqueológicas en Castellar de Santisteban y Peal de Becerro, *BIEG*, 13, pàg. 157-163.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1958a), Noticiario arqueológico de Andalucía, *Archivo Español de Arqueología*, XXI, 1958, pàg. 183-192.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1958b), Participación del museo de Sevilla en las excavaciones de Juliobriga (Santander) y la antigua Tugia (Jaén), *MMAP*, XV, pàg. 191-197.

FERNÁNDEZ CHICARRO, C. (1959), La colección de antigüedades del Padre Alejandro Recio, *BIEG*, 20, abril-junio, pàg. 121-159.

FERNÁNDEZ DE AVELLO, M. (1986), *La Cruz de los ángeles y la Caja de las Ágatas*, Oviedo.

FERNÁNDEZ GUERRA, A. (1887), Nuevas inscripciones de Córdoba y Porcuna, *BRAH*, XI, pàg. 170.

FERNÁNDEZ PAJARES, J. M. (1969), La Cruz de los Ángeles en la miniatura española, *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos*, 66-68, pàg. 281-304.

FÉROTIN, M. (1904), *Le "Liber Ordinum" en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne*, Librairie de Firmin-Didot et Cie., París.

FERRÁNDIS TORRES, J. (1940), Artes decorativas visigodas. *Historia de España*, III, *España visigoda*, (R. Menéndez Pidal, dir.), Madrid, pàg. 609-666.

FITA, F. (1896a), Lápidas visigóticas de Pinos Puente y Arjonilla, *BRAH*, XXVIII, pàg. 344-348.

FITA, F. (1896b), Lápidas visigóticas de Guadix, Cabra, Vejer, Bailén y Madrid, *BRAH*, XXVIII, pàg. 403- 426.

FLÓREZ, H. (1752), *España Sagrada. Theatro geográfico-histórico de la Iglesia en España*, IX, Antonio Marín, Madrid, pàg. 276-281.

FRANCO MATA, Á. (2003a), Las ilustraciones del Beato del monasterio de Santo Domingo de Silos, *Beato de Liébana. Códice del monasterio de Santo Domingo de Silos*, Moleiro, Barcelona, pàg. 76-81.

FRANCO MATA, A. (2003b), El Beato de San Pedro de Cardeña. Introducción, *Beato de Liébana. Códice del monasterio de Santo Domingo de Silos*, Moleiro, Barcelona.

GAILLARD, J. (1854), *Catalogue de monnaies antiques et du Moyen Age recueillies en Espagne dans les Iles Baléares et en Portugal de 1850 à 1854, Vente à Paris les 8, 9, 10, 11, 12 janvier 1855*, París.

GALVÁN FREILE, F. (1995), La representación de la unción regia en el Antifonario de la catedral de León, *Archivos Leoneses*, 97-98, pàg. 135-146.

GALVÁN FREILE, F. (1996), Consideraciones sobre iconografía regia en la miniatura mozárabe, *Actas del I Congreso Nacional de Cultura Mozárabe*, Córdoba, pàg. 201-206.

GARCÍA Y BELLIDO, A. (1973), Sarcófagos visigodos de Arjonilla, *XII Congreso Nacional de Arqueología*, (Jaén, 1971), Zaragoza, pàg. 787-788.

GARCÍA MORENO, L. A. (1970), Algunos problemas fiscales de la Península Ibérica en el siglo VI, *Hispania Antiqua*, 1, pàg. 233-255.

GARCÍA MORENO, L. A. (1974), *Prosopografía del Reino visigodo de Toledo*, Salamanca.

GARCÍA MORENO, L. A. (1986), El campesino hispanovisigodo entre bajos rendimientos y catástrofes naturales, en *Los Visigodos. Historia y Civilización*, Murcia, pàg. 171-187.

GARCÍA MORENO, L. A. (1991a), La Economía y la vida rurales, la ciudad y la vida urbana, *España Visigoda (Historia de España Menéndez Pidal, III, 1)*, Madrid, pàg. 283-404.

GARCÍA MORENO, L. A. (1991b), La coyuntura política del III Concilio de Toledo. Una historia larga y tortuosa, en *Concilio III de Toledo, XIV Centenario, 589-1989*, Toledo.

GARCÍA MORENO, L. A. (1996), Genealogías y Linajes Góticos en los Reinos Visigodos de Tolosa y Toledo, (L. Wikström, ed.), *Genealogica and Heraldica. report of The 20th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Uppsala, 9-13 August 1992*, Estocolm, pàg. 57-74.

GARCÍA MORENO, L. A. (1997), Las Españas de los siglos V-X: invasiones, religiones, reinos y estabilidad familiar, *VII Semana de Estudios Medievales, Nájera, 29 de julio al 2 de agosto de 1996*, Logroño, pàg. 217-233.

GARCÍA MORENO, L. A. (1998), History through Family Names in the Visigothic Kingdoms of Toulouse and Toledo, *Cassiodorus. Rivista di studi sulla tarda Antichità*, 4, pàg. 163-184.

GARCÍA MORENO, L. A. (1999), En las raíces de Andalucía (ss.V-X): los destinos de una aristocracia urbana, (J. González, ed.), *El Mundo Mediterráneo (siglos III-VII)*, Madrid, pàg. 317-349.

GARCÍA MORENO, L. A. (2003), El linaje witizano de Arteba(s)do, *Homenagem ao Prof. Baquero Moreno*, Porto (en premsa).

GARCÍA RODRÍGUEZ, C. (1966), *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Monografías de Historia Eclesiástica, 1, CSIC, Madrid, pàg. 231-234.

GEYER, F. (1898), *Itinera Hierosolymitana saeculi IIII-VIII*, CSEL 39, Viena.

GIL, J. (2002), Los comienzos del cristianismo en Sevilla, *Historia de las Diócesis Españolas, 10, Iglesias de Sevilla, Huelva, Jerez, Cádiz y Ceuta*, BAC, Madrid-Córdoba, pàg. 5-58.

GODOY, C. (1995), *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona .

GÓMEZ MORENO, M. (1897), *Antigüedades cristianas de Martos*. Granada, (Misceláneas, reed, Granada, 1949).

GÓMEZ MORENO, M. (1919), *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI*, Madrid. Edición facsímil y

estudio preliminar por I.G. Bango Torviso (1998), Granada.

GONZÁLEZ ROMÁN, C. i MANGAS MANJARRÉS, J. (1991), *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía, III/2*, Consejería de Cultura y Medio Ambiente de la Junta de Andalucía, Sevilla.

GRIERSON, P. (1953), Visigothic Metrology, *The Numismatic Chronicle*, 13, pàg. 74-87.

HAUSCHILD, T. i SCHLUNK, H. (1970), Die Hohlenkirche bel. Cortijo de Valdecanales. Retimee und ergänzende Bemer kungen zum Artikel von R. Vañó Silvestre, *Madri der Mitteilungen*, 11, pàg. 223-230.

HEISENBERG, A. i MARC, P. (1912), *Byzantinische zeitschrift*, Leipzig.

HERNÁNDEZ JUBERÍAS, J. (1996), *La Península imaginaria. Mitos y leyendas sobre Al-Andalus*, Madrid.

HUBNER A. E. (1892), *Corpus Inscriptionum Latinarum. Hispania*, 3 vols, Berlín, 1892, 1896 i 1901.

HÜBENER, W. (1981), Las cruces de lámina de oro de la temprana Edad Media, *Ampurias*, 43, pàg. 253-276.

IBN' ADEAREI, AL-MARREAKUSHEI. (1860), *Historias de Al-Andalus por Aben-Adhari de Marruecos*, traducido directamente del arábigo y publicado con notas y un estudio histórico-crítico por Francisco Fernández González, F. Ventura y Sabatel, Granada.

IBN AL-KARDABUS. (1986), *Historia de al-Andalus (Kitab al-Ikifa)*. Felipe Mailló Salgado (ed.), Akal, Madrid.

IBN AL-HAKAM, (1922), *Tutuh Misr wal-Magrib*, New Haven.

IDRISI, AL- (1968), *Geografía de España*, texto árabe Idrisi traducción española por Eduardo Savaedra [sic] y Antonio Blázquez y por Antonio Ubieto Arteta, Anubar, Zaragoza.

IDRISI, AL- (1969), *Description de l'Afrique et de l'Espagne/Abou-'Abdallah Moh. Edridi*, Texte arabe, publié pour la première fois d'après les manuscrits de Paris et d'Oxford avec une traduction, des notes et un glossaire par Reinhart P. A. Dozy, Oriental Press, Amsterdam.

KAJANTO, I. (1965), *The Latin cognomina*, Helsinki.

KING, P. D.(1972), *Law and Society in the Visigothic Kingdom*, Cambridge.

KLEIN, P. (1980), "La tradición pictórica de los Beatos", *Actas del Simposio para el estudio de los códices del "Comentario al Apocalipsis" de Beato de Liébana*, I, Madrid, pàg. 82-106.

KLEIN, P. K. (2002), *Beato de Liébana. La ilustración de los manuscritos de Beato y el código de Manchester*, Patrimonio, València, pàg. 43-45.

LASTEYRIE, F. DE, (1860), *Description du Trésor de Guarrazar, accompagnée des recherches sur toutes les questions archéologiques qui s'y rattachent*, París.

LÓPEZ ARJONA, J. (1990a), Reseña Histórica. 14. El tesoro visigótico de Torredonjimeno (I), *Torredonjimeno Hoy*, 19, pàg.12.

LÓPEZ ARJONA, J. (1990b), Reseña Histórica. 15. El tesoro visigótico de Torredonjimeno (II), *Torredonjimeno Hoy*, 20, pàg. 16.

LÓPEZ PEREIRA, J. E. (1980), Crónica mozárabe del 754, *Edición crítica y traducción*, Zaragoza.

LÓPEZ SERRANO, M. (1963), Arte visigodo: Arquitectura y escultura. Artes decorativas de la época visigoda. Adiciones, *Historia de España*, III, (R. Menéndez Pidal dir.), Madrid, (2a ed.), pàg. 725-830.

LOZINSKI, J. i LOZINSKI, P. (1976), The Treasure of Guarrazar, *Congreso Internacional de Historia del Arte: España entre el Mediterráneo y el Atlántico*, Granada, 1973, pàg. 379-392.

MADRAZO, P. DE, (1879), Orfebrería de época visigoda. Coronas y cruces del Tesoro de Guarrazar, *Monumentos arquitectónicos de España*, Madrid.

MARTÍNEZ DIEZ, G. (1959), El patrimonio eclesiástico en la España visigoda. Estudio histórico jurídico, *Miscelánea Comillas*, 32, pàg. 5-200.

MARTÍNEZ RAMOS, B. (1956), Necrópolis visigótica descubierta en 'La Atalaya' término de Cazalilla, *BIEG*, 7, pàg. 121-122.

MENÉNDEZ PIDAL, G. (1955), El lábaro primitivo de la reconquista, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 136-137, pàg. 275-296.

MILES, G. C. (1952), *The Coinage of the Visigoths of Spain. Leovigild to Achila II*, Nova York.

MONTIJANO CHICA, J. (1991a), Reseña Histórica. 16. El tesoro visigótico de Torredonjimeno (III), *Torredonjimeno Hoy*, 22, pàg. 8.

MONTIJANO CHICA, J. (1991b), Reseña Histórica. 17. El tesoro visigótico de Torredonjimeno (IV), *Torredonjimeno Hoy*, 23, pàg. 16.

NERI, D. (1971), *Il S. Sepolcro, Riprodotto in Occidente*, Quaderni de La Terra Santa, Jerusalem.

ORLANDIS, J. (1972-1973), Sobre el nivel de vida en la España Visigótica, *Anuario de Estudios Medievales*, 8, pàg. 17-33.

PALOL, P. DE, (1956), Hallazgos hispanovisigodos en la provincia de Jaén, *Ampurias*, 17-18, pàg. 286- 292.

PALOL, P. DE, (1968), *Arte Hispánico de época visigoda*. Barcelona.

PALOL, P. DE, (1991), Arte y Arqueología. *Historia de España Ramón Menéndez Pidal*, III.2, *España visigoda*. La Monarquía, la Cultura y las Artes, Madrid, pàg. 271-428.

PEREA, A. (ed.), (2001), *El tesoro visigodo de Guarrazar*, Madrid.

PÉREZ DE URBEL, J. i GONZÁLEZ, A. (1955), *Liber Commicus*, Madrid, PL 83.

PIEL, J. M. i KREMER, D. (1976), *Hispano-gotisches Namenbuch. Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*, Heidelberg.

PINEDO JIMÉNEZ, F. i MARTÍNEZ ROMERO, J. (1955a), Prospección realizada en el Cerrillo Salido, término de La Guardia de Jaén, *BIEG*, 4, pàg. 171-174 .

PINEDO JIMÉNEZ, F. i MARTÍNEZ ROMERO, J. (1955b), *Una necrópolis visigoda en La Guardia* (Jaén), Jaén.

PUERTAS TRICAS, R. (1975), *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid.

PUIG I CADAFAALCH, J. (1961), *l'Art Wisigothique et ses survivances*, París.

RADA Y DELGADO, J. DE D. DE LA, (1874), Coronas de Guarrazar que se conservan en la Armería Real de Madrid, *El Museo Español de Antigüedades*, III, pàg. 113-132.

RADA Y DELGADO, J. DE D. DE LA, (1890), La corona de Suintila. A. Fernández-Guerra i E. Hinojosa: *Historia de España desde la invasión de los pueblos germánicos hasta la ruina de la monarquía visigoda*, I, El Progreso, Madrid, pàg. 437-474.

RADA Y DELGADO, J. DE D. DE LA, (1892), *Catálogo de monedas árabigas españolas que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional*, Madrid.

RAIZMAN, D. S. (1980), *The Later Morgan Beatus (M. 429) and the Late Romanesque Illumination*, tesis de doctorado, University Microfilms International, Pittsburgh, pàg. 11-12.

RÍOS, J. A. DE LOS, (1861), *El arte latino-bizantino en España y las coronas visigodas de Guarrazar*, Madrid.

RIPOLL, G. (1994), IV. 12 Torredonjimeno (Jaén, Spagna). I Gotí, Exposició, Palazzo Reale, 28 de gener- 8 de maig, Milà, pàg. 321-323.

RIPOLL LÓPEZ, G.(2000), El Tesoro de Guarrazar. La tradición de la orfebrería durante la Antigüedad Tardía, *Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y Monarquía. Estudios y catálogo* (I. G. Bango Torviso, ed.), León, pàg. 189-203.

RIU RIU, M. (1972), Cuevas-eremitorios y centros cenobíticos rupestres en Andalucía Oriental, *CIAC, VIII* (1969), Ciutat del Vaticà-Barcelona, pàg. 431-443.

ROHAULT DE FLEURY, CH. (1887), *La Messe. Études archéologiques sur ses monuments*, V, París.

ROSS MARVIN, C. (1965), *Catalogue of the Byzantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks collection*, 2, Harvard University, Washington.

SALVATIERRA, V. (1990), *Cien años de Arqueología Medieval. Perspectivas desde la Periferia. Jaén*, Granada.

SALVATIERRA, V. i AGUIRRE, F. J. (1986), La arqueología medieval en Jaén, en *Arqueología en Jaén (Reflexiones desde un proyecto arqueológico no inocente)*, Jaén, pàg. 63-67.

SALVATIERRA, V. i CASTILLO, J. C. (1991), La arqueología visigoda y su reflejo en la arqueología provincial el caso de Jaén, *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (Siglos XVIII-XX)*, Madrid, pàg. 197-200.

SALVATIERRA, V., SERRANO, J. L. i PÉREZ MARTÍNEZ, M. C. (1998), La formación de la ciudad en Al-Andalus. Elementos para una nueva propuesta, *Genèse de la ville islamique en Al-Andalus et au Maghreb occidental*, Casa de Velázquez/CSIC, Madrid, pàg. 185-206.

SALVATIERRA, V., SERRANO, J. L., i CANO, J. (2001), El Jaén islámico. La moneda en la identificación de las primeras fases de la ciudad, *IV Jarique de Numismática Andalusí*, Jaén, pàg. 95-109.

SALVATIERRA, V., CASTILLO, J. C., PÉREZ ALVARADO i S., MONTILLA, A.(en premsa), Las primeras cerámicas de Marroquíes Bajos (Jaén): entre la Tardoantigüedad y el Islam, *II Coloquios visigodos y Omeyas* (Mérida, 2001), Anejos de Archivo Español de Arqueología, Madrid.

SANTOS GENER, S. DE LOS, (1935), Un lote del tesoro de Orfebrería visigótica hallado en Torredonjimeno, *AC-FABA (Homenaje a Mérida, III)*, pàg. 379-403.

SCHLUNK, H. (1962), Die Sarkophage von Ecija und Alcaudete, *Madrid Mitteilungen*. 3, pàg. 119-151.

SCHLUNK, H. (1965), Arte visigodo, *Ars Hispaniae*, II, Madrid.

SCHLUNK, H. (1980), Arte asturiano en torno al año 800, *Actas del simposio para el estudio de los Códices del "Comentario al Apocalipsis" de Beato de Liébana*, Joyas Bibliográficas, I **, Madrid, pàg. 141.

SCHLUNK, H. (1985), Las Cruces de Oviedo. *El culto de la Vera Cruz en el reino asturiano*, Instituto de Estudios Asturianos, Oviedo, pàg. 10-15.

SCHLUNK, H. i HAUSCHILD, T. (1978), *Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Magüncia.

SERRANO, J. L. i CASTILLO, J. C. (2000), Las necrópolis medievales de Marroquíes Bajos (Jaén). Avance de las investigaciones arqueológicas, *Arqueología y Territorio Medieval*, 7, pàg. 93-120.

SILVA Y VERÁSTEGUI, S. DE, (1984), *Iconografía del siglo X en el Reino de Pamplona-Nájera*, Pamplona, pàg. 193, 368-371.

SILVA Y VERÁSTEGUI, S. DE, (1995), Del 'mozárabe' al románico en el escritorio de San Millán de la Cogolla, *Actas del Simposium Monjes y Monasterios españoles, San Lorenzo del Escorial 1/5-IX-1995*, pàg. 1143-1170.

SILVA Y VERÁSTEGUI, S. DE, (1999), *La miniatura en el monasterio de San Millán de la Cogolla. Una contribución al estudio de los códices miniados en los siglos XI al XIII*, Logroño, pàg. 34-37.

SILVA Y VERÁSTEGUI, S. DE, (2003), La miniatura en los códices de Silos, *Silos. Un milenio, Actas del Congreso Internacional sobre la Abadía de santo Domingo de Silos, Abadía de Silos, 2003*, pàg. 211-254.

SOCII BOLLANDIANI (ed.), (1748), *Acta Sanctorum. Iulii*, IV, Venècia, pàg. 583-586.

SOTOMAYOR, M. (1965), Giusta e Rufina, *Bibliotheca*

Sanctorum VI, Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense, Roma, pàg. 1339-1340.

SOTOMAYOR, M. (1979), La iglesia en la España romana, *Historia de la Iglesia en España I. La Iglesia en la España romana y visigoda*, B.A.C, Madrid, pàg. 62-65.

SOTOMAYOR, M. (1979), Inscripción visigótica en Carchel (Jaén), *BIEG*, 99, pàg. 97-101.

STYLOW, A.U. *et alii*, (ed.), (1998), *CIL II, ed alt. Pars V. Conventus Astigitanus*, Berlín-Nova York.

TALBOT-RICE, D. (2000), *El arte de la época bizantina*, versión castellana del original inglés, Thames and Hudson/Destino, Barcelona, pàg. 63, fig. 50.

TÉLLEZ ANGUITA, F.J. (1982), Los Majanos de Garañón. Tesoro de orfebrería visigoda, *Boletín informativo "El Periscopio"*, mayo-junio, pàg. 16-18.

VALVERDE CASTRO, M. R.(2000), *Ideología, simbolismo y ejercicio del poder real en la monarquía visigoda: un proceso de cambio*, Universidad de Salamanca, Salamanca.

VAÑÓ, R. (1970), Oratorio rupestre visigodo del cortijo de Valdecanales. Rus (Jaén), *Madrider Mitteilungen*, 11, pàg. 213-222.

VELÁZQUEZ, I. (2001), Las inscripciones del tesoro de Guarrazar, *El tesoro visigodo de Guarrazar*, (A. Perea, ed.), Madrid.

VILLANUEVA, J.(1850), *Viage literario a las iglesias de España*, XIII, Madrid.

VIVES, J. (1942), *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona.

VIVES, J. (1972), Justa y Rufina, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España II*, CSIC, Madrid, pàg. 1261.

VIVES Y ESCUDERO, A. (1893), *Monedas de las dinastías arabigo-españolas*, Madrid.

VVAA, (1991), *Un siglo de joyería española: 1890-1990*, Catálogo, Institut Balear de Disseny, Conselleria de Comerç i Indústria, Govern Balear, Palma de Mallorca.

VVAA, (1997), *Moneda Andalusí en la Alhambra*, Catálogo de la exposición, Palacio de Carlos V, Archivos y Publicaciones Scriptorium, S.L. Granada.

VVAA, (1998), *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Vol II²/5. Berlín-Nova York.

VVAA, (2001), *Maravillas de la España medieval. Tesoro sagrado y monarquía*, Catálogo de la exposición, Real Colegiata de San Isidoro, León, 18 diciembre 2000-28 febrero 2001, Madrid.

WILLIAMS, J. (1994-2003), *The Illustrated Beatus. A Hábeas of the Illustrations of the Commentary on the Apocalypse*, 5 vols, Londres.

YARZA, J. (1976), Las miniaturas del Antifonario de León, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XLII, pàg. 181-205.

ZALUSKA, Y. (1990), *L'enluminure et le Scriptorium de Cîteaux au XIIe siècle*, Brecht.

ABREVIATURES

ACFABA, *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*

BAC, *Biblioteca de Autores Cristianos*

BIEG, *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses*

BRAH, *Boletín de la Real Academia de la Historia*

CIL II²/5, *Corpus Inscriptionum Latinarum*

ICERV, *Inscripcions cristianes de l'Espanya romana i visigoda*

MMAP, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*

RABM, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*

Torredonjimeno, Jaén. Primera meitat del segle XX

“Año 1926. Cavando hoyos para plantar olivos el labrador Francisco Arjona, en el lugar conocido por “Majada de Garañón”, en el pueblo de Torredonjimeno, descubrió, bajo el hueco que dejaban unas piedras y envuelto en un bloque de yeso, un envoltorio de alhajas brillantes, de valor para él desconocido. Sospechando que tuviesen algún mérito, a pesar de su tosca hechura, las recogió en el zurrón para llevarlas al pueblo, donde las mostró al propietario del terreno y a personas entendidas para que le informasen acerca del valor de su metal. La contestación, según refiere el labrador, fué negativa y, desconsolado, guardó en el sobrado de su casa aquellas “cosas de latón”, que fueron durante seis años lindo juguete para sus hijos que las rompían y diseminaban por todos los rincones de la aldea”

SAMUEL DE LOS SANTOS GENER, 1935

